

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI

GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

KAFKASYA TÜRKLERİNDEN ÖMER FAİK NUMANZADE'NİN

HAYATI VE FAALİYETLERİ

(1872-1937)

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan:

JAFAR MUSTAFAEV

İSTANBUL 2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

**KAFKASYA TÜRKLERİNDEN ÖMER FAİK NUMANZADE’NİN
HAYATI VE FAALİYETLERİ
(1872-1937)**

(Yüksek Lisans Tezi)

Hazırlayan:

JAFAR MUSTAFAEV

Tez Danışmanı:

PROF. DR. AHMET KANLIDERE

İSTANBUL 2019

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Yüksek lisans öğrencisi Jafar MUSTAFAEV'in **Kafkasya Türklerinden Ömer Falk Numanzade'nin Hayatı ve Faaliyetleri(1872-1937)** konulu tez çalışması jürimiz tarafından Türk Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı yüksek lisans tezi olarak oy birliği / ~~oy~~ ~~gokluğu~~ ile başarılı bulunmuştur.

İmza

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TANRIVERDİ
Üniversitesi İstanbul Üniversitesi

Üye : Doç. Dr. S. Sadi KUCUR
Üniversitesi Marmara Üniversitesi

ONAY

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun 22.03/ 2019 tarih ve 2019/16-26 sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ozan YEŞİLOĞLU
Müdür

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
ÖZET.....	VI
ABSTRACT	VII
KISALTMALAR VE KULLANILAN TERİMLER	VIII
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	16
ÖMER FAİK'İN GENÇLİK YILLARI VE EĞİTİMİ	16
1.1 ÖMER FAİK'İN GENÇLİK YILLARI.....	16
1.1.1 Çocukluğu ve Gençlik Yılları.....	16
1.1.2 Ahıska'daki Eğitimi	20
1.2. ÖMER FAİK'İN İSTANBUL YILLARI.....	25
1.2.1. Fatih Medresesi	25
1.2.2. Ömer Faik Darüşşafa Mektebi'nde	26
1.2.4. Galata Postanesindeki Memuriyeti.....	31
İKİNCİ BÖLÜM	35
ÖMER FAİK'İN KAFKASYA'DAKİ FAALİYETLERİ	35
2.1. ÖMER FAİK KAFKASYA'DA	35
2.1.1. Ahıska'ya Dönüşü.....	35
2.1.2. Ömer Faik Eğitim Faaliyetleri İçin Tiflis'te.....	36
2.1.3. Şeki'de Usûl-i Cedid Okulu	39
2.1.4. Gence'de.....	44
2.1.5. Bakü'de	49
2.1.6. Şamahı'daki Öğretmenlik Yılları	50
2.2. KAFKASYA'DAKİ BASIN VE YAYIN FAALİYETLERİ	51

2.2.1. Şark-i Rus Gazetesi	51
2.2.2. Gayret Matbaası'ndaki Faaliyetleri	61
2.2.3. Molla Nasreddin Dergisi	64
2.2.4. Dönemin Diğer Gazetelerindeki Yazıları.....	67
2.3. 1905 RUS DEVRİMİ SONRASINDA	68
2.3.1. İşçilerle Aynı Safta.....	68
2.3.2. Ömer Faik'in Jön Türklere Yardımı.....	69
2.3.3. Ömer Faik'in Gözünden Ermeni-Müslüman Çatışması (1905-1906)	73
2.3.4. Barış Görüşmesi	79
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	82
ÖMER FAİK'İN SİYASİ FAALİYETLERİ.....	82
3.1. DOĞU ANADOLU'YA YARDIM	82
3.1.1. 1917 Rus Devrimi'ne Kadar Ömer Faik	82
3.1.2. Birinci Cihan Harbi'nden Sonra Bölgedeki Gelişmeler	83
3.2. ÖMER FAİK AHISKA DELEGESİ.....	84
3.2.1. Ahıska Delegesi Olarak İstanbul'a Gelişi	84
3.2.2. Talat ve Enver Paşa'ya Mektubu.....	90
3.2.3. Türk Ordusunun Kafkasya'ya Girişi	91
3.2.4. Ahıska Türklerinin Teşkilatlanması	93
3.3. AHISKA GEÇİCİ HÜKÛMETİ REİSİ	94
3.3.1. Hükûmet Reislğine Ömer Faik'in Seçilmesi.....	94
3.3.2. Ahıska'nın İşgali	96
3.4. ÖMER FAİK'İN SİYASİ FAALİYETLERİNDE GÜRCİSTAN VE AZERBAYCAN.....	97
3.4.1. Hapsedilmesi	97
3.4.2. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nde Ömer Faik.....	101

3.5. SOVYET DÖNEMİNDE ÖMER FAİK	102
3.5.1. Ömer Faik'in Sovyetlerin İlk Yıllarındaki Faaliyetleri	102
3.5.2. Gürcistan Devrim Komitesi'ndeki Faaliyetleri	103
3.5.3. Tutuklanması ve Öldürülmesi	106
SONUÇ.....	110
BİBLİYOGRAFYA.....	115
1. ÖMER FAİK'İN ESERLERİ.....	115
1.1. Kitapları ve Risaleleri.....	115
1.2. Makaleleri.....	115
2. ÖMER FAİK HAKKINDA YAZILANLAR.....	123
3. DİĞER ESERLER	125
4. ARŞİV BELGELERİ	132
5. İNTERNET KAYNAKLARI.....	132
EKLER.....	133

ÖNSÖZ

Ömer Faik, Kafkasya Türklerinin milli basınının gelişiminde önemli rolü olan aydınlardan birisidir. O; eğitim, matbuat, siyaset ve diğer toplumsal konularda yürüttüğü çalışmalarla XX. yüzyılın başlarında Kafkasya kamuoyuna istikamet vermiş önemli fikir adamıdır. Yenilikçi fikirleriyle Türklerin milli uyanışı ve özgürlüğü için açıktan ve keskin bir şekilde fikri mücadele yürütmüş, “Molla Nasreddinciler” adı ile meşhur olan fikir akımının öncülerinden biri olmuştur. Ömer Faik, 1917 yılında siyasi faaliyete başlamış, Gürcistan Türklerinin bağımsızlığı uğrunda mücadele etmiş, 29 Ekim 1918’de kurulan Ahıska Hükûmeti’nin başkanlığını yürütmüş, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği döneminde çeşitli devlet kademelerinde yöneticilik yapmıştır. Bütün bu faaliyetleri sırasında Kafkasya Türklerinin siyasi, sosyal ve kültürel haklarının temini konusunda gayret sarf eden Ömer Faik, önemli gazeteci, muktedir yazar, etkili hatip, toplumsal konulara duyarlı bir aydın ve değerli bir öğretmen olarak zengin bir miras bırakmıştır. Kafkasya Türklerinin bilinçlenmesi, örgütlenmesi ve özgürlüğü için mücadele etmiş ve bu uğurda hayatını ortaya koymuştur.

Ömer Faik’in İstanbul’da bulunduğu dönem, Genç Türkler ile teması ve ilişkileri, II. Abdulhamid iktidarı aleyhindeki görüşleri ve faaliyetleri, İran ve Çar istibdadına karşı münasebeti, Kafkasya’da eğitim ve basın çalışmaları, aynı zamanda 1917-1920 yılları arasındaki siyasi ve diplomatik faaliyetleri Kafkasya ve Türk tarihi açısından önem arz etmektedir. İşte biz bu çalışmayla Ömer Faik’in ne kadar önemli bir fikir adamı olduğunu, siyasi ve kültürel faaliyetleriyle Kafkasya kamuoyuna nasıl istikamet verdiğini ortaya koymaya çalışacak, onun hayat serüvenini, zihin dünyasını ve siyasi ve içtimai faaliyetlerini tesbit edeceğiz.

Kafkasya’da milli fikir ve düşüncenin şekillenmesinde bu kadar önemli rol oynamış bu şahsiyet ne yazık ki, Türkiye’de bu güne kadar ihmal edilmiş, hakkında biyografik çalışma yapılmamıştır. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra bağımsızlığını kazanan Azerbaycan’da bu kez de eski harfli metinlerin okunup değerlendirilmesi konusunda

sıkıntılar yaşanmış, araştırmacılar ancak Sovyetler döneminde yapılmış çalışmaları esas almakla yetinmek durumunda kalmışlardır. Yapılan alışmalar ise Azerbaycancılık ideolojisi çerçevesinde ve tek taraflı şekilde olmuştur. Bu tezin en önemli amacı; Ömer Faik Numanzade'nin hayatı ve faaliyetlerini birlikte ele almak, daha önce çalışılmayan eksik yönlerini tamamlamak, Sovyet ve Azerbaycancılık etkisiyle bina edilen dar çerçeveden kurtararak bütün yönleriyle değerlendirip mustakil ve tarafsız bir biyografisini ortaya koymaktır.

Çalışmamızda esas olarak Azerbaycan'daki, kısmen de Türkiye'deki kaynaklardan faydalandık. Türkiye'deki kaynaklar Ömer Faik'in Osmanlı'daki faaliyetlerini ve Ahıska Cumhuriyeti'ne başkanlık ettiği dönemi öğrenmek bakımından yardımcı olmuştur. Ömer Faik'in gazete ve dergilerde yayımladığı yazılar, Bakü'de çeşitli kütüphanelerde muhafaza edilmektedir. Biz bu kaynakların orijinallerine ulaşmayı başardık. Ayrıca Bakü'de Ahundov Kütüphanesi'nde ve Azerbaycan Bilimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü'ndeki Ömer Faik'e ait eserleri de elde etme imkânı bulduk. Yine çalışmamızın diğer kaynaklarını oluşturan dönemin siyasi ve fikri yapısını inceleyen kitapların ve Ömer Faik hakkında yapılan çalışmaların tamamına ulaştık.

Ömer Faik Numanzade'nin hayat ve faaliyetlerini çalışma fikrimi destekleyen, çalışacağım konunun kesinleşmesinden sonra bana her daim yön gösteren, çalışmalarım ile yakından ilgilenen ve her yazdığımı kontrol ettiğinde beni cesaretlendiren tez danışmanım, değerli hocam Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere'ye çok derin teşekkürlerimi bildiriyorum. Ayrıca tez konumun seğimi sırasında bana yardımcı olan Doç. Dr. Mehdi Genceli ve kaynaklara ulaşmamda yardımına başvurduğum Yahya Kemaloğlu'na sonsuz müteşekkirim.

Jafar MUSTAFAEV

İstanbul, 2019

ÖZET

Gürcistan'a bağlı Ahıska'nın Agara köyünde bir Türk ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Ömer Faik Numanzade (1872-1937), Kafkasya Türklerinin aydınlanma ve milli mücadele hareketlerinde aktif olarak yer almış. Türk milletinin edebi, medeni ve siyasi gelişimi için dönemin önemli yayın organlarından olan *Tercüman*, *Şark-i Rus*, *Molla Nasreddin*, *İrşad*, *Hayat* ve *Açık Söz* gibi gazete ve dergilerde eğitim, siyaset ve diğer toplumsal konularda önemli makaleler yazarak Kafkasya kamuoyuna yön vermiştir. İstanbul Darüşşafaka'da aldığı eğitim ve pedagojik tecrübeleri sayesinde Kafkasya'da yeni usûlde eğitim veren okulların açılmasında ve yaygınlaşmasında etkili olmuştur. Bolşeviklerin Kafkasya'yı ele geçirmesine kadar bölgede aktif edebi ve siyasi çalışmalar yapmış, Talat ve Enver Paşa'yla görüşerek 1918'de Türk Ordusu'nun Kafkasya'ya girmesine vesile olmuştur. Ahıska Türklerinin milli mücadelesini başlatmış, kısa ömürlü de olsa Ahıska Cumhuriyeti'nin başkanlığını yürütmüştür. Dönemin Gürcü hükûmetine karşı özerklik mücadelesi vermiş, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde önemli vazifelerde çalışmıştır. Kızıl Ordu'nun Kafkasya'yı işgalinden sonra Gürcistan Devrim Komitesi'nde görev alarak Gürcistan Türklerinin sosyal ve siyasi meseleleriyle uğraşmıştır. Kafkasya Türklerinin milli, kültürel ve siyasi hayatında önemli rol oynayan Ömer Faik Numanzade'nin hayatı ve faaliyetleri bir bütün olarak ele alınmamıştır. Bu tezde Numanzade'nin hayatının evreleri ve faaliyetlerinin tamamı bütün yönleriyle değerlendirilip müstakil ve tarafsız bir biyografisinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ömer Faik Numanzade, Ahıska, Usûl-i Cedid, Kafkasya Matbuatı, Jön Türkler.

ABSTRACT

Ömer Faik Numanzade (1872-1937) was born to a Turkish family in Agara village of Ahıska, Georgia and actively involved in the enlightenment and the national struggle of the Caucasian Turks. He wrote extensively on education, printing, politics and other social issues in *Tercüman*, *Şark-i Rus*, *Molla Nasreddin*, *İrşad*, *Hayat* and *Açık Söz*. Thanks to his educational and pedagogical gainings from Darüşşafaka High School in Istanbul, he actively involved in the opening and the dissemination of schools in the Caucasus. Until the Bolsheviks conquered the Caucasus, he participated actively in the literary and political activities in the region, met with Talat and Enver Pasha, and in 1918 he helped the Turkish Army enter the Caucasus. He started the national struggle of Ahıska Turks and became the president of the short-lived Ahıska Republic. He struggled for autonomy of the Ahıska Turks and occupied important positions during the Azerbaijan People's Republic. After the Bolshevik occupation of the Caucasus, he served as a member of the Georgian Revolutionary Committee, dealing with the social and political issues of the Georgian Turks. Although Ömer Faik Numanzade played an important role in the national, cultural and political life of the Caucasian Turks, he has been a subject of a detailed study. Therefore, this thesis aimed at evaluating all phases of Numanzade's life by using original sources.

Key Words: Ömer Faik Numanzade, Ahıska, Usûl-i Cedid, Caucasus Press, Young Turks.

KISALTMALAR VE KULLANILAN TERİMLER

AHC	Azerbaycan Halk Cumhuriyeti
SSC	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
GDC	Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti
GDK	Gürcistan Devrim Komitesi
A.g.e.	Adı geçen eser
Bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
Haz.	Hazırlayan
s.	Sayfa

GİRİŞ

Çarlık Rusya'sı 1801 yılında Güney Kafkasya'yı ele geçirmek için askeri faaliyetlerine hız verdi. 1813 yılında Gülistan, 1828 yılında Türkmençay ve 1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşması Osmanlı ve Kacar Devletlerini Kafkasya'daki haklarından mahrum etti. İki Türk devletinin bertaraf edilmesi sonucunda Ruslar Kafkasya'da mutlak güç haline geldiler. Bin yıl kesintisiz süren Türk hâkimiyeti, Güney Kafkasya'yı Türk medeniyetinin merkezlerinden biri yapmıştır. Rus işgali bölgedeki dengeleri değiştirmiş ve Kafkasya Türklerini medeni, sosyal ve iktisadi olarak derinden etkilemiştir. Kafkasya Türkleri de diğer halklar gibi sürgünlere, demografik müdahalelere ve asimilasyonlara maruz kalmışlardır. Bütün bu olumsuz hadiseler, Türk halklarını o cümleden Kafkasya Türklerini var olma mücadelesinin içine sürüklemiştir. Bu var olma mücadelesi Rusya Türklerinin tamamında müşahede edildiği gibi, savaşıla ve zoraki bir yolla değil, eğitim, basın ve medeniyet yolu ile olmuştur.

19. yüzyılın sonlarında dünyada değişen dengeler, bütün Avrupa'yı olduğu gibi Rusya'yı da siyasi, iktisadi ve sosyal yönden etkiledi. Bunun sonucu olarak Rusya Türkleri arasında terakkisever bir aydın zümresi meydana çıktı. Bu aydın zümresi, eğitim ve basın yoluyla Türkleri geri kalmışlıktan kurtarmak için, kurtuluşun yegâne yolunu medeniyette gördüler. Bu aydınlardan biri de Kafkasyalı Ömer Faik Numanzade (1872-1937) idi.

Ömer Faik, 1920 yılında Bolşeviklerin Kafkasya'yı ele geçirmesine kadar bölgede aktif edebi ve siyasi çalışmalar yapmış, 1917-1920 yılları arasında siyasi ve diplomatik faaliyetler yürütmüş, kısa ömürlü de olsa Ahıska Türk Cumhuriyeti'ne başkanlık etmiştir. Türk illerinin istiklali, istikrarı, edebi ve kültürel inkişafı için muhtelif yayın organlarında onlarca yazı yazmış, Türk dilinin geliştirilmesi ve ortak bir dil haline gelmesi için mücadele vermiştir.

Ömer Faik ile ilgili Türkiye'de yapılan çalışmalar yok denecek kadar azdır. Türkiye'de Kafkasyalı aydınlar hakkında yapılmış olan araştırmalar incelendiğinde, Ömer Faik ile alakalı sınırlı bir iki spesifik çalışma dışında kapsamlı bir biyografi çalışmasının olmadığı görülür. Bundan başka dergi ve gazetelerde Ömer Faik'in fikir dünyasını ve

döneminin realitesini yansıtmayan, tarafsız ve genel bir fikir vermeyen, daha çok Ahıska kökenli kişilerin hemşehricilik anlayışı içerisinde ve duygusal bir üslupla kaleme aldıkları birkaç deneme dışında ciddi değerlendirilecek her hangi bir çalışmaya rastlamak mümkün değildir.¹ Türkiye’de Ömer Faik Numanzade ile alakalı biyografi çalışmasının olmaması, bize bu konu üzerinde çalışma fırsatı verdi.

Ömer Faik’in 1880-1906 yılları arasındaki yaşam ve faaliyetlerini öğrenmek açısından en önemli kaynak kendisinin kaleme aldığı *Hatıralarım*² adlı notlarıdır. O, hayatının son yıllarında hatıraları üzerinde yoğunlaşsa da öldürülmesinden dolayı bu eserini tamamlayamamış, sadece 1880’li yıllarından 1906’ya kadar olan dönemi yazabilmiştir. Ömer Faik, hatıralarında Ahıska’da geçen çocukluk yıllarını, İstanbul’daki tahsil hayatını, Kafkasya’daki öğretmenlik ve ilk matbuat yıllarını anlatmaktadır. Bu eser İstanbul ve Kafkasya’nın siyasi ve sosyal muhiti hakkında önemli bilgiler ihtiva ettiği gibi, Kafkasya’daki eğitim ve matbuat hayatıyla ilgili de oldukça önemli bilgiler içermektedir. O, hatıralarını ömrünün sonlarına doğru yazmış olduğu için, anlattığı olaylar ve hatıralarını yazdığı dönem arasında 25-30 yıllık bir süreç vardır. Böyle olduğu halde olayların cereyan ettiği dönemde, Ömer Faik’in o devre bakış açısının, hadiseleri kavramasının ve olaylara yaklaşımının ömrünün sonlarına doğru yaptığı değerlendirmelerle aynı olma ihtimali çok zayıftır. Çünkü o, hatıralarını fikirlerinin ve dünya görüşünün olgunlaşmasından ve oturmasından sonra yazmıştır. Geçen zaman içerisinde bazı olayları ve süreçleri yanlış hatırlamış veya karıştırmış olabilir. Bütün bunlara rağmen son derece muteber ve önemli kaynak olan bu notlar, dönemin mühim hadiselerini öğrenme açısından önem arz etmektedir. Ömer Faik’in hatıraları Şamil Gurbanov tarafından 1985 yılında Bakü’de Kiril

¹ Buna misal olarak *Bizim Ahıska* Dergisi’nde çıkan yazıları örnek gösterebiliriz. Bkz. Rıdvan Çitil, “Ömer Faik Numanzade’nin Matbuat Hayatı I-II-III-IV-V-VI”, *Bizim Ahıska*, Sayı: 31-32-33-34-35-36, (Yaz 2013, Sonbahar 2013, Kış 2014, Bahar 2014, Yaz 2014, Sonbahar 2014), s. 13-15, 20-25, 17-22, 23-28, 25-31, 21-27.

² Hatıralardan oluşan bu eserde, Ömer Faik Numanzade, 1880’den 1906 yılına kadarki hayatını ve faaliyetlerini anlatmaktadır. Elyazma halinde olan bu notlar Azerbaycan Bilimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü’nde Ömer Faik Numanzade bölümünde korunmaktadır.

alfabesiyle kitap olarak basılmıştır.³ Türkiye’de ise 2000’li yıllarda İrfan Murat Yıldırım ve Fazıl Gökçek tarafından *Hatıralar* adı altında Türkiye Türkçesi’nde yayımlanmıştır.⁴

Ömer Faik Numanzade’nin dönemin yayın organlarında çıkan yazıları onun fikriyatı hakkındaki en temel kaynaklardır. Yazıları Kırım’da *Tercüman*, Tiflis’te *Şark-i Rus* ve *Molla Nasreddin* ve Bakü’de çıkan *Hayat*, *İrşad*, *Yeni İkbal*, *İkbal*, *Kardeş Yardımı*, *Açık Söz* ve *Azerbaycan* gibi matbuat organlarında neşredilmiştir. Ömer Faik yazılarında eğitim, din, dil, alfabe, Türklük gibi dönemin güncel konuları üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu yazılarında otuzdan fazla açık veya takma isim kullanmıştır.⁵

Ömer Faik, 1903 - 1905 yılları arasında Tiflis’te Türkçe; siyasi, içtimai ve günlük bir gazete olarak çıkan *Şark-i Rus*’ta dönemin güncel konularından: Türk toplumunun cehaletinden, ilmin ve aklın öneminden, Müslümanların haklarını bilmemelerinden, dil ve alfabeden, eğitimden, dinden, medeniyetten bahsetmiş ve birçok toplumsal ve siyasi konularda yazılar kaleme almıştır.⁶ Gazetede yazıları onun 1905 Rus İnkılabı’na kadar olan dönemdeki fikirleri hakkında en önemli kaynaktır. Ayrıca *Şark-ı Rus* gazetesi ile ilgili yapılan araştırmalarda bazı sayılarının eksik olduğu tesbit edilmiştir⁷. Bu eksik nüshalarda Ömer Faik’in çok önemli yazıları olabileceğini fakat bu nüshaların hâlâ elde edilemediğini üzülerek ifade etmek durumundayız. Ancak bilinen nüshalara ve Numanzade’nin oradaki mevcut yazılarının tamamına ulaşmak mümkün oldu.

Elimizde Ömer Faik’e ait geniş hacimli bir eser bulunmamaktadır. Eserleri dahçpıa çok gazete ve dergilerde yayımladığı makalelerden ibarettir. Celil Memmedguluzade ve

³ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, Haz. Şamil Gurbaznov, Gençlik Yayınları, Bakü 1985. Bundan sonraki kaynak gösteriminde Ömer Faik’in hatıralarının bu baskısı esas alınacaktır.

⁴ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, Haz. İrfan Murat Yıldırım - Fazıl Gökçek, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.

⁵ Dönemin aydınları baskı ve takiplerden korunmak için daha çok müstear isimler kullanmışlardır. Bu konuda Gulam Memmedli’nin “İmzalar” adlı çalışmasını zikretmemiz yerinde olacaktır. Memmedli bu çalışmasında Ömer Faik’e ait 31 imza tespit etmiştir. Bu eser müstear isimler konusunu tam olarak aydınlatmasa da bu alanda yapılmış önemli çalışmadır. Bkz. Gulam Memmedli, *İmzalar*, Azereşr, Bakü 1977.

⁶ *Şark-i Rus* gazetesi ile ilgili daha geniş bilgi için Bkz. Selçuk Türkyılmaz, “Şark-i Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme”, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006; Selçuk Türkyılmaz, “Şark-i Rus Gazetesi’nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası”, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı:18 (Ocak-Haziran 2010), s. 123-254.

⁷ Selçuk Türkyılmaz, “Şark-i Rus Gazetesi’nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası”, s. 127.

Ömer Faik, Mart 1905'te Tiflis şehrinde Gayret adlı matbaa kurmuşlardır.⁸ Ömer Faik, bu matbaada *Neşr-i Asara Davet* (Tiflis 1905)⁹ isimli bir kitapçık yayınlamıştır. Bu kitapçığında matbuatın toplum için öneminden, kurmuş olduğu matbaada neleri amaçladığından ve ne gibi faaliyetler yapacaklarından bahsetmiştir. Ayrıca yine 1906 yılında Muhammed Ordubadi'nin Gayret matbaasında neşredilmiş *Gaflet*¹⁰ isimli eserine "Bir İki Söz" başlıklı bir sayfalık önsöz yazmıştır.

Yine Gayret matbaasında 1907'de basılmış *Bize Hansı [Hangi] Elmler Lazımdır*¹¹ adlı kitapçıkta "Ömer Faik Numanzade'in Cevabı"¹² başlıklı bir makale de yer almaktadır. Bu kitapta, mekteplerde dünyevi ve dini ilimlerin okutulması konusunda yazılmış makaleler neşredilmiştir. Ömer Faik'in de dâhil olduğu bir kısım aydın, dünyevi ilimlerin okutulmasını savundukları halde diğer bir kısım aydın da dini ilimlerin okutulmasından yana olmuştur. Bu eserlerin orjinallerine ulaşmak mümkün oldu.

Ömer Faik'in 1906 yılında *Yeter Bu Kadar Zulüm* adlı bir kitapçık da yazdığı bilinmektedir. *Molla Nasreddin* dergisinde 26 Mayıs 1906 tarihli bir ilanda dokuz aylık abonelere Ümidvar'ın¹³ *Yeter Bu Kadar Zulüm* adlı bir kitapçığının hediye olarak gönderileceği yazılmış.¹⁴ Ancak 22 Aralık 1906 tarihli bir başka ilanda hediye edileceğine söz verilen kitabın neşredilmesine yetkililer tarafından izin verilmediği bildirilmiştir.¹⁵ Maalesef günümüzde bu kitapla ilgili elimizde hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Ömer Faik Numanzade'nin fikirleri hakkında bilgi sahibi olabileceğimiz önemli kaynaklardan biri de *Molla Nasreddin* dergisidir. Ömer Faik, 1905 Rus Devrimi'nden sonra 1906 yılında Celil Memmedguluzade ile birlikte meşhur *Molla Nasreddin* dergisini neşretmişlerdir. O, bu dergide yeniliğe karşı olan mollalara, Rus Çarlığına, İran Şahına ve

⁸ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 84.

⁹ Ömer Faik Numanzade, *Neşr-i Asara Davet*, Gayret Matbaası, Tiflis 1905. Eserin orijinali Azerbaycan Bilimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü'nde Ömer Faik Numanzade bölümünde korunmaktadır.

¹⁰ Mehmed Ordubadi, *Gaflet*, Gayret Matbaası, Tiflis 1906.

¹¹ Ahund Abuturab, Ali bey Hüseyinzade, Molla Nasreddin, Ömer Faik Numanzade, *Bize Hansı [Hangi] Elmler Lazımdır*, Gayret Matbaası, Tiflis 1907.

¹² A.g.e., s. 26-47.

¹³ Gulam Memmedli, *İmzalar* adlı çalışmasında Ümidvar isminin Ömer Faik'in *Molla Nasreddin*'de müstear isim olarak kullandığı adlardan olduğunu söylemektedir. Bkz. Gulam Memmedli, *İmzalar*, s. 114.

¹⁴ "İlan", *Molla Nasreddin*, Sayı:8 (26 Mayıs 1906), s. 2.

¹⁵ "İlan", *Molla Nasreddin*, Sayı:38 (22 Aralık 1906), s. 2.

II. Abdülhamid aleyhinde sert yazılar yazmıştır. Ömer Faik'in *Molla Nasreddin* dergisindeki yazıları onun fikriyatını ve faaliyetlerini ortaya koyan ve aynı zamanda dönemini aydınlatan en önemli kaynaklardandır.

Molla Nasreddin dergisi hakkında kendisinin kaleme aldığı "Molla Nasreddin Dergisi Nedir?"¹⁶ adlı el yazma halinde altı sayfalık bir yazısı vardır. Bu yazısında derginin kuruluşundan, içeriğinden ve burada yürüttüğü mücadeleden bahsetmiştir. Bugün hatıraları diye ifade edilen notları terkiibinde değerlendirdiğimiz bu el yazmanın orjinal nüshasının bir kopyasını elde etme imkânı bulduk.

Ömer Faik'in *Molla Nasreddin* dergisinde ve "Molla Nasreddinciler" arasındaki yeri ve önemi hakkında bize fikir verebilecek ve değerli deliller sunacak kaynaklardan biri de Ömer Faik'in yakın dostu, *Molla Nasreddin* dergisinin editörü ve fikir babası Celil Memmedguluzade'nin yazılarından, faaliyetlerinden ve hatıralarından oluşan eserlerdir.¹⁷

Ömer Faik'e ait diğer önemli ana kaynaklardan biri de onun 1905-1911 yılları arasında Bakü'de yayınlanan *Hayat*¹⁸, *İrşad* ve *Terakki* gibi gazetelerde çıkan yazılarıdır. Özellikle *İrşad*¹⁹ (1905-1908) gazetesinde çıkan edebi, içtimai ve siyasi makaleleri önem arz etmektedir. Buradaki yazılar sayıca fazla olmakla birlikte içerik olarak da zenginlik ihtiva etmekte ve fikir dünyasını anlamamız açısından önem taşımaktadır. Ömer Faik, *Terakki* gazetesinde de dil, alfabe ve imlâ ile alâkalı makaleler kaleme almış, bu konularda döneminin tanınmış aydınları ile polemiklere girmiştir. Yine bu gazetelerin nüshalarına ulaşarak yazıların orjinallerini görmüş olduk.

I. Cihan Harbi (1914-1918) sırasında Ömer Faik hakkında bize bilgiler sunacak en önemli kaynaklar, Ömer Faik'in yazılarının yer aldığı; *İkbal*, *Yeni İkbal* ve *Açık Söz*

¹⁶ Ömer Faik, *Molla Nasreddin Jurnalı [dergisi] Nedir?*, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası El Yazmaları Enstitüsü, Korunma birimi 26/2, 25 May 1936; Şamil Gurbanov, Sahib Rzayev, Kamran Memmedov, *Ömer Faik Numanzade-Eserleri*, Yazıcı Yayınları, Bakü 1983, s. 139-144; Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, a.g.e., s. 112-118.

¹⁷ Celil Memmedguluzade - Eserleri, C.IV, Haz. İsa Habibbeyli, Önder Neşriyat, Bakü 2004.

¹⁸ Yakup Sevimli, "Hayat Gazetesi Üzerine Bir Araştırma", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2001.

¹⁹ Bahar Melis Beşikçioğlu, "İrşad Gazetesi'nin 1907-1908 Yıllarının Kronolojik Fihristi", Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008.

gazeteleridir. Savaş ve türlü zorluklar altında ezilen Kafkasya ve Doğu Anadolu Türklerinin siyasi ve sosyal problemleriyle ilgili; bu gazetelerde bölgede savaş ve çatışmalardan eziyet çeken Müslüman Türklerin insani duygularını ve milli bilincini uyandırmak ve faal tutmak için yardımlaşma, hamiyetçilik, hayırseverlik ve milli meselelerle alâkalı çok sayıda yazılar yazmıştır.²⁰ Ayrıca *Kardeş Kömeyi*²¹ dergisi ve yine *Açık Söz* gazetesinde²² Türk milliyetçiliği konusunda ateşli yazılar yazdığını görüyoruz.²³ Bu yazılar Ömer Faik'in fikriyatını ve ayrıca 1917 Bolşevik Devrimi'ne doğru bölgede gelişen siyasi ve sosyal geçişleri gösterecek ipucu niteliğindeki kaynaklardır.

Ömer Faik, 1917 yılından itibaren Gürcistan'da Türklerin hürriyet ve haklarını kazanmaları için siyasi faaliyete katılarak mücadele etmiştir. 29 Ekim 1918'de Ahıska Hükûmet-i Muvakkatası'na başkan olarak seçilmiştir.²⁴

Ömer Faik bu göreve geldikten sonra Osmanlı askeri yetkilileri ile diplomatik teması ve 1918'de İstanbul'a gelerek Talat Paşa, Enver Paşa ve Halil Bey (Menteşe) ile bizzat görüşmeleriyle ilgili bilgileri Naki Keykurun'un hatıralarından öğrenmekteyiz.²⁵ Onun hatıralarında Ömer Faik'in pek bilinmeyen siyasi faaliyetleri ve temasları hakkında bilgi vermektedir. Bu konuda bir diğer önemli kaynak da Hüsamettin Tuğaç'ın anılarından oluşan *Bir Neslin Dramı* adlı eserdir.²⁶

²⁰ Ömer Faik Numanzade, "Yardım Tezce Lazım", *İkbal*, Sayı:842 (19 Yanvar 1915), s. 2; Ömer Faik, "Kömekleşelim" [Yardımlaşalım], *İkbal*, Sayı:915 (15 Aprel 1915), s. 2; Ömer Faik, "Tiflis'te Yetimler Evi", *Yeni İkbal*, Sayı:75 (27 İyul 1915), s. 2; Ömer Faik, "Fırsat Az İhtiyaç Büyük", *Açık Söz*, Sayı:1 (2 Oktyabr 1915), s. 2.

²¹ *Kardeş Yardımı*, Haz. Minehanım Nuriyeva, Mehmet Rıhtım, İpekyolu Neşriyatı, Bakü 2012.

²² Ömer Faik, "Milli Meselelerimizin Vakti mi?", *Açık Söz*, Sayı: 31-32-44-55 (10-11-25 Noyabr, 6 Dekabr 1915), s. 3, 3, 3, 2.

²³ Ömer Faik Numanzade, "Ben Kimim?", *Gardaş Kömeyi [Yardımlı] Dergisi*, Bakü , Müherrirler Neşriyatı, (May 1917), s.3-11.

²⁴ Ahmet Ender Gökdemir'in 1989 yılında neşrettirdiği *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti* adlı çalışması Ömer Faik'in Ahıska Hükümet-i Muvakkatası'ndaki yerini, önemini ve faaliyetlerini öğrenmemiz açısından elverişlidir. Bkz. Ahmet Ender Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989, s.35-38.

²⁵ Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları*, İstanbul Ekspres Matbaası, İstanbul 1964.

²⁶ Hüsamettin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1975.

Bunların dışında yine Türkiye’de o döneme dair bölgede gelişen siyasi hadiseler ve olaylar üzerine yapılan çalışmalar²⁷ ve Azerbaycan’da Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hakkında yazılan kitaplar Ömer Faik Numanzade’nin siyasi faaliyet ve mücadelelerini öğrenmemiz açısından önem taşır.²⁸

Ahıska Geçici Hükûmeti’nin yıkılmasından sonra Ömer Faik Numanzade’nin Gürcistan Menşevik Hükûmeti içerisinde yürüttüğü mücadelelerle ilgili en önemli ana kaynaklardan biri Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin resmi yayın organı olan *Azerbaycan* gazetesidir. Ömer Faik, Gürcistan’da yürüttüğü siyasi mücadeleler hakkında bu gazeteye yazılar göndermiştir. Onun uğradığı baskılar ve hapsiyle ilgili *Azerbaycan* gazetesinde Azerbaycan hükûmetinin fikirlerini yansıtan yazılar yayımlanmıştır. Ayrıca dönemin önemli aydınları Ömer Faik’i savunmuş ve bu gazetede onun hakkında yazılar yazmışlardır.

Ömer Faik’in Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin devlet işlerinde görev yaptığı dönemle (1919-1920) ilgili en önemli kaynaklar yine AHC dönemine dair Azerbaycan’da yapılmış olan çalışmalardır. Zülfikar Şahsevenli’nin *İstiklal Fedailerini: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Dâhili İşler Nazırlığı ve Silahtaşları (1918-1920)* adlı çalışmasında Ömer Faik’in görevinden bahsedilmiştir.²⁹

Sovyetler Birliği’nin Kafkasya’da hâkimiyeti ele almasından sonra Ömer Faik, Gürcistan İnkılap Komitesi’nin üyesi olmuş, komiteye bağlı olarak Müslüman Ahalisi Şurası’nın başkanlığını yapmıştır. Ömer Faik’in buradaki faaliyetleri ile ilgili rapor ve senetleri Şamil Gurbanov Tiflis’deki arşivlerden bularak 1992 yılında yayımladığı *Ömer*

²⁷ Mustafa Sarı, “Ahıska’da Son Osmanlı İdaresi (1918)”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 46 (Yaz 2015), s. 153-179; Mustafa Sarı, “Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkas Cephesi (1918)”, *Kafkas Çalışmaları: Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:2 (Mart 2016), s. 75-100; Seyfeddin Buntürk, *Rus Türk Mücadelesinde Ahıska Türkleri*, Berikan Yayınevi, İstanbul 2007; Rasim Bayraktar, *Ahıska Çıldır Beylerbeyliği*, Yaşayan Kitaplar, İstanbul 2000.

²⁸ Yakub Mahmudov, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansklopedisi*, C.II, Lider Neşriyat, Bakü 2005; Mehman Süleymanov, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kafkas İslam Ordusu*, Nurlan Neşriyat, Bakü 2008.

²⁹ İltifat Şahseven, *Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Dahili İşler Nazırlığı ve Silahtaşları (1918-1920)*, Mütercim Neşriyat, Bakü 2017.

Faik Nemanzade-Eserleri adlı çalışmasında hem Kiril alfabesiyle Azerbaycan Türkçesinde, hem de evrakların Rusça orjinallerini vermiştir.³⁰

Araştırma eserlerine bakıldığında; 1960'lı yıllarda Muhtar Gasımov, *Molla Nasreddin* dergisinin öğrenilmesi açısından önemli olan *Mubariz İnkılabi Satirik "Molla Nasreddin" Dergisi ve Onun İctimai-Siyasi İstikameti* adlı çalışmasında Ömer Faik'in bu dergideki faaliyetlerinden ve buradaki öneminden bahsetmiştir. İlmi olarak günümüzde tartışmaya açık olan bu çalışma her şeyden önce ilk olması, Sovyetlerin katı döneminde yapılması, Ömer Faik'in dergideki hürriyetçi faaliyetlerinden sınırlı da olsa bahsetmesi, bunun dışında kendinden sonra yapılacak çalışmalara ilham vermesi açısından çok önemlidir.³¹ Bu çalışma dışında 1965 yılında yayımladığı "Molla Nasreddinci Ömer Faik Numanzade (1872-1938)"³² adlı bir makalesi de vardır. Bu makalede Ömer Faik'i müstakil olarak ele alan araştırmacı, yine onun *Molla Nasreddin*'deki faaliyetlerini ve fikirlerini değerlendirmiştir.

1980 yılında Aziz Mirahmedov tarafından yapılmış olan *Azerbaycan Molla Nasreddini*³³ adlı çalışma bu konudaki önemli eserlerdendir. Mirahmedov bu çalışmasında Ömer Faik'in "Molla Nasreddinciler" arasındaki yeri ve dergideki faaliyetleri hakkında önemli bilgiler ve değerlendirmeler sunmuştur.

Ömer Faik hakkında yazılmış eserlere bakıldığında; onun hakkında 1970 yılına kadar *Molla Nasreddin* dergisi ve "Molla Nasreddinciler" ekolü ile ilgili yapılmış çeşitli çalışmalar içerisinde genelde tek yönlü ve kısıtlı malûmat verilse de, 1970 yılından sonra Ömer Faik hakkında kapsamlı çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Ömer Faik'in fikriyatı hakkında ilk kez müstakil araştırma yapan Fazil Vahidov'dur. Vahidov, 1971 yılında Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde savunduğu *Ömer Faik Numanzade'nin Dünya*

³⁰ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade-Seçilmiş Eserler*, Yazıcı Yayınları, Bakü 1992, s. 314-519.

³¹ Muhtar Gasımov, *Mubariz İnkılabi Satirik "Molla Nasreddin" Dergisi ve Onun İctimai-Siyasi İstikameti*, Azerbaycan Dövlət Pedagoji Üniversitesi: Azerbaycan Tarihi Bölümü, Doktora Tezi, Bakü 1965.

³² Muhtar Gasımov, "Molla Nasreddinci Ömer Faik Numanzade (1872-1938)", *Azerbaycan Dergisi*, Sayı:2 (Fevral 1965), s. 196-200.

³³ Aziz Mirahmedov, *Azerbaycan Molla Nasreddini*, Yazıcı Yayınları, Bakü 1980.

*Görüşü*³⁴ adlı doktora tezinde, Ömer Faik'in siyasi, ahlaki ve dini görüşlerini değerlendirmiştir. Bu konuyla ilgili ayrıca iki makale kaleme almıştır.³⁵

1973 yılında ise Sahip Rzayev, Azerbaycan İlimler Akademisi Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü'nde Ömer Faik'in edebi görüşlerini ve yayıncılık faaliyetlerini inceleyen *Ömer Faik Numanzade'nin Edebi-Publisist Faaliyeti* adlı bir doktora tezi hazırlamıştır.³⁶ Rzayev de yine aynı konuyla ilgili iki tane makale daha yazmıştır.³⁷

Fazil Vahidov'un ve Sahip Rzayev'in araştırmaları Ömer Faik'in fikriyatı ve edebi faaliyetleri ile ilgili yapılmış ilk müstakil çalışmalar olması açısından önem arz etmektedir. Ancak bu araştırmalar Sovyetler döneminde yapıldığı için, Sovyet ideolojisine uygun olarak Ömer Faik'in fikirlerini daha çok komünizm ve ateizm anlayışı içerisinde ele almış, tek taraflı bir Ömer Faik portresi çizmişlerdir. Ayrıca siyasi görüşleri ele alınırken Türkçü ve hürriyetçi fikirleri görmezden gelinmiştir.

1973 yılında Ömer Faik Numanzade'nin doğumunun 100. yıldönümü münasebetiyle Abbas Zamanov, Bakü'de çıkan *Dil ve Edebiyat* dergisine “Ömer Faik Numanzade (1872-1937)”³⁸ başlıklı Kiril alfabesiyle bir makale yazmıştır. Makalede Ömer Faik'in muharrirlik faaliyetinden ve görüşlerinden bahsedilmiştir.

1983 yılında Şamil Gurbanov, Sahib Rzayev ve Kamran Memmedov, Ömer Faik'in dergi ve gazetelerdeki yazılarının bir kısmını derleyerek *Ömer Faik Numanzade-Eserleri*

³⁴ Fazil Vahidov, “Ömer Faik Numanzade'nin Dünya Görüşü”, Azerbaycan Devlet Üniversitesi, Doktora Tezi, Bakü 1971.

³⁵ Fazil Vahidov, “Ömer Faik'in Eserlerinde Ahlak ve Terbiye Meseleleri”, *İlmi Eserler, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Dergisi*, (Bakü) İlmi Eserler-Tarih ve Felsefe Serisi Sayı: 2 (1971), s. 55-61; Fazil Vahidov, “Ömer Faik'in Siyasi-İçtimai Görüşleri”, *İlmi Eserler, Azerbaycan Devlet Üniversitesi Dergisi*, Tarih ve Felsefe Serisi Sayı: 1 (1970), s. 55-63.

³⁶ Sahib Rzayev, “Ömer Faik Numanzade'nin Edebi-Publist Faaliyeti”, Azerbaycan İlimler Akademiyası Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü, Doktora Tezi, Bakü 1973.

³⁷ Sahip Rzayev, “Demokratik Matbuatın Mubariz Carçısı”, *Azerbaycan Devlet Üniversitesi Elmi Eserleri*, Sayı:4 (1969), s. 35-41; Sahip Rzayev, “Ömer Faik Numanzade'nin Neşriyatçılık Faaliyeti”, *Azerbaycan Devlet Üniversitesi Elmi Eserleri*, Sayı:1 (1971), s. 45-51.

³⁸ Abbas Zamanov, “Ömer Faik Numanzade”, *Kirov Adına Azerbaycan Devlet Üniversitesi Dergisi*, Dil ve Edebiyat Serisi Sayı: 6 (1973), s. 3-9; Bu makale 1976 yılında Yavuz Akpınar tarafından Türkiye Türkçesi'ne aktarılarak *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırmaları* dergisinde neşredilmiştir. Bkz. Abbas Zamanov, “Ömer Faik Numanzade (1872-1937)”, Çev. Yavuz Akpınar, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 7 (1976), s. 195-202.

adlı Kiril alfabesiyle küçük hacimli bir kitap yayımlamışlardır.³⁹ Bu kitapta Ömer Faik'in yazılarından çokazı yer almıştır. Tekmil olmayan bu çalışma onun yazılarının bir araya getirilmesi ve kitaplaştırılması bakımından ilk olma özelliğini taşımaktadır.

Şamil Gurbanov, Ömer Faik'in yazılarını kapsamlı bir şekilde toplayıp kitap olarak *Ömer Faik Numanzade: Seçilmiş Eserler* adıyla 1992 yılında yayımladı.⁴⁰ Bu eserde; Ömer Faik'in toplam 90 makalesi ve mizahi denemeleri, 1921'de Gürcistan İnkılap Komitesi'nin üyesi olduğu zaman hükûmet için hazırladığı raporlar, bu raporların Rusça orijinali ve yakınlarına yazdığı mektuplar yer almaktadır. Gurbanov, bu çalışmasını 2006 yılında birtakım değişiklikler yaparak Latin alfabesiyle yeniden bastırdı. Eserin ilk baskısında yer alan bazı makaleler, mektuplar ve raporları ikinci baskıya konulmadı.⁴¹ Bu kitaplar Ömer Faik Numanzade'nin yazılarının bir araya getirilmesi açısından önem arz etse de eleştirilecek tarafları da vardır. Gurbanov, Ömer Faik'e aidiyeti netleşmemiş, özellikle *Molla Nasreddin*'deki bazı yazılar sorgulanmadan ona atfetmiştir.⁴² Bunun dışındaki noksanlardan birisi de Ömer Faik'in yazılarının alındığı gazetelerin tarih ve sayı numaralarının bazen yanlış verilmesidir.⁴³ Bütün bu eksiklere rağmen kitabın Ömer Faik'in

³⁹ Şamil Gurbanov, Sahib Rzayev, Kamran Memmedov, *Ömer Faik Numanzade-Eserleri*, Yazıcı Yayınları, Bakü 1983.

⁴⁰ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade-Seçilmiş Eserler*, Yazıcı Yayınları, Bakü 1992.

⁴¹ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade - Seçilmiş Eserler*, Şark-Garb Yayınları, Bakü 2006. Şamil Gurbanov, hiç bir gerekçe göstermeden kitabın 2004 baskısında birtakım değişiklikler yapmıştır. Eserin ilk baskısında yer alan bazı makaleler, mektuplar ve raporları ikinci baskıda verilmemiştir.

⁴² XX. Yüzyılın başlarında ilk olarak Tiflis'te neşredilen, Azerbaycan ve umum Türk tarihinde çok önemli yere sahip *Molla Nasreddin* dergisi Celil Memmedguluzade ve Ömer Faik Numanzade'nin teşebbüsüyle çıkmıştır. Hem Numanzade hem de Memmedguluzade dergide isimsiz veya benzer takma adlarla yazılar yazmışlardır. Tam olarak açıklığa kavuşmayan bu konu ile ilgili, ismi geçen aydınlar hakkında çalışmalar yapan araştırmacılar da bir sonuç elde edememişler ve çalışmalarında bazı noksanlara yol vermişlerdir. Örneğin; Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade-Seçilmiş Eserler* kitabının her iki baskısında yer verdiği ve Ömer Faik'e ait ettiği "Bir Kaç Günlüğe" adlı yazıyı, İsa Habıbbeyli, *Celil Memmedguluzade - Eserleri* adlı kitabında Celil Memmedguluzade'ye ait etmiştir. Bkz. Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade - Seçilmiş Eserler*, Şark-Garb Yayınları, Bakü 1992, s. 314; Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade - Seçilmiş Eserler*, Şark-Garb Yayınları, Bakü 2006, s.275; İsa Habıbbeyli, *Celil Memmedguluzade - Eserleri*, C.II, Önder Neşriyat, Bakü 2004, s.176; Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, Gençlik Yayınları, Bakü 1992, s. 78-79.

⁴³ Kitaptaki sayı ve tarih noksanlarına örnek olarak bunları göstere biliriz: Şamil Gurbanov, kitabında Ömer Faik'in 1906'da *İrşad* gazetesinde yazdığı "İran'a dair - Alınan Azadlığı Nasıl Korunmalı" adlı makalesini 21 Noyabr Sayı: 249 olarak göstermiş. Ancak gazetenin orijinaline baktığımızda 22 Noyabr Sayı: 269 olduğunu görüyoruz. Bkz. Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade - Seçilmiş Eserler*, Şark-Garb Yayınları, Bakü 2006, s. 130; Numanzade, "İran'a dair - Alınan Azadlığı Nasıl Korunmalı", *İrşad*, Sayı:269 (22 Noyabr 1906), s.3.

yazılarının büyük çoğunluğunu kapsadığından dolayı en önemli çalışma olduğu söylenebilir.

Gurbanov, Ömer Faik ile ilgili hazırladığı kitapların başında önsöz veya sunuş olarak nitelendirilebilecek kendi değerlendirmelerini yazmıştır. Sovyet dönemi yaptığı çalışmalarda Ömer Faik'i Sovyet ideolojisi çerçevesinde ele alan Şamil Gurbanov, Sovyetlerin dağılmasından sonra yaptığı çalışmalarda Ömer Faik'i gerçek kimliği üzerinden yeniden değerlendirmiştir. Azerbaycan'ın bağımsızlığı sırasında bu sefer de "Azerbaycancılık"⁴⁴ merkezli milliyetçilik anlayışıyla Ömer Faik'i baştan ayağa, tepeden tırnağa sanki muhabbet destanı gibi değerlendirmiştir.

Şamil Gurbanov, 1985 yılında 45 sayfalık küçük bir biyografi çalışmasını daha hazırlamıştır.⁴⁵ Ömer Faik'in hayatı ve faaliyetinden kısaca bahseden bu çalışma, Sovyet ideolojisi çerçevesinde yazılmış, onu siyasi olarak Türkiye karşıtı, Azerbaycan Sovyet insanı ve katı bir komünist olarak göstermiştir. Ömer Faik'in ölüm sebebinden hiç bahsedilmemiş, sadece 1938'te vefat ettiği not edilmiştir. Aslında bu çalışmanın böyle olması, o dönem için anlaşılır bir durumdur. Bu biyografi çalışması günümüz değerlendirmesinde pek ciddiye alınacak bir eser olmasa da Sovyetler döneminin şartları çerçevesinde yazılmış önemli bir çalışmadır.

Gurbanov, Sovyetlerin dağılmasından sonra 1992 yılında Ömer Faik'in biyografisini Kiril alfabesiyle yeniden hazırladı.⁴⁶ Kitapta onun eğitim, kültür, siyaset ve basım faaliyetleri, sınırlı da olsa hayatı incelenmiş, ayrıca Gürcistan Devrim Komitesi üyesi olarak görev yaptığı dönem somut kaynaklara dayanılarak ele alınmıştır. Bu biyografi çalışması Azerbaycan merkezli olmasına rağmen, Sovyetler Birliği'nin sonlarına doğru ve birliğin dağılmasından sonra hazırlandığı için, önceki biyografi çalışmasına nisbeten daha objektif değerlendirmeler içermektedir. Gurbanov'un söz konusu çalışması bütün

⁴⁴ Azerbaycancılık Türkiye'deki Anadoluculuk kavramının Azerbaycan'daki karşılığıdır ve tamamen Sovyet mahsulüdür.

⁴⁵ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, Azerbaycan SSR Bilik Cemiyeti Yayınları, Bakü 1985.

⁴⁶ Şamil Gurbanov, *Azerbaycan'ın Görkemli Adamları-Ömer Faik Numanzade*, Gençlik Yayınları, Bakü 1992.

olumsuzluklarına rağmen günümüze kadar Ömer Faik'le ilgili yapılmış en önemli eser niteliğini korumakta ve tezimizin başlıca kaynaklarındanr.

Bu bağlamda Firidun Köçerli'nin 1996 yılında Kiril alfabesiyle Bakü'de neşredilen *Molla Nasreddinçi Ömer Faik*⁴⁷ eserini zikretmemiz yerinde olacaktır. Bu eserde Ömer Faik'in Molla Nasreddinciler ekolünün kurucularından ve en önemli isimlerinden biri olduğuna vurgu yapılmış ve fikirleri tahlil edilmiştir. Eser her ne kadar Azerbaycan ve Azerbaycancılık merkezli değerlendirilse de Sovyet sonrasında yazıldığı için güvenilir bir kaynak olarak değerlendirilebilir.

Bunun dışında Galibe Hacıyeva 2007 yılında *Ömer Faik Numanzade'nin Eserlerinde Dil ve Dilcilik Meseleleri*⁴⁸ adlı küçük bir kitap kaleme almıştır. Ayrıca bu konuyla ilgili bir mustakil makale de yazmıştır.⁴⁹ Kitabını Şamil Gurbanov'un *Ömer Faik Numanzade: Seçilmiş Eserleri* adlı çalışmasına dayanarak hazırlayan Hacıyeva, yeni hiçbir tez ortaya koymamıştır.

Türkiye'de Kafkasyalı Türk aydınlar üzerine yapılmış çalışmalar gözden geçirildiğinde, Ömer Faik Numanzade'ye çok az temas edildiği görülmektedir. Bu çalışmalar Ömer Faik'in hatıralarının neşredilmesinden, hakkında hazırlanmış iki yüksek lisans tezinden ve bazı yayın organlarında çıkmış birkaç küçük makeden ibarettir.

Türkiye'de ilk defa Ömer Faik Numanzade hakkında 1997 yılında Hasan Sevil, *Kafkasyalı Eğitimci-Yazar Ömer Faik Numanzade'nin Eğitim Hakkındaki Görüşleri ve Bu Alandaki Çalışmaları* adlı bir Yüksek Lisans tezi hazırlamıştır.⁵⁰ Bu çalışma Türkiye'de ilk olma özelliğine sahip olsa da bu sahadaki boşluğu dolduracak veya katkıda bulunacak bir nitelikte değildir. Konuyla ilgili zengin kaynağın varlığına rağmen bu kaynaklar kullanılmamış ve daha çok Şamil Gurbanov'un *Ömer Faik Numanzade-Seçilmiş Eserleri*

⁴⁷ Firidun Köçerli, *Molla Nasreddinçi Ömer Faik*, Elm Neşriyat, Bakü 1996.

⁴⁸ Galibe Hacıyeva, *Ömer Faik Numanzade'nin Eserlerinde Dil ve Dilcilik Meseleleri*, Nurlan Neşriyat, Bakü 2007.

⁴⁹ Galibe Hacıyeva, "Ömer Faik Numanzade'nin Ortak Türk Dilinin Gelişmesindeki Çabaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, II/7 (Bahar 2009), s. 128-132.

⁵⁰ Hasan Sevil, "Kafkasyalı Eğitimci - Yazar Ömer Faik Numanzade'nin Eğitim Hakkındaki Görüşleri ve Bu Alandaki Çalışmaları", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.

adlı çalışmasından istifade edilmiştir. Nitekim Gurbanov'un çalışmalarıyla ilgili problemlere yukarıda temas edildi ve adı geçen eserin yetersiz olduğunun altı çizildi. Ayrıca Ömer Faik'in eğitim hakkındaki görüşleri ve bu alandaki faaliyetleri tezin ismiyle bağdaşmayacak kadar kısa tutulmuş, Kafkasya'daki İran ve Rusya tesirleri yok sayılarak Osmanlı merkezli bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Ayrıca tezin büyük bir kısmı Ömer Faik ile alakalı olmayıp, Osmanlı'yla ilgili olaylara ayrılmış, onun eğitime dair fikirleri ise tamamen tek taraflı ele alınmış, dönemin şartları ve bölgenin sosyolojisi dikkate alınmadan keskin ifadeler kullanılmıştır.

2015 yılında Yahya Kemaloğlu tarafından yapılmış olan *Ömer Faik Numanzade'nin Siyaset, Din ve Eğitime Dair Görüşleri* adlı bir Yüksek Lisans tezi daha vardır.⁵¹ Bu çalışmada Ömer Faik'in fikriyatı, din anlayışı ve eğitim alanındaki faaliyetleri ele alınmış, Türkiye'de bu sahadaki boşluğu önemli ölçüde doldurmuştur. Ancak konusu itibarıyla biyografi niteliğinde değildir. Ayrıca ne kadar özen gösterilse de kullanılan kaynaklardan dolayı, "Azerbaycancılık" düşüncesiyle yapılmış olan çalışmaların ve Sovyet tarih yazımı çerçevesinde oluşturulmuş eserlerin tesiri altında kalınmıştır. Ömer Faik'i ve dönemini anlamak için her şeyden önce kendi eserlerini orijinalinden okumak, Osmanlı, Rusya, Avrupa ve İran'da cereyan eden hadiselerle hâkim olmak, Kafkasya'nın sosyolojisini ve antropolojisini iyi bilmek, ayrıca dönemin içtimai ve siyasi meselelerinden haberdar olmak gerekmektedir.

Bütün bu ifade edilen eserler ve çalışmalar haricindeki diğer kaynaklar yine daha çok Azerbaycan'da yapılmış olan dönemin siyasi ve fikri yapısını inceleyen kitaplardır. Bu eserlerin çoğunluğunun Sovyetler Birliği döneminde yapılmış olması nedeniyle büyük ölçüde ideolojik muhteva içermektedir. Bağımsızlık sonrası yapılan çalışmalar ise Sovyet dönemindeki çalışmalardan pek farklı bir tez ortaya koyamamıştır. Sovyet tarih yazımı Azerbaycan'da da şekil değiştirerek devam etmiştir. Bu konuda çalışmalar yapan araştırmacılar, genellikle Sovyet sistemi içerisinde gelen eski komünist düşünceli kişiler ya da yine Sovyetlerin şekillendirdiği Azerbaycan milliyetçiliğini benimsemiş tarihçi ve

⁵¹ Yahya Kemaloğlu, "Ömer Faik Numanzade'nin Siyaset, Din ve Eğitime Dair Görüşleri", Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, İstanbul 2015.

yazarlardır. Durum böyleyken bu kişilerin objektif bir eser ortaya koyma olanakları pek mümkün görünmemektedir. Yazılanlar ise daha çok yazarların kendi düşünce ve ideolojilerine uygun olarak muhabbet destanına ve kahramanlık romanlarına benzemektedir.

Yukarıda bahsetmiş olduğumuz Ömer Faik ile ilgili yapılmış olan iki tez, onun düşüncelerini ele almıştır. Ömer Faik'in yaşam ve faaliyetleri ise Türkiye'deki çalışmalarda ihmal edilmiştir. Tezimizde diğer çalışmalardan farklı olarak onun Kafkasya'da ve Osmanlı'daki siyasi faaliyetleri izah edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu tez onun biyografisiyle alakalı Türkiye'de yapılan ilk tez çalışmasıdır. Türk ve İslam coğrafyasında *Tercüman* gazetesinden sonra geniş kitleleri etkilemiş olan *Molla Nasreddin* dergisinin yayımlanmasında ve Molla Nasreddinciler ekolünün ortaya çıkmasında Ömer Faik'in önemi ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca Azerbaycan'da Sovyet döneminde yapılmış olan biyografi çalışmalarında onun yaşamının Sovyet ve Azerbaycan merkezli ele alınması birçok hataya yol açmıştır. Bu çalışmalarda Ömer Faik'in siyasi faaliyetleri çarpıtılmış ve hayatındaki pek çok önemli hadise Sovyet döneminin siyasi şartları yüzünden ihmal edilmiştir. Tezimizde Türkiye ve Kafkasya'daki kaynaklar kullanılarak onun Osmanlı ve Kafkasya'daki siyasi faaliyetleri ortaya konulmaya çalışılmış, Sovyet döneminde ihmal ve tahrir edilen hususlar giderilmiştir.

Bu çalışmanın temel amacı, Ömer Faik'in yaşamını, faaliyetlerini ve mücadilesini açıklığa kavuşturmadır. Özellikle daha önceki çalışmalarda, onun Kafkasya Türklerinin istiklal mücadelesindeki rolü ve Osmanlı'daki temaslarının görmezden gelindiği tesbit edilmiştir. Bu tezde Ömer Faik'in hayat serüvenini, siyasi ve içtimai faaliyetlerini değerlendirerek Kafkasya Türk tarihi açısından ne kadar önemli bir kişi olduğu ortaya konulacaktır. Bugüne kadar onun hakkında yapılmış olan tek yönlü çalışmaların aksine hayatı bir bütün olarak kronolojik hatlarıyla ele alınıp değerlendirilecektir. Bu çalışmada Ömer Faik'in hayatı, bütün yönleriyle değerlendirilip müstakil bir biyografisi hazırlanacak, bu zamana kadar Azerbaycan eksenli mikro milliyetçilik temelinde bina edilmiş olan

faaliyetleri ise mahallî ve dar çerçeveden çıkarılıp daha geniş bir sahaya aktarılmaya çalışılacaktır.

Bu tezde başta kendi hatıraları olmakla çağdaşı olan aydınların hatıralarından, o dönemin basınından, Azerbaycan ve Türkiye’de dönemle ilgili yapılmış çalışmalardan yararlanılmıştır. Yine kaynak olarak Sovyet süzgecinden geçirilmiş güdümlü eserlerle yetinilmeyip arşivlerden dönemin Arap harfli kaynaklar esas alınmıştır. Sovyet döneminde hazırlanan kaynaklarda Ömer Faik’in Osmanlı bağlantısından söz edilmemektedir. Bu tezde onun Osmanlı ile bağlantılarına da arşiv belgeleri esas alınarak temas edilecektir.

Tezimizi üç başlık altında toplamayı uygun gördük. Öncelikle girişte Ömer Faik Numanzade hakkında bir kaynak kritiği yaptık. Burada; bugüne kadar Ömer Faik’le ilgili yapılmış olan çalışmalardan ve tezimize kaynak teşkil edecek kitap ve makalelerden bahsedilecektir. Birinci bölümde; Ömer Faik’in ailesi ve gençlik yılları, aldığı eğitim ve İstanbul’da bulunduğu dönemde yetişmesinde etkili olan faktörler tespit edilmeye çalışılacaktır.

İkinci bölümde; Ömer Faik’in Kafkasya’ya dönüşünden sonra bölgede yürüttüğü eğitim ve basın faaliyetleri değerlendirilecektir. Ayrıca Kafkasya kamoyundaki yeri, siyasi durumu, içinde bulunduğu ortam, yaşadığı tarihi olaylar ve yaptığı önemli işler ele alınacaktır.

Üçüncü bölümde; ise I. Cihan Harbinden sonra bölgede gelişen olaylar, Ömer Faik’in Kafkasya’daki siyasi faaliyetleri, verdiği mücadeleler, ölümüne kadar yaptığı işler ve başına gelen olaylarla ilgili bilgiler sunulacaktır. Bibliyografyada ise Ömer Faik’in kitaplarını, gazete ve dergilerde yayınlanmış yazıları verilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÖMER FAİK'İN GENÇLİK YILLARI VE EĞİTİMİ

1.1 ÖMER FAİK'İN GENÇLİK YILLARI

1.1.1 Çocukluğu ve Gençlik Yılları

Ömer Faik Numanzade, 1872 yılında Gürcistan'ın Çarlık Rusyası tarafından yönetilen Tiflis Guberniyası'na bağlı Ahaltsihe (Ahıska) kazasının Agara Köyü'nde orta halli bir ailede dünyaya geldi. Ömer Faik, hatıratında hayatının ilk altı yılını atlayarak 1878 yılından itibaren bilgi verdiği için nerede doğduğu bilinmemektedir. Bu tarihten itibaren Azgur Kasabası'ndan yaşadıkları hakkında bilgiler vermektedir. Bazı araştırmacılar bundan yola çıkarak Ömer Faik'in Azgurlu olduğunu söylese de, yüksek ihtimal bu doğru değildir. Çünkü Celil Memmedkuluzade'nin eşi Hamide Hanım Cavanşir hatıralarında, 1908 yılının yazında Celil'le birlikte Ömer Faik'in köyünde misafir olduklarını anlatmaktadır:

“Yazın çocuklarla birlikte Abastuman'a gitmeyi planladım. Celil'den bizimle gelmesini rica ettim. O, ilk başta kabul etmedi. Çünkü “Ölüler” piyesinin üzerinde çalışıyordu. Sonunda Celil ikna oldu ve Ahıska yakınlarındaki Agara Köyü'ne kadar bize eşlik edeceğini söyledi. Faik Efendi Agara'da yaşıyordu. Bir hafta Faik Efendinin evinde misafir olduk. Onların evi Kür nehrinin kenarında, manzaralı bir yerde idi. Her türlü nâz-nimetle dolu meyve bağları vardı...”⁵²

Ömer Faik'in kendisi de hatıralarında Azgur'a yakın Agara Köyü'nde bahçelerinin ve değirmenlerinin olduğundan bahsetmektedir.⁵³ Ömer Faik'in hem Agara'da, hem de Azgur'da akrabaları vardı. Belli ki aile aslen Agaralı olup sonraları, Azgur'a yerleşmişti. Çünkü Azgur daha büyük ve kültürel bir beldeydi. Ahıska, Ruslar tarafından alındıktan sonra Azgur, bölgenin siyasi, ekonomik ve kültürel merkezlerinden biri olmuştu. Ancak Agara'yı da yazlık olarak kullanmışlardı⁵⁴. Bunu Hamide Hanım Cavanşir'in hatıralarından anlıyoruz. Ayrıca Azerbaycan'ın önemli şairlerinden Molla Nasreddinci Ali Nazmi de

⁵² Hamida hanım Cavanşir, *Hatıralarım*, Apostroff Yayınları, Bakü 2012, s.130.

⁵³ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 16.

⁵⁴ Ahıska Türkleri 1944 yılında kendi yurtlarından sürgün edilmelerinden sonra, bir daha geri dönememişlerdir. Onlardan boşalan yerlere ise Ermeni ve Gürcü nüfusu yerleştirilmiştir. Bu gün Agara'da Gürcüler yaşamaktadırlar. Köyde Ömer Faik'e ait olan ev ve topraklar hâla biliniyor.

manzum şekilde kaleme aldığı hatıratında Ömer Faik'in Agaralı olduğunu söylemektedir.⁵⁵ Yine önemli Azerbaycan edebiyatçılarından Aziz Şerif (1895-1988) *Geçmiş Günlerden* adlı hatıratında yer verdiği Hüseyin Cavid'in mektuplarından Ömer Faik'in 1912 yılında hastalığından dolayı Agara'da kendi evinde tedavi gördüğünü anlatmaktadır.⁵⁶ Tamamen Türklerden oluşan Agara Köyü Azgur Kasabası'na bağlı olup her iki belde de Ahalsihe (Ahıska) ilçesine bağlıydı. Küçük bir köy olan Agara'nın Azgur'a bağlı ve çok yakın olmasından olmalı ki Ömer Faik köyün adını çok zaman zikretme ihtiyacı duymamış ve bundan dolayı büyük bir merkez olan Azgur'u ön plana çıkarmıştır. Nitekim Ömer Faik ömrünün sonlarına doğru hastalığından dolayı memleketi Ahıska'da bulunmuş, oradan Bakü'de eğitim alan çocuklarına mektuplar yazmıştır. Bu mektupların Agara köyünden yazıldığı çok açıktır.⁵⁷ Bütün bu deliller Ömer Faik'in Agaralı olduğuna şüphe bırakmamaktadır.

Ömer Faik'in babası Numan Bey, bahçıvanlık, çiftçilik ve ticaretle uğraşmaktaydı. Ömer Faik'in hatıratından anladığımız kadarıyla Numan Bey, devrinin şartlarını bilecek kadar aydın ve gözü açık bir kişi idi. Annesi Hamide Hanım ise dindar bir ev kadınıydı. Ailenin Agara'da geniş toprakları ve bağları vardı. Numanzade, hatıratında ailesiyle ilgili pek fazla bir bilgi vermemektedir. Ali Nazmi hatıralarında Ömer Faik'i anlatırken ailesiyle ilgili şu satırlara yer vermiştir:

“Gürcistanın Ahıska mahalında
Kür'ün sol tarafında, cennet halinde,
Bir köy var, etrafı bağlarla muhât,
Yeşillik her kalbe verir inbüsat.
Türktür ahalisi, Agara adı,
Her türlü meyvesinin meşhurdur tadı.
Yaşar hemin köyde Numanzâdeler,

⁵⁵ Ali Nazmi, *Seçilmiş Eserleri*, Haz. Feridun Hüseyinov, Şark-Garb Yayınları, Bakü 2006, s. 419.

⁵⁶ Aziz Şerif, *Geçmiş Günlerden: Atam ve Ben*, Yazıcı Yayınları, Bakü 1983, s. 71; Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 100.

⁵⁷ Örneğin: Ömer Faik 1933 yılında Bakü'de Tıp Fakültesinde eğitim gören kızı Kamile Numanzade'ye yazdığı mektubun altında şunları yazmıştır: “Ömer Faik/Agara/20 Kasım 1933. Bkz. Ömer Faik Numanzade, *Seçilmiş Eserler*, s. 492.

Her ferdi hayırsever, maarifperver.”⁵⁸

Ömer Faik’in ailesinin kökeni ile ilgili Sovyet döneminde tahrifler yapılmış, ailenin aslen Gürcü kökenli olduğu iddia edilmiştir. Gürcü tarihçileri ve yazarları Ahıska Türklerinin aslen Gürcü olup XVI. yüzyıldan sonra Türkleştiklerini ileri sürmüşlerdir.⁵⁹ Nitekim Gürcistan’da günümüzde de bu tez üzerinde ısrarla durulmaktadır.

Tiflis’te çıkan *Literaturnaya Gruziya* adlı dergide 1989 yılında Ahıska Türklerinden Letifşah Barataşvili’nin “Biz Mesketileriz” adlı hatıraları neşredilmiştir. Bu hatıralarda Ömer Faik’le ilgili de bilgiler vardır. Ancak bu bilgilerde onun menşei hakkında yanlış bilgiler verilmiştir.⁶⁰ Letifşah Barataşvili’nin ölümünden sonra el yazma halinde olan hatıraları, kızı Klara Barataşvili tarafından neşredilmesi için Azerbaycan Yazıçılar İttifakına sunulmuştur. Eser önce *Literaturnaya Azerbaycan* dergisine gönderilmiş, ancak Klara Barataşvili eserin üzerinde biraz daha çalışmak istediğini bahane ederek hatıraları geri çekmiştir. Maalesef, ne Azerbaycan Yazıçılar İttifakı, ne de *Literaturnaya Azerbaycan* dergisi eserin bir kopyasını almamıştır.

Klara Barataşvili’nin hatıraları geri istemesinden kısa bir zaman sonra bu eser *Literaturnaya Gruziya* dergisinde Azerbaycan Türkçesinden Rusça’ya aktararak neşredilmiştir.⁶¹ Ancak Gürcü milliyetçilerinin arzu ettikleri şekilde. Eserde, Ahıska Türkleri “Müslümanlaşmış Gürcüler” olarak gösterilmiştir. Ayrıca Türklere karşı bir nefret hissi ve karşıt bir tavır sergilenmiştir. Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade* adlı biyografi çalışmasında, şahsen Letifşah Barataşvili ile tanıştığını ve onun asla bu görüşleri benimsemediğini, Letifşah’ın vatanperverliğine hayran olduğunu yazar.⁶²

⁵⁸ Ali Nazmi, *Seçilmiş Eserleri*, s. 419.

⁵⁹ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 200; Ayrıca Bkz. Yunus Zeyrek, *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, Pozitif Matbaacılık, Ankara 2001, s. 144, 150, 237; Rasim Bayraktar, *Eski Sovyetlerde Kürk Kimliği*, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s. 74-75.

⁶⁰ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 196; Letifşah Barataşvili, “Biz Mesketilerik”, *Literaturnaya Gruziya*, Sayı: 8 (1989), s. 115.

⁶¹ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 196.

⁶² A.g.e., s. 197.

Literaturnaya Gruzıya dergisinde seri halinde neşredilen hatıralarda Ahıska Türklerinin tanınmış aydınları hakkında bilgi verilirken Ömer Faik Numanzade, “Ömer Faik Kıpiani” olarak ifade edilmiş, ayrıca hakkında bir sürü asılsız bilgilere de yer verilmiştir. Güya Ömer Faik, 1921 yılına kadar “Kıpiani” soy ismini taşımış ancak 1921’de Azerbaycan’da kendisine Numanzade soyadı verilmiştir.⁶³

XIX. yüzyılın sonunda XX. yüzyılın ilk yarısına kadar Ömer Faik Numanzade devrin çeşitli matbuat organlarında 40’tan fazla imza kullanmıştır. Ancak bu imzalar arasında onun “Kıpiani” imzasını kullandığı hiçbir yerde görülmemektedir. Ayrıca Klara Barataşvili’nin iddia ettiği gibi Ömer Faik, Numanzade soy ismini 1921’den sonra almamıştır. O, 1898 yılında *Tercüman* Gazetesi’ne gönderdiği “Şeki’den” adlı yazısında Muallim Numanzade imzasını kullanmıştır.⁶⁴ Yani hiçbir tarihi kaynakta Ömer Faik’in “Kıpiani” soy adını kullandığı görülmemektedir.

Şamil Gurbanov bu konuda Ömer Faik Numanzade’nin Bakü’de yaşayan kızları; Kamile, Adile ve Bahtlı’yla görüştüğünü ve bu konuyu onlarla konuştuğunu ifade etmektedir.⁶⁵ Ömer Faik’in kızları Kıpiani soyismini babalarına ve soylarına atılan bir iftira olduğunu tasdik etmişlerdir:

“Numanzade’nin büyük kızı Kamile Hanım (1913 doğumlu) bizim sorumuz üzerine yazdığı yazıda: Barataşvili, benim babam Ömer Faik Numanzade’yi Kıpiani soyisimiyle kaleme almış. Ancak ne bizim aileden biri, ne de akrabalarımızdan biri böyle bir soyisim taşımamıştır... Tekrar ediyorum: babamın hiçbir zaman “Kıpiani” soyismi olmamıştır. Onun bir tane hakiki soyisimi vardır. Numanzade! Biz de bu soyisimi taşıyoruz. Barataşvili’nin dedikleri ise uydurma ve her türlü hakikatten mahrumdur...”⁶⁶

Şamil Gurbanov, Ömer Faik’in Bakü’de yaşayan hemşerilerinden 85 yaşındaki Mantarov adlı birisiyle yaptığı mülakatta bu konuyu ona da sorduğunu ve Mantarov’dan da aynı yanıtı aldığını ifade eder.⁶⁷ Bu kanıtlardan yola çıkarsak Klara Barataşvili’nin Ömer

⁶³ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 200-201; Letifşah Barataşvili, “Biz Mesketilerik”, s. 115.

⁶⁴ Muallim Numanzade, “Şekiden”, *Tercüman*, Sayı: 22 (5 İyul 1898), s. 3.

⁶⁵ Sovyet döneminde gerçekleşen bu konuşmanın tam tarihi verilmemiştir.

⁶⁶ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 201.

⁶⁷ A.g.e., s. 200-201.

Faik Numanzade hakkında yazdığı, ya da onu bu işe itenlerin kasıtlı bir şekilde yazdırdıkları ve Letifşah'ın hatıralarını tahrif ettikleri konusunda hiçbir şüphe kalmamıştır.

Ömer Faik Numanzade'yi Gürcü kökenli göstermek veya buna teşebbüs etmek sadece Klara Barataşvili'ye yüklenecek bir mesele değildir. Gürcülerin Ahıska ve Ahıska Türkleri konusunda çok hassas oldukları bilinen bir gerçektir. Belli ki Klara Barataşvili'yi bu konuda yönlendirenler olmuştur. Ömer Faik Numanzade ve Ahıska Türkleri ile ilgili tahrifler Tiflis'te üretilmiştir.⁶⁸ Hem Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti (1918-1921) döneminde ve hem de Bolşeviklerin bölgeyi işgalinden sonra (1921) Gürcistan Hükûmeti Ahıska Türklerini Gürcü soy ismi kullanmaya zorladılar. Ahıska Türklerini Gürcüleştirmek, Gürcü kültürü içerisinde eritmek fikri ve bu çerçevede yapılan faaliyetler 1944 yılına Ahıskalıların bölgeden sürülmesine kadar devam etti. Birçok Türk ailesi mecburen Gürcü soyisimlerini kabul etti.⁶⁹

1.1.2 Ahıska'daki Eğitimi

Ömer Faik Numanzade ilk eğitimine Azgur'daki köy medresesinde başlamış, ancak burada devam etmemiştir. 93 Harbi diye ifade edilen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı

⁶⁸ Azgur ve ona yakın olan Agara gibi köylerin ahalisi, XI. yüzyılda bölgeye gelen Selçuklu Oğuz boyları, Kıpçaklar ve daha sonraki asırlarda (Karakoyunlu, Akkoyunlu ve genellikle Osmanlı devrinde) Ahıska yöresine yerleşen Türkmenlerdir.

1035 yılından itibaren Kafkasya'ya yoğun Türkmen akınları başladı. Alparslan 1064 yılında Ahıska bölgesini fethetti. XII. yüzyılda Ahıska'ya ciddi Kıpçak nüfusu yerleşti. İlhanlılar döneminde (1256-1344) başkenti Ahıska şehri olan Kıpçak Atabekler (1268-1578) beyliği kuruldu. Bölge sırasıyla Selçuklu, İlhanlılar, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı Türk devletlerinin terkinde kaldı. Atabekler beyliği Ortadoks Hristiyan dinine mensup idiler. (Gürcülerin Ahıska Türkleri Müslümanlaşmış Gürcülerdir iddalarının bir sebebi bu olmalıdır.) Osmanlı 1578 yılında Ahıska bölgesini Safevilerin elinden aldı. Bu tarihten itibaren Rus işgaline kadar (1828) Ahıska Osmanlı idaresinde kaldı. Kıpçak Atabekler Beyliği yerini Osmanlı'nın kurduğu Çıldır Eyaletine bıraktı. Osmanlı'nın Ahıska'yı fethinden sonra bölgedeki Ortadoks Hristiyan Kıpçaklar İslamiyeti kabul ettiler. Osmanlı Ahıska bölgesine iç Anadolu'dan getirdiği Türkmen nüfusunu yerleştirdi. Eskiden de bölgede var olan Kıpçak ve Türkmenlerle beraber, Osmanlı devrinde Ahıska'ya iskan edilmiş Anadolu Türkmenleri sayesinde, Ahıska tamamen Müslüman Türk yurduna çevrilmiştir. Bkz. Yaşar Bedirhan, *Selçuklu ve Kafkasya*, Çizgi Yayınları, Konya 2000, s. 110-111; Fahreddin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, TTK Yayınları, Ankara 1992, s. 107; Aktes Nimet Kurat, *İdil Boyu ve Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1972, s. 84; Fahreddin Kırzioğlu, "Ahıska Bölgesi ve Türklük", *Türk Kültür Dergisi*, Sayı: 87 (Ocak 1970), s. 202-203; Yunus Zeyrek, *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, Pozitif Marbaacılık, Ankara 2001, s. 16-17; Rasim Bayraktar, *Ahıska-Çıldır Beylerbeyliği*, Yaşayan Kitaplar, İstanbul 2000, s. 23-25.

⁶⁹ Seyfeddin Buntürk, *Rus Türk Mücadelesi'nde: Ahıska Türkleri*, Berikan Yayınevi, İstanbul 2007, s. 180-181.

sırasında köyden geçen Rus askerlerini izlemek için molla mektebinden kaçan Ömer Faik, bu olayı hatıralarında şu şekilde anlatıyor:

“1878 yılının baharında bir öğlen vaktiydi. Azgur Molla Mektebi’nde diz üstü oturup sallana sallana dualar ezberliyorduk. Biraz dinlenmek ve su içmek bahanesiyle dışarı çıktım. Köylülerin ana yola doğru gittiklerini ve orada toplandıklarını gördüm. Hızlıca içeri girip arkadaşlarıma: Köyde temaşa var, ne oturuyorsunuz; gelin kaçalım dedim. Lakin arkadaşlarım yiyecekleri falaka cezasından korkuyorlardı. Buna rağmen üç arkadaş bana uydu ve mektebden kaçtık. Azgur Köyü ayaklanmıştı. Köyü ikiye bölen yolun her tarafı dolmuştu...

Uzaktan köye doğru akan korkunç ve uzun bir karartı giderek yaklaşıyordu. Herkes sükût ve telaş içerisinde, herkes heyecan ve hayrettedi. Bu durgun kalabalığın arasında atlara koşulu toplar ve bunlarla birlikte heybetli askerler köyden geçmeye başladılar.

Ne var? Ne olmuş? Bunlar nereye gider? Hiç kimse işin doğrusunu bilmiyordu...

Biraz sonra nahır yerinin⁷⁰ yakınında büyük bir kalabalığın olduğunu gördüm. Şerif Bey Muhranski’nin hizmetçisi Kurban, kalabalığın ortasında durmuş korka korka bunları anlatıyordu: Bizim beyden duydum ki, Ruslarla Osmanlılar arasında savaş çıkmış, bu toplar da kestirme yoldan Kars’a götürülüyor. Naçalnik’ten bizim beye davet gelmiş, Ahalkalak beylerinden Muhammedali Bey, Mustafa Bey Palavandov ve Ahaltsihe beylerinden Feyzulla Bey Atabeyov subay rütbesi almışlar. Osmanlıya karşı savaşmaya gidiyorlar”.⁷¹

Ömer Faik Numanzade, hatıralarında Rus ordusunu izlemek için molla mektebinden kaçtığını, falaka cezası alacağı için bir daha o mektebe gitmek istemediğini, hükûmetin açtığı Rus mektebine gitmek istediğini yazmıştı. Kısa bir dönem köy medresesinde eğitim alan Ömer Faik, 1878 yılında Azgur’da faaliyet gösteren Rus mektebine gitti. Dindar bir kadın olan annesi Hamide Hanım, oğlunun Rus mektebine gitmesine karşı çıksa da, Numan Bey, Ömer’in yeni tarzda açılmış Rus okulunda okumasından taraf oldu. Numan Bey’in ve akrabalarının baskısıyla Ömer Faik’in bu okula gitmesine onay vermiş gibi davransa da, annesi oğlunu bu fikirden caydırmağa çalışmıştı: “Kur’an oku, adam olmaya çalış oğlum”. Hamide Hanım’ın bütün bu çabaları bir fayda vermemiş, Ömer Faik Rus mektebine girmekte ısrar etmişti:

⁷⁰ Büyükbaş hayvanların otağa götürülmek üzere toplandığı yer.

⁷¹ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 9-10.

“Molla mektebine gitsem, annem hocayla konuştuğu için artık benim çok korktuğum falaka cezası olmayacak ve hoca bana iyi davranacaktı. Rus mektebinde ise neşeli ve müstakil okumak, “Tilki ve Karga” masallarını dinlemek, bol bol gezmek ve oynamak imkânı vardı. Bunları düşünene düşünene iki okulun arasında kaldım. Annemin tatlı yemekleri bende eski okula karşı istek uyandırdı ve molla mektebine doğru yöneldim. Hoca derse geç kalmıştı. Sınıfta öğrenciler birbirlerini yiyorlardı, her yer toz toprak içindeydi. Düşündüm ki; ben buraya gelsem yine akşama kadar diz üstü otura otura bacaklarım ezilecek. Anlamadığım Arapça sözleri ezberliye ezberliye kafam ağrıyacak. Burada ne var ki? Tabii ki yeni okul daha iyiydi. Oradaki eğitim hem daha hafifti, hem de masal dinliyor ve bol bol oyun oynanıyordu. Yok, ben molla mektebini istemiyorum diyerek yeni mektebe doğru koştum. Dersten çıktıktan sonra annemin yüzüne bakamayacağım için eve gidemedim. Teyzemlere gittim. Annem benim eve gelmek istemediğimi görünce artık benimle uğraşmaktan vazgeçti. Ben de yeni okula rahat bir şekilde devam ettim”.⁷²

Ömer Faik, Rus mektebine geç gittiği için derslerinden geri kalmıştı. Bundan dolayı Numan Bey, oğlunu Rusça öğrenmesi için köylerine yakın olan Ermeni beldesindeki Ermeni keşişinin yanına gönderdi. Ömer Faik 1878-1882 yılları arasında Rus mektebinde dört sene tahsil gördü. 1882 yılında bu mektepten mezun oldu.⁷³ Döneminin aydınlarından farklı olarak iyi seviyede bir medrese tahsili almamış, Arap ve Fars dillerini öğrenmemişti. Numanzade'nin medreseye gitmek istememesini hatıralarında yazdığı yalın ifadelerle açıklamak mümkün değildir. Kesinlikle bu durumun bir arka planı olmalıydı. Belli ki Numan Bey'in burada büyük rolü vardı. Ancak bu da tek başına bu durumu izah edecek kuvvette değildir. Azgur Kasabası, Rus işgalinden sonra Ahıska bölgesinin önemli bir beldesi haline gelmiştir. Ayrıca Azgur'a yakın yerlerde Gürcü ve Ermeni beldeleri bulunmaktaydı. Beldenin öneminden ve ihtiyacından olmalı ki hükûmet oraya bir Rus okulu açmıştı. Kuvvetle muhtemeldir ki bölgedeki Müslüman ahali zamanla gayrimüslimler gibi Rusça bilmenin önemini kavramış, yeni sistemin içinde yer almaya çalışmıştı. Rusların açtığı eğitim kurumlarına sıcak bakmayan Müslüman Türkler, zamanla bu okullara yönelmeye başladı. İlk başlarda soylu aileler, daha sonra da orta kesim yöneldi. 6-7 yaşlarındaki Ömer Faik'in Rus okuluna bu kadar kolay yönelmesinin sebeplerinden biri de akrabalarının veya çevresindekilerin çocuklarını bu okula göndermiş olmaları olabilir.

⁷² A.g.e., s. 11-12.

⁷³ A.g.e., s. 12.

Ömer Faik, Azgur'daki Rus mektebindeki dört senelik ilk eğitimini bitirdikten sonra, Numan Bey, Ömer Faik'i o dönem Kafkasya'da ün kazanmış Gori şehrindeki meşhur Zakafkasya Muallimler Seminariyası'na göndermek istedi. Seminarya'ya dilekçe yazan Numan Bey, oğlunu orada okutmak istediğini bildirdi. Kısa zamanda olumlu cevap geldi ve Ömer Faik'i Seminarya'ya kabul ettiklerini açıkladılar. Lakin Hamide Hanım, Numan Bey'in bu kararına karşı çıktı. Ömer Faik, bu durumu hatıralarında şu şekilde aktarmaktadır:

“Ben Gori'ye gitmek üzere hazırlık yaparken, evde babam ve annem sürekli tartışıyordu. Evimizde ilk defa gördüğüm bu durumun nedenini anlamakta zorluk çekiyordum. Meğer annem beni Gori'ye, kâfirlerin arasına göndermek istemiyor, babam ise bu devirde Rusça öğrenmenin ve dünyevi derslerin gerekliliğine vurgu yaparak beni Gori'ye göndermekte ısrar ediyordu. Ben de ne olursa olsun kesinlikle Gori'ye gitmek istiyordum”.⁷⁴

Hamide Hanım, İstanbul'da dînî tahsil almış ve Ahıska'ya dönmüş kişilerin toplum tarafından çok saygı gördüklerini gözlemlemiştir. Kendi akrabalarından birçoğunun İstanbul'da eğitim aldıklarını dikkate alırsak onların anlatılarının tesirinde kaldığını söyleyebiliriz. Ömer Faik'in de İstanbul'dan gelen beyefendiler gibi molla kıyafeti giyip Halife'nin şehrinde tahsil almış din adamları olarak eğitim almasını arzu ediyordu. Zaten Ömer Faik, hatıralarında annesinin onu molla kıyafetinde bir din adamı olarak görmek istediğini ve bunu sürekli ifade ettiğini söylemektedir. Numan Bey ise yukarıda da zikredildiği gibi oğlunun Gori'de tahsil alarak hem mükemmel Rusça öğrenmesini hem de dünyevi ilimleri öğrenerek din adamından ziyade bir meslek sahibi veya bir devlet memuru olmasını istiyordu. Ömer Faik, babası Numan Bey'in bu konu üzerine akrabalarıyla konuşmasını hatıralarında şu şekilde anlatmaktadır:

“Bu efendiler İstanbul'dan gelmez olaydılar. Bunları bir kaç defa eve yemeğe davet ettik. Sohbetleri hep: İstanbul'un büyüklüğü, güzelliği, Sultanın ihtişamlı selamlama merasimi, mübarek camilerin bezekleri ve namaz kılanların çokluğu üzerineydi. Baldızın [Hamide Hanım] bunları duydukça: Ben de oğlumu o mübarek yere göndereceğim, ruhani âlim edeceğim deyip duruyor. Ben ne kadar desem de ki Gori daha hayırlıdır anlamıyor. Ne kadar anlatsam da söz geçiremiyorum. Bacanak, mollalık bizim neyimize gerek. Diyelim ki oğlum molla oldu, ne işe yarayacak? İş ne olacak? Namaz kıldırmak, ölü

⁷⁴ A.g.e., s. 15.

yıkamak. Müslümanlar için her halde bundan başka iş yoktur. Her önüne gelen molla olmak için okuyor. Biçareler köylerinin dışında başka dünya görmemişler ki... Bir Tiflis'e gitsen, oradaki yaşamı görsen, aklın gider. Tiflis'teki arkadaşımız Agop Ağanın evinde misafir oldum. O ki, bizden daha akıllı değil ve becerikli değil. Oğullarının dışında kızlarını da okumak için Gimnazya'ya göndermiş. Bu gün yarın mektebi bitirecekler. Tabii ki, rahiplik yapmayacaklar, babalarının işini beğenmeyecekler. Bari evlatlarımız okuyup adam olsunlar".⁷⁵

Ömer Faik Numanzade, bu İstanbul-Gori anlaşmazlığı yüzünden evde babası ve annesi arasında ciddi bir soğukluk yaşandığını anlatmaktadır. Belli ki ailede Ömer Faik'in okumasına önem verilmiştir. Bu ise ailenin söylendiği gibi sıradan bir köylü ailesi olmadığını göstermektedir. Hamide Hanım'ın yönlendirmelerini Ömer Faik, hatıralarında her ne kadar olumsuz ifade etse de, devrin siyasi olaylarını, Ahıska'daki Osmanlı-Rus sosyolojisinin tesirleri dikkate alındığında Hamide Hanım'ın bu ısrarda haklı tarafları vardı. Numan Bey'in istediği ise oğlunun dünyevi bir eğitim alıp, Rus işgalinden sonra bölgede hâkim olan yeni düzenin içerisinde yer alabilmesiydi. Kendileri ticaretle uğraştıkları için Tiflis gibi büyük şehirlerde Rus, Ermeni ve Gürcülerle muhatap olmuş, her sahada onların Müslümanlardan önde olduklarının farkına varmıştı. Bu bağlamda Numan Bey'in de kendine göre haklılık payı vardı.

Ömer Faik, Osmanlı kültürü ve İslam medeniyeti etkisi altında kalan bir annenin ve Avrupaî düzenden haberdar olan, devrin şartlarına ayak uydurulması gerektiğini düşünen bir babanın oğlu olarak, iki taraf arasında kalmıştır. Nitekim bu farklı kutupların evlatlarını nerede okutturacakları savaşında Hamide Hanım gâlip geldi.

1882 yılının yazında Numan Bey, hasta kardeşini ziyaret etmek için Azgur'dan ayrılarak Goki Köyü'ne gitti. Numan Bey'in yokluğunu fırsat bilen Hamide Hanım, Ömer Faik'i kardeşi Osman Efendi ile İstanbul'a gönderdi.⁷⁶

Hamide Hanım'ın İstanbul'a, oğluna yazdığı bir mektubunu Ömer Faik'in hatıralarında bulmaktayız. Mektubun önemi çok edebi ve güzel bir üslup kullanılarak İstanbul Türkçesiyle yazılmasından ileri gelmektedir. Eğer bu mektubu Hamide Hanım

⁷⁵ A.g.e., s. 16.

⁷⁶ A.g.e., s. 18.

Azgur'daki akrabalarına veya ciddi tahsil görmüş birilerine yazdırmadıysa, burada çok önemli bir hususu yakalamış oluyoruz. Çünkü yazı Hamide Hanım'a aitse eğer bu, onun eğitimsiz bir köylü kadın veya sıradan bir ev hanımı olmadığını gösterir. Zira bu üsluptaki bir yazıyı o dönem sadece ciddi anlamda iyi bir din tahsili görmüş birisi yazabilirdi.⁷⁷

1.2. ÖMER FAİK'İN İSTANBUL YILLARI

1.2.1. Fatih Medresesi

Ömer Faik, Batum'dan deniz yoluyla Hamide Hanım'ın hayalini kurduğu İstanbul'a gider. Ömer Faik, şehre varışını şu şekilde anlatmaktadır:

“Yolculuğumuzun üçüncü gününde arkadaşlarım “Bosfor, Bosfor, işte Bosfor!” diye bağırmağa başladılar. Sevinç nâraları İstanbul'a vardığımızı müjdeliyordu... Gemi ilerledikçe karşımıza çıkan güzellikler, arkada bıraktığımız dakikayı unutturup, her saat, her dakika yolcuları hayrete düşürüyordu. Lakin ben bu doğal güzelliklerden ziyade dayımın anneme öve öve anlatıp bitiremediği büyük camileri, ince ve yüksek minareleri görmek istiyordum. Gemimiz Bosfor'u bitirip sağa döndüğü zaman beklediğim minareler gözüme çarptı. Gemiden çıkıp şenlikli yollardan, uzun köprüden geçtik. Bazen düz, bazen yokuşlu mahallelerden geçip Fatih'teki Başkurşunlu Medresesi'ne vardık.”⁷⁸

Ömer Faik, İstanbul'a vardikten 4-5 gün sonra annesi Hamide Hanım'a; dayısı Osman Efendi'nin yanında olduğunu ve iyi okuduğunu yazmıştı. Köylerinden İstanbul'a gelip gidenlerden edindiği malumata göre Hamide Hanım, Ömer'in bu mektubundan sonra Numan Bey'in öfkesinden az da olsa kurtulmuştu. Ömer Faik'in dayısı Osman Efendi de Fatih Medresesi'nde tahsil görmekteydi. Ömer Faik, Azgur'daki molla mektebinde gördüklerini ve hissettiği duyguları burada da yaşadı. Bir türlü okula ısınmadı. Annesinin beklentisi ve dayısının baskılarıyla medresedeki eğitimine bir seneye yakın devam etti. Ömer Faik, hatıralarında Fatih Medresesi'ndeki eğitimi hakkında aktardığı bilgilerde, medreseyi keskin ifadelerle eleştirmektedir:

⁷⁷ “Nuri-didem Ömer! Mektubun destimize vüsul oldu. Düçeşm-i hasretle kıraat edip derece-i nihayede memnun ve mesrur olduk. Nur-ı aynım! Eğer bizden sual edersen elhamdülillah sağ ve selamet olup, senden başka bir fikir ve endişemiz yoktur. Bizim hususumuzda hiç bir zaman gam ve kederin olmasın. Pederin de orda tahsil-i ilim etmeye imdi daha razıdır. Sana hayır dua ediyor. Efendi dayıların, Ağa emmin, hanım bibi ve halaların cümlesi dü-çeşm-i hasretinden bûse edirler. Birader ve hemşirelerin, bibi ve halazadelerin, cümle komşuların hatır-ı şerifini sual edirler. Cümlesinin selamları var”. Bkz. Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 20.

⁷⁸ A.g.e., s. 20.

“Bu medrese vaktiyle ilmi bir maksatla yapılmış olsa da, şimdilerde tam manası ile birer tembel, asker kaçağı ve ahlaksızlık ocağına dönmüş. İsteyen herkes bir vasıtayla buraya girer. İsterse okur, isterse okumaz. Bozuk bir halde keyfi istediği kadar kalır. Hükûmetten her gün yiyecek alır, sonunda medrese ilimlerini okuyup bitirdiğine dair icazetname alıp, Anadolu veya Rumeli’yi kemirmeye gider...”⁷⁹

Ömer Faik’in İstanbul’daki eski usûl eğitim kurumlarını bu kadar ağır dille eleştirmesi anlaşılır bir durumdur. Çünkü kendisi Ahıska’dayken dönemin diğer Kafkasyalı aydınlarından farklı olarak ciddi bir medrese tahsili görmemiş, Avrupaî eğitim veren Rus okulunda okumuştur. Rus okulları ve yeni usulde eğitim veren okullar, medrese ve molla mekteplerinden farklı olarak öğretici ve kolay bir eğitim sistemine sahipti. Bundan dolayıdır ki Ömer Faik, Ahıska’daki medresede okumak istemediği gibi İstanbul’daki medresede de eğitimine devam etmek istememiştir:

“Dayım bana her gün Arap harflerinden ders veriyor: camiden dönünceye kadar onları ezberle diyordu. Bir sürü Arapça sözleri her gün ezberlemek bende hiç merak uyandırmıyordu. Bundan bir yıl önce köyümüzde okuduğum Rusça, Arapça gibi yabancı bir dildi. Ancak en azından:

Petuşok, petuşok, [Horoz, horoz]

Zalotoy grebeşok [Kızıl ibikli]

nazmini anlar, seve seve okur, hevesle ezberlerdim. Şu Arapçadan ise hiç bir şey anlamıyorum... Bir yerde bükülüp akşama kadar oturmak, oyunsuz, ışıksız, yoldaşsız yaşamak bende medrese hayatına karşı son derece nefret ve isyan hissi uyandırdı. Bu nefret beni yavaş yavaş buradan kaçmak ve kurtulmak hayaline itti. Lakin hiçbir yol, hiçbir yer bilmiyordum. Uzun uzun düşündüm, benim buraya gelmeme rıza göstermeyen babama yazmak, geri dönmek istiyordum. Ama annemin ümidini, zahmetini, akrabaların ve komşuların yanında utanacağını düşündükçe geri dönmeyi kabullenemiyordum. Doğrusu bana da çok ağır geliyordu.”⁸⁰

Ömer Faik, Fatih Medresesi’ndeki eğitimine bir sene bile devam etmemiştir. O, 1883 yılında İstanbul’un gözde okullarından olan Darüşşafaka Mektebi’ne gitmiştir.

1.2.2. Ömer Faik Darüşşafa Mektebi’nde

1856 yılında Islahat Fermanı’ndan hemen sonra Osmanlı’da yaşayan gayrimüslimler birçok mektep açtılar. Bu yeni tarzda açılan okullardan mezun olan talebeler önemli mevkilerde görev aldılar. Bunun farkına varan Müslümanlar,

⁷⁹ A.g.e., s. 21.

⁸⁰ A.g.e., s. 22.

gayrimüslimler gibi yetim ve öksüz çocukları hayata hazırlamak için yeni düşüncelere yöneldiler. Daire-i Askeriyye Ruznamçecisi Yusuf Ziya Paşa'nın teşvik ve öncülüğü ile Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Vidinli Tefvik Paşa, Sakızlı Ahmed Esad Paşa ve Ali Naki Efendi tarafından yoksul ve yetim Müslüman çocuklarına eğitim verilmek üzere 30 Mart 1864 yılında Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye adlı bir cemiyet kuruldu. Cemiyetin gelişmesiyle birlikte 1873 yılında Darüşşafaka Mektebi ortaya çıktı. Bu mektebin intizami ve eğitim sistemi kısa zamanda hükümet çevrelerinin dikkatini çekti ve Hıristiyanlar tarafından rağbet gördü.⁸¹ Darüşşafaka Mektebi, Fransa'daki "Prytanee Militarie De La Fleshe" sistemi örnek alınarak kurulmuştu. Darüşşafaka'nın son iki sınıfı âli derece kabul edilmiş ve 1873-1894 yılları arasında mektepten mezun olanlar yüksekokul mezunu sayılmıştı.⁸²

Darüşşafaka Mektebi İstanbul'un en güzel yerlerinden biri olan Sultan Selim ile Fatih Camileri arasındaki Haliç Körfezi'ne ve Boğaziçi girişine hâkim bir noktada inşa edilmiştir. Mektep 1873 yılının 12 Haziran'ında faaliyete başlamıştır.⁸³

Darüşşafaka Mektebi'nin eğitim sahasında çok büyük hizmetleri vardı. Özellikle İstanbul'da özel okulların açılmasına ön ayak olmuştur. Osmanlı'da açılan özel okulların yanı sıra hükümet okulları da Darüşşafaka'ya özenerek ona benzemeye çalışmışlardır. Bu mektebin yetiştirdiği mezunlar devlet içerisinde varlık göstererek önemli mevkilere gelmişti. Bundan dolayıdır ki hem halk tarafından hem de hükümet tarafından benimsenmiş ve sevilmiştir.⁸⁴

Ömer Faik, bir gün dayısı Osman Efendi ile Sultan Selim Camisi'ne giderken yol üzerinde geniş bir bahçenin ortasında, dört katlı büyük ve güzel bir bina gördü. Bu meşhur Darüşşafaka Mektebi idi. Bu mektepte Ömer Faik ile aynı yaşta olan çocuklar okulun bahçesinde neşeli bir şekilde gülüyor ve oynuyorlardı. Yeni keşfettiği mektebin atmosferi

⁸¹ Songül Keçeci Kurt, "Osmanlı Devleti'nde Özel İslam Mektepleri", Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2011, s. 124; Halis Ayhan, Hakkı Maviş, "Darüşşafaka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, IX, s.7-9.

⁸² Halis Ayhan, Hakkı Maviş, "Darüşşafaka", s. 7-9.

⁸³ *Darüşşafaka: Türkiye'de İlk Halk Mektebi*, Haz. Mehmet Kanar, (Yayın yeri yok) İstanbul 2000, s. 5.

⁸⁴ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, III-IV, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 946-947.

küçük Ömer'i cezbeder. Ertesi gün dayısı Osman Efendi'nin yokluğunu fırsat bilip Darüşşafaka'yı seyretmek için tekrar mektebin önüne gider. Hatıralarında kendisinin de ifade ettiği gibi "bu okul aynen Azgur'daki Rus Mektebi'ne benziyordu". Darüşşafaka'nın öğretmenlerinden biri Ömer Faik'in mektebi uzun uzadıya ve hasretle seyrettiğini farkeder:

-“Yavrum memleketin neresidir?

-Kafkasya!

-Kafkasya mı? Buraya seni kim getirdi, nerede kalıyorsun?

-Dayım getirdi, eğitim almak için. Fatih Medresesi'nde okuyorum.

-Okuyor musun?

-Evet, medresede okuyorum. Ancak orasını hiç sevmiyorum. Memlekete geri dönmek istiyorum.

-Niçin memlekete dönüyorsun, dayınıza söyleyin seni buraya versin! Burada okumak ister misin?

-İsterim, niçin istemeyeyim? Ancak dayım beni buraya vermez. Verse bile, beni buraya hiç alırlar mı?

-Niçin almasınlar, burası senin gibi yetimler, garibanlar içindir yavrum!

-Mürebbinin son sözü içimde bir ümit ve sevinç uyandırdı.”⁸⁵

Ömer Faik Numanzade dayısı Osman Efendi'den habersiz dilekçe yazar ve okul müdürüne götürür. Okul müdürü Üsküdar Paşa Kapısı Askerî Rüştüyesi müdürü Kolağası Hüseyin Efendi idi.⁸⁶ Hüseyin Efendi, Ömer Faik'in dilikçesini okur ve kendisini iyice sorgu sual eder. Ardından “demek bizim hemşerisin” der.⁸⁷ Buradan okul müdürü Hüseyin Efendi'nin kendisinin de Kafkasya kökenli olduğunu anlıyoruz.

Bu okulda Osmanlı Türkleri ile birlikte Kafkasya ve Türkistanlı öğrenciler de eğitim alıyorlardı. Hatta mektepte okumak isteyen Kafkasya ve Türkistanlı Müslüman Türk çocuklarına önem veriliyor ve kolaylıkla kabul ediliyorlardı.⁸⁸ Bu sebepten olmalıdır ki, okul müdürü Hüseyin Efendi, Osman Efendiyle konuşur ve Ömer Faik'in Darüşşafaka Mektebi'nde okumasına ikna eder. Ömer Faik, kendi istek ve çabalarıyla 1883 yılında yeni mektepte öğrencilik hayatına başlar. Hatıralarında bu olayı şu şekilde anlatmaktadır:

⁸⁵ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 22.

⁸⁶ *Darüşşafaka: Türkiye'de İlk Halk Mektebi*, s. 73.

⁸⁷ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 24.

⁸⁸ A.g.e., s. 23.

“Bu mektep, müstakil idaresi, dâhilî nizamı, ders programının yanı sıra mimarisinin güzelliği ve görkemi ile de diğer mekteplerden ayrılıyordu. Baykuşlar, avareler yuvasından kurtulup böyle bir mektebe, bir ilim yuvasına kabul edilmek benim için yepyeni, aydınlık bir dünyaya girmektir”.⁸⁹

Ömer Faik, memur olmak ve memleketine dönmek arzusu ile okuyor, derslerini başarıyla tamamlıyordu. Din derslerinden soğuduğu ve kaçtığı Azgur’daki molla mektebi ve Fatih Medresesi’nin aksine Darüşşafaka’da derslerine önem veriyor, din hakkında söylenenlerden etkileniyordu. O, bu yılları; “Darüşşafaka’da her şey hoşuma gidiyordu... Din hakkında söylenenlere yürekten inanıyor, namaz kılıyor ve oruç tutuyordum. Arapça derslerini anlayarak ve istekle ezberliyordum.” diye anlatıyor.⁹⁰ Eğitim sisteminin talebeler üzerindeki tesiri çok büyüktür. Buradan da anlaşıldığı gibi eski usûl eğitim merkezlerinin ve buradaki tedris ve terbiye programlarının yetersiz kaldığını, Ömer Faik’in ifadelerinden anlamaktayız.

Hamide Hanım, oğlunun Fatih Medresesi’ni bırakıp Darüşşafaka’ya gittiğini öğrenince çok üzülür. Ancak Ömer Faik, annesine yazdığı mektuplarda: “Arapça dersleri aldığını, namazlarını vaktinde cemaatle kıldığını, hatta sabah namazlarını bile imamla mescitte kıldığını, yaşantısının şeriatın emirlerine uygun olduğunu” söyleyerek Hamide Hanım’ı Darüşşafaka Mektebi’nin Müslüman bir eğitim merkezi olduğuna inandıрмаğa çalışıyordu.

Ömer Faik, 1887 yılında, dördüncü sınıf talebesiyken babası Numan Bey’in ölüm haberini alır. Annesi kendisini Numan Bey’den gizli olarak İstanbul’a gönderdiği için babasını görmeden Azgur’dan ayrılmak zorunda kalmıştı. Okulu bitirip çok özlediği babasını görmek ve hasret gidermek için memlekete dönmeye can atan Ömer Faik’i bu haber derinden etkilemiş ve çok üzmüştü.

Ömer Faik, Darüşşafaka Mektebi’nde dönemin çok önemli isimlerinden dersler alır. Azerbaycan’ın Şirvan bölgesinden olan meşhur Mehmed Halis Efendi’den Arap Edebiyatı

⁸⁹ A.g.e., s. 25.

⁹⁰ A.g.e., s. 27.

ile ilgili dersler,⁹¹ Telegraf ve Posta Fen Kalemi müdürü ve hükûmetin elektrik müşaviri olan Fransız asıllı Emil Lakova Efendi'den Fransızca elektrik nazariyesi, önemli bilim adamlarından olan Salih Zeki'den matematik ve fizik dersleri, Türk müzeciliğinin önemli simalarından olan Osman Hamdi Bey'den jeoloji ve kimya, Binbaşı Şevki Bey'den ise tarih dersleri görür. Görüldüğü gibi okulda dini derslerin yanı sıra yüksek seviyede müspet ilimler de öğretiliyordu. Ayrıca Ömer Faik Numanzade'nin hatıralarından, onun Darüşşafaka Mektebinde Arapça ve Fransızca öğrendiğini anlıyoruz.⁹²

Hocaların, fen bilimlerinin yanı sıra ders içerisinde batıda gelişen fikirleri talebelere anlatmaları, diğer talebelere etkilediği gibi Ömer Faik'in de fikrini meşgul ediyordu. Ayrıca Şevki Bey'in tarih derslerinde Osmanlı Devleti'nin tarihine, mevcut durumuna ve geleceğine dair yürüttüğü fikirler onun Osmanlı'ya bakış açısını değiştirmeye başlamıştır. Aslında Ömer Faik'in hatıralarından anladığımız kadarıyla o, 1889 yılından itibaren muhalif bir fikir benimsemeye başlamış ve Sultan Abdülhamid karşıtlarının safına katılmıştı. Önceden Darüşşafaka Mektebini öve öve bitiremeyen Ömer Faik, eğitiminin sonlarına doğru; "Mektepteki cahil hocalardan, Padişah hafiyeleri karşısında hocaların nüfuzsuz kalmalarından ve ders programlarının çetinliğinden" sitem etmeye başlamıştır.⁹³

Osmanlı'nın diğer eğitim kurumlarında olduğu gibi, Darüşşafaka Mektebi'nde de inkılâpçı ve ittihatçı fikirler hocalar vasıtasıyla talebelere sirayet ediyordu. Özellikle de Avrupa'da okumuş veya Avrupa'daki yazıları takip eden hocaların etkisiyle öğrenciler hem ittihatçı görüşlerle tanıştılar hem de muhalif bir tutum sergilemeye başladılar. Bunu Ömer Faik Numanzade'nin hatıralarında açık şekilde görebiliyoruz.

Jön Türklerin sosyal ve siyasi düşünceleriyle tanışan Ömer Faik, Namık Kemal ve onun inkılâpçı çevresinin gelişen inkılâpçı görüşlerinden etkilenmiştir. Arkadaşlarıyla birlikte Namık Kemal'in Sultan Abdülhamid hakkında yazdığı hiciv yazılarını, bir yolunu bularak mektebe sokarlar ve gizlice okurlardı.

⁹¹ A.g.e., s. 28; Hakkı Maviş, "Mehmed Halis Efendi: (1843-1913)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXVIII, s. 490.

⁹² Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 29.

⁹³ A.g.e., s. 29.

“Edebiyatçılar içerisinde en çok Namık Kemal’in yazılarını severdik. Bu yazılar biz talebelerin dilinde destan olurdu. Ayrıca bu sıralarda eski ve yeni edebiyat tartışmalarında yenilikçi taraftarı olan Recaizade Mahmut Ekrem, Abdülhak Hamit, [Tevfik] Fikret ve diğerleriyle beraber eski edebiyattan yana olan [Muallim] Naci ve Hacı İbrahim’in yazılarını da merakla okurduk”.⁹⁴

Ömer Faik okulun son sınıfındayken, talebeler ve okul yönetimi arasında anlaşılmazlıklar yaşandı. Okul müdürüne ve yöneticilerine karşı muhalif tutum sergileyen talebeler arasında Ömer Faik de vardı. Hatta gizli şekilde el yazısı ile bir okul gazetesi çıkarıyorlardı. Mezun olmasına çok az bir zaman kala Ömer Faik, mektepte çıkan isyana karıştı ve bir aya yakın hücre cezası aldı. Cezası bittikten kısa süre sonra nihayet sekiz senelik eğitimini tamamlayarak 1883 yılında şevkle girdiği Darüşşafaka Mektebi’nden 1891 yılında tam bir inkılâpçı ve Sultan Abdulhamid düşmanı olarak mezun oldu.⁹⁵

Ömer Faik’in Darüşşafaka Mektebi’ndeki eğitim yılları onun dünya görüşünün şekillendiği ve fikriyatının geliştiği dönem olmuştur. O, bu yıllarda Batı’daki siyasi, kültürel ve sosyal gelişmelerle tanışmış, çeşitli fikir akımlarından etkilenmiştir. Darüşşafaka’da aldığı eğitim ve etkilendiği hürriyetçi fikirler onun gelecek hayatında çok etkili olmuş ve ömrünün bütün safhalarında izlerini bariz şekilde belli etmiştir.

1.2.4. Galata Postanesindeki Memuriyeti

Ömer Faik, Darüşşafaka Mektebi’nden mezun olduktan sonra Galata Postanesi idaresinin Morid şubesine atanır, 1891-1892 yılları arasında bir seneye yakın burada görev yapar. Muhtemelen Ömer Faik’in Fransızcası iyi olduğu için onu buraya yönlendirmişlerdi. Çünkü idarenin yazıları Fransızcaydı. Galata Postanesi’nde çalışanların tamamı (müdür dâhil) Ermeni ve Rum kökenli olup yegâne Türk memuru Ömer Faik idi. Avrupa’dan postaneye mektuplar, gazete ve dergiler geliyordu. Ömer Faik de bu sayede Avrupa matbuatını yakından takip etme imkânı bulmuştu.

O dönem Batı’da Osmanlı Devleti aleyhinde yapılan propagandalardan dolayı hükûmet, hem Avrupa matbuatını hem de batıdaki muhalif Türklerin hükûmet aleyhindeki faaliyetlerini takip etmek ve denetim altında tutmak maksadıyla bu işe özen gösteriyordu.

⁹⁴ A.g.e., s. 30.

⁹⁵ A.g.e., s. 31.

Ayrıca Avrupa'dan gelen yazıların içeriği ve kimlere geldiği araştırılıyor her şey devletin kontrolünde tutuluyordu. Hükûmete yakın olan böyle kurumlardan biri de Ömer Faik'in görev yaptığı Galata Postanesi idi. Ömer Faik'in Avrupa'dan gelen yazıları açıp okuduğu fark edilince idare müdürü Kosiyon Efendi tarafından tenbih edildi ve bir daha böyle bir iş yapmaması söylendi. Darüşşafaka Mektebi o dönem hükûmete yakın eğitim kurumlarından biri olduğu için talebelerine, devlete sadık kişiler ve çeşitli kurumlarda görev yapacak memurlar gözüyle bakılıyordu. Numanzade'de devletin nezdinde böyle talebelere birisiydi.

Kosiyon Efendi, Ömer Faik'i ikaz ederken şunları söylemiştir:

“Siz genç efendiler hükûmetin en sadık memurlarısınız. Sultan hazretleri sizi bunun için buraya gönderdi. Hükûmetin emirlerine herkesten çok siz riayet etmeli ve devletin sırlarını korumalısınız dedi. Sonra çekmecedan çıkarıp bana bir liste gösterdi ve “bu listedeki adlara gelen mektup ve gazeteleri saklayıp bana veriniz ve bunu hükûmetin sırrı olarak bilip kimseye söylemeyiniz, yoksa mesul olursunuz” dedi. Listede birçok paşa ve aydının isimleri vardı”.⁹⁶

Bu olaydan sonra Ömer Faik, idareye gelen yazıları okumadı, direk Kosiyon Efendiye götürdü. Kendi ifadesiyle: “Bu hadiseden sonra idarenin hükûmetin denetimi altında olduğunu ve müdürün de Sultan Abdülhamid'in hafiyesi olduğunu öğrendim.” Bir süre devletin sadık memuru olarak kendini gizleyen Ömer Faik, idarenin işleyişini ve yöntemlerini iyice öğrendikten sonra tekrar, postaneye gelen yazıları gizlice eve götürüp okumaya başladı.

“Okuldan yeni mezun olduğum ve çok genç olduğum için idaredeki hafiyeler benden çok da şüphe etmiyorlardı. Postanedeki işimin hatırına kurnazlık ederek idarede kendimi siyasetten uzak, meraksız ve hükûmet taraftarı olarak gösteriyordum”.⁹⁷

Batı'da yazılanlar özellikle Jön Türklerin Sultan Abdülhamid ve hükûmet aleyhinde yazdığı yazıları gizlice idareden çıkararak arkadaşlarıyla birlikte okuyordu. Hatta hafta içinde kararlaştırarak geceleri bir araya gelip hükûmetin sakıncalı bulunduğu gazete ve kitapları okumayı bir adet haline getirmişlerdi. Hatıralarından anladığımız kadarıyla bu

⁹⁶ A.g.e., s. 32-33.

⁹⁷ A.g.e., s. 32.

gençlerin bu toplantısını Ömer Faik ayarlıyor, onları örgütlüyordu. Hatıralarında beraber hareket ettiği arkadaşlarının Doktor Meskûn, Kadri Bey, Darüşşafaka mezunu meşhur ressam Giritli Hüseyin Bey, yine Darüşşafaka mezunu Ali Fikri Bey ve sınıf arkadaşı Sultan Abdülhamid'in kâtiplerinden Hüseyin Bey olduğunu yazmıştı.⁹⁸

Özel günlerden birinde bütün devlet memurları gibi Ömer Faik de hatıralarında ismini zikretmediği devletin Nâzırlarından birini ziyarete gider. Ancak Ömer Faik, burada protokole uygun olarak Nâzırın önünde tam eğilmez ve bu hareketi Nâzırın dikkatini çeker. Ömer Faik'i işaretle yanına çağırır:

- “Zannedersem Darüşşafaka Mektebi'ndensiniz değil mi?
- Evet, efendim.
- Siz madalya almadınız mı?
- Aldım efendim.
- Peki niçin takmıyorsunuz?
- Şimdiye kadar hiç takmadım da ondan.
- Nerede hizmet ediyorsun?
- Galata Postanesinde, Morid şubesinde.
- İsminiz?
- Ömer Faik.
- Haydi gidiniz”.⁹⁹

Ömer Faik'in bu hareketi devlet yetkililerinde şüphe ve öfke uyandırmış olmalıdır ki kısa zaman sonra görev yeri değiştirilmiş ve takibe alınmıştı. Postanedeki bir yıllık görevi sırasında Batı'dan gelen yazılar vasıtasıyla edindiği bilgilerden artık mahrum kalmıştır. Bundan sonra Ömer Faik, arkadaşlarıyla birlikte gizli bir teşkilat oluşturup Jön Türklerle bağlantı kurarak onlara buradan yardım etmeyi hedeflemişlerdi. Bu sayede İstanbul'daki Fransız postanelerinden farklı isimlerle Fransa'da neşredilen gazeteleri elde etme imkânı bulurlar. Ayrıca Ömer Faik, saraydan ve Sultan Abdülhamid hakkında malûmatlar edinmek maksadıyla sultanın hususi kâtiplerinden olan sınıf arkadaşı Hüseyin Bey'i de teşkilatlarına katmak istemiştir. Bunun için hafiyelerin takibinden kurtulup gizlice İhlamur'daki köşküne gider. Bu meseleye sıcak bakmayan Hüseyin Efendi, Ömer Faik'in

⁹⁸ A.g.e., s. 33-34.

⁹⁹ A.g.e., s. 34.

ısrarı üzerine onlara yardım edeceğini söyler. Ömer Faik, Hüseyin Efendi ile sohbeti esnasında “ondan Sultan Abdülhamid hakkında çok önemli bilgiler edindiğini” söyler. Hafiyelerin takibinden kurtulmak ve yakalanmamak için toplantılarını şehir merkezinden uzakta bir yerde yapmaya karar verirler. Edirnekapı’da Ahıskalı Yusuf Efendi diye birinin evini buluşma ve toplantı merkezleri olarak belirlerler. Bir gece toplandı halindeyken hafiyelerin evi muhasaraya aldığı farkediler ve yakalanmamak için gecenin karanlığından istifade edip kaçarlar. Ömer Faik, hatıralarında bunu şöyle anlatmaktadır:

“Yakalandığımız takdirde yerimizin denizin dibi olacağına hiçbirimizin şüphesi yoktu. Bu yüzden tepeleri tırmandık, çukurlara düştük, çamurlara belendik. Sabaha doğru kendimizi Eyüp Sultan’ın bahçelerinde bulduk. Orada biraz nefeslenip ne yapacağımızı düşündük. Sonunda hepimiz ortaklaşa bir kararla ecnebi gemilerine sığınıp onların kömürlüklerinde amele sıfatıyla çalışmaya ve gidecekleri yerlere kaçmaya karar verdik.”¹⁰⁰

1893 yılında sığındığı bir Rus gemisi ile İstanbul’dan ayrılan Ömer Faik, Romanya’nın Köstence limanına, oradan Trabzon’a, oradan da yine deniz yoluyla Batum’a geçer.¹⁰¹

¹⁰⁰ A.g.e., s. 35.

¹⁰¹ A.g.e., s. 35-36.

İKİNCİ BÖLÜM

ÖMER FAİK'İN KAFKASYA'DAKİ FAALİYETLERİ

2.1. ÖMER FAİK KAFKASYA'DA

2.1.1. Ahıska'ya Dönüşü

Ömer Faik, Batum limanına vardığında pasaportu olmadığı için jandarmalar tarafından yakalanarak hapse atıldı ve bir aya yakın süre hapiste kaldı. Batumlu Osman Efendi adında bir kişinin yardımı ve kefaletiyle serbest bırakıldı. Ömer Faik, hapisten çıkmasının ardından Azgur'a gitti. Ailesi ve akrabaları Ömer'in döndüğüne çok sevindiler, ancak farklı bir Ömer Faik'le karşılaştılar. Onlar, bir din adamı beklerken giyim kuşamıyla köy cemaatinin gözünde bir Rus'tan ayırt edilmeyen, Avrupaî birisinin çıkagelmesi ile hayal kırıklığına uğramışlardı. Ömer Faik, Ahıska'ya döndükten kısa zaman sonra köylerini tetkik etmeye başladı. Köyde olmadığı onbir sene zarfında hiçbir şeyin değişmediğini gördü. Hatta köyün eğitim, düşünce ve ekonomik olarak daha da kötüye gittiğini müşahede etti. Kendisi köydeki gözlemlerini ve köy cemaatiyle konuşmalarını hatıratında şu şekilde aktarmaktadır:

“Bir hafta sonra köy kahvesine gittim. Köyü gezdim. Hiçbir şey değişmemişti: Sokaklar, evler, insanlar yine aynı gibiydi. Kahve yine ağzına kadar doluydu, insanlar boş boş oturup uzunca boşboğazlık ediyorlardı. Ben de bu gıybet yerine ara sıra gidip sohbet ediyordum. Köylülerin ilgisini sadece Halife'nin selamlama merasimi, askerler ve camiler çekiyordu. Ben de bunları kısaca anlatıyor, Avrupa'nın büyük medeniyeti ve kuvveti karşısında Osmanlı'nın geri kaldığından, padişahın israfından, mollaların askerlikten kurtulmak için medreselere dolmalarından ve oralarda avare bir hayat sürmelerinden, paşaların ve memurların milleti soymalarından uzun uzun bahsediyordum”.¹⁰²

Onun köydeki bu konuşmaları çok geçmeden bütün beldeye ulaştı ve din adamlarını rahatsız etti. Çoğu zaman mollalarla camideki toplantılarda dini konularda tartışmalar yapar ve hatta ağız kavgasına giriyordu. Bu tartışmalar köy cemaatini ikiye böler. Molla ve ihtiyarlar, Ömer Faik'e karşı oldukları halde gençler onun safında yer alır ve onu müdafaa

¹⁰² A.g.e., s. 36.

ederler. Aralarında tartıştıkları konular kendisinin de ifade ettiği gibi “çok basit meseleler” idi. Ömer Faik, mollalarla tartıştığı meseleleri şu şekilde sıralamaktadır:

“Müslüman kızlarına yazı öğretmek lazım mıdır? Millete mektep mi lazım, yoksa medrese mi? Padişahın millete ihanet etmesine inanmak mümkün müdür? Mucize ve keramet doğrudan görüldüğü gibi mi, yoksa beyin ve gözün geçici bir haleti midir?”¹⁰³

Bu tartışmalar kısa zamanda Azgur Kasabası’nı aşarak bütün Ahıska Kazası’daki din adamlarına sirayet eder. Ömer Faik “Gavur Ömer” diye anılmaya başladı.

“Halbuki o zamana kadar ciddi anlamda söylediğim bir şey yoktu. Bunu istesem bile cahil köylüler arasında söylemeye lüzum görmüyordum. Çünkü halkı din adamları ve güçlülere karşı kıskırtmak için onların kabullenmeyecekleri ve anlayamayacakları meselelerden konuşmanın gereksiz olduğunu düşünüyordum. Aksine onların anlayacağı dilden ve meselelerden konuşarak kendi tarafıma çekmeye çalışıyordum.”¹⁰⁴

Ömer Faik, Azgur’da küçük ve milli bir okul açmak istediysede hükûmet izin vermedi. O, Türklerin Avrupaî usülle milli eğitim almasına, yeni hayat tarzına geçmesine en büyük engel olarak ihtiyarlar ve din adamlarından ziyade Rus hükûmeti’nin olduğunu gördü. Hükûmetin okul açmasına izin vermemesinin yanında bu girişiminden dolayı “hükûmet alehinde propoganda” yaptığı iddiasıyla tutuklanmak istendi. Bu şartlar altında bir faaliyette bulunamayacağını anlayan Ömer Faik, Kafkasya’daki Türklerle meskûn olan büyük şehirlere gitmeye karar verdi.

2.1.2. Ömer Faik Eğitim Faaliyetleri İçin Tiflis’te

Ömer Faik, 1894 yılında “Türk matbuatında veya hükûmet okulunda” çalışmak arzusuyla Tiflis şehrine gitti.¹⁰⁵ Tiflis o dönem Güney Kafkasya’nın siyasi ve kültürel başkentiydi.¹⁰⁶ O, burada Ali ve Ömer adıyla faaliyet gösteren iki Türk mektebinin

¹⁰³ A.g.e., s. 37.

¹⁰⁴ A.g.e., s. 38.

¹⁰⁵ Aynı sayfa.

¹⁰⁶ XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Güney Kafkasya’da Osmanlı ve Kacar İmperatorlukları arasında sıkışıp kalan Gürcüler Rusya’dan Yardım ve himaye talep ettiler. 1783 yılında imzalanan Georgiyevsk Antlaşması ile birlikte Gürcistan Rusların tesiri altına girdi. 1801 yılında ise Çar Rusya’sı Gürcistan’ı resmen işgal etti. Tiflis şehri XIX. Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren 1917 yılına kadar Güney Kafkasya’nın siyasi ve kültürel merkezi oldu. Bkz. Valeriy Dubarobiç Dzibzoev, “Territorialnie Prityazaniya Gruzii Na Abhaziya İ Yuznuyo Osetiya V Svete Georgievskogo Traktata 1783 Goda”, *Severo-Kavkazskiy Yuridiçeskiy Vestnik*,

müdürleriyle görüştü. Çarlık Rusyası, Rusça ve doğu dillerini bilen, hükûmete sadık din adamları ve memurlar yetiştirmek maksadıyla 1848 yılında Tiflis'te Aliyye (Şîî) ve Ömeriyye (Sünnî) adlı iki Müslüman Türk mektebi açmıştır. Bu okullarda ağırlıklı olarak din eğitimi verilmekteydi. Ali Mektebi, Şîîlerin olup başında Şeyhülislam bulunmaktaydı. Ömer Mektebi ise Sünnîlere ait olup müdürlüğünü Müftü yapmaktaydı.¹⁰⁷

Ömer Faik hatıratında, “Çarlık Rusyasının bu okulları maksatlı şekilde açtığını ve toplumu ikiye bölmeye çalıştığını” ima eder.¹⁰⁸ Ruslar merkezden uzak bölgelerde bu tarz mekteplerin açılmasını kendi menfaatlerine uygun görse de, bu okullar Türklere ait olması açılması açısından önemliydi. Bu tarz mekteplerin açılmasına rağmen, Müslüman eğitim kurumları diğer etnik azınlıkların okulları gibi dönemin şartlarına uyum sağlayacak kalitede değillerdi. Çarlık Rusyasının maarif memurları Güney Kafkasya’da Müslüman Türklerin hükûmet okullarına gitmesini sağlamak amacıyla milli mekteplerin gelişmesine müsaade etmemekteydi. Bir diğer önemli husus ise onların Şîî ve Sünnî diye ayrı adlarla açtıkları okulların zaten bölünmüş halde olan Müslümanları tehlikeli bir yöne itmesiydi.¹⁰⁹ İtikadî meselelerden dolayı bir araya gelmesi imkânsız olan toplumun, milli meselelerde varlık göstermesi de mümkün değildi. Tabii bu durum Çarlık Rusyası’nın işine gelmekteydi. Müslümanlar ne kadar bölük pörçük halde olurlarsa yönetilmeleri ve kullanılmaları da o kadar kolay olacaktı. Ancak Müslümanlar için düşünülen bu siyaset diğer Hristiyan azınlıklar için geçerli değildi. Bu ise Çarlık Rusyası’nın tebaası içerisindeki azınlıklara ayrımcılık yaptığını göstermektedir. Sovyetler dönemine bakacak olursak dini faktörün olmadığı bu sistemde Sovyet insanı yaratmak amacıyla bütün azınlıklara aynı muamelenin yapıldığı görülmektedir. Kafkasya’da Ermeniler ve Gürcüler için uygulanan her şey Türklere için de uygulanmıştır. Buradan Çarlık Rusyası’nın Ermeniler ve Gürcülere nisbeten Müslümanların milli mefkûrelerinin şekillenmesini, kültür ve eğitim alanında gelişmelerini engellediği açık şekilde görülmektedir.

(Valadikavkaz), Sayı: 4 (2014), s. 38-44; İrna Guraşvili, *Kartl-Gahetis Samepol Sagareo Oriantaçhis Sagithi XVIII. S-is 70-80-ian Vlebsi*, Üniversite Yayınları, Tiflis 2015. s. 13-18, 185-187; Mirza Bala, “Gürcistan”, *İslam Ansklopedisi*, IV, Eskişehir 1997, s. 837-845.

¹⁰⁷ Ferruh Rüstemov, *Azərbaycan Təhsil Tarixi*, I, Təhsil Neşriyatı, Bakü 2011, s. 42.

¹⁰⁸ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 38.

¹⁰⁹ Ferruh Rüstemov, *Azərbaycan Təhsil Tarixi*, s. 43.

Ömer Faik, İstanbul'da on bir seneye yakın kaldığı için Tiflis'teki azınlık okullarının Osmanlı ülkesinde olduğu gibi müstakil ve ruhani liderlere bağlı olduğunu düşünür. Ancak bu kişilerle görüşükten ve işin aslını öğrendikten sonra meselenin Osmanlı'daki gibi olmadığını görür. Burada bütün yetkiler Kafkasya Maarif Müdürlüğü'nün elinde idi. Müftü ve şeyhülislamın ise “sadece kuru adları kalmıştı”. Ömer Faik bu meseleyi şu şekilde ifade eder: “Şu Müslüman din adamları mekteplerde olduğu gibi dini ve milli meselelerde de adi bir memur, daha doğrusu, hükûmet ajanlarıydılar”.¹¹⁰

Güney Kafkasya'nın en önemli merkezi olan Tiflis'te küçümsenmeyecek kadar yerli, İranlı, Osmanlı ve Kuzey Kafkasya Türkleri olmakla birlikte, ne bir milli mektepleri ne de doğru düzgün bir teşkilatları vardı.

“[Türklerin] birlikte yaşadıkları Gürcü ve Ermeni komşularının kendi dillerinde çıkan günlük gazeteleri, haftalık mecmuaları, milli mektepleri, knyaz [soylu] ve zengin çocukları için açılmış gimnazyumları, cemiyet-i hayriyeleri, bankaları, her türlü ilmi, içtimai ve milli teşkilatları vardı.”¹¹¹

Bu bağlamda Tiflis'deki Türk aydınlarının bir kaçıyla bir araya gelip fikir alışverişinde bulunan Ömer Faik, matbaa kurmak, mecmua neşretmek ister. Bütün çabalarına rağmen bir netice elde edemez. Tiflis'te bir iş yapamayacağını anlayan Ömer Faik, Şekili tüccarların tavsiyesi üzerine 1894 yılında Şeki şehrine gitti.¹¹² Onun buraya gelişi oradaki aydınlarda çok büyük heves uyandırmıştı.¹¹³

“Şeki'nin yukarı mahallesinde tarihi binalar vardır. Aşağı mahallede ise irili ufaklı bir çok ipek fabrikasının, el işi tezgâhlarının, mağazaların ve dükkanların olması buranın bir ticaret şehri olduğunu gösteriyordu. Cuma camilerinin büyüklüğü, mahalle mescitlerinin çokluğu, medreselerinin bolluğu, ahalisinin dindar olmasına bir örnekti. Bu dinci, ancak her biri bir sanat sahibi olan ahali son dönemler ilmin lüzumunu anladı ve bir maarif cemiyeti teşkil ettiler. Aynı cemiyet kendi mesuliyeti altında milli

¹¹⁰ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 39; Tiflis'deki Ali ve Ömer Okullarıyla ilgili Mehmet Emin Resulzade 1916 yılında *Açık Söz* gazetesinde çok sayıda yazı kaleme almıştır. Ayrıca bu okulların islahı ile ilgili gelişmeleri ve Ömer Faik'in buradaki fikirlerinin önemi ile ilgili de bilgiler vermiştir. Ömer Faik'in kendisi de 1916 yılında *Açık Söz* gazetesinde bu konuyla ilgili bir makale yazmıştır. Bkz. Mehmet Emin Resulzade, *Seçilmiş Eserleri*, III, Haz. Şirmemmed Hüseyinov, Elm Yayınları, Bakü 2012, s. 364-365, 388-390, 427-456; Ömer Faik, “Dileklerimiz”, *Açık Söz*, Sayı: 144 (28 Mart 1916), s. 2-3.

¹¹¹ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 38.

¹¹² A.g.e., s. 39.

¹¹³ Mais Emrak, Mehseti Maiskıızı, *Şeki'de Tahsil: Tarih, İnkişaf Yolu*, (Yayın yok), Bakü 2015, s. 102.

bir mektep açmak için hükümetten izin aldı ve Kafkasya’da ilk defa Usûl-i Cedid üzere nizamlı milli bir Türk mektebi açıldı. Bu okul diğer şehirler için de güzel bir örnek oldu”.¹¹⁴

Ömer Faik, Müslümanların bütün olumsuzluklarını açık bir şekilde eleştirir. O döneme dair Müslüman Türklerin içine düştüğü karanlık durumu çok güzel bir şekilde ifade eder. Lakin bu konuda sadece Müslümanları eleştirmek zannımca çok yetersiz kalır. Bu meselenin çok derin tarihsel ve sosyolojik bir alt yapısı vardır. Kafkasya’daki Ermeni ve Gürcü toplumunun Müslümanlara nisbetle daha gelişmiş bir vaziyette olmalarında tabii ki Rusların büyük katkısı vardı. Ancak bunun dışında bir de Hristiyan olmaları faktörü gözden kaçmamalıdır. Bu toplumlar Avrupa ile yakinen bir temas içerisindedir. Batı’da gelişen kültürel ve siyasi olaylar kısa zamanda bu Hristiyan toplumlarına da sirayet etmekteydi. Müslümanların ise o dönem örnek alabilecekleri sadece iki merkez vardır; biri Osmanlı, diğeri de İran’dır. Müslüman toplumunun Batı’daki gelişmelerden etkilenmesi din ve kültür faktörü açısından neredeyse imkânsıza yakındır. Bu durum daha sonra Avrupa tarzı eğitim kurumlarından yetişen aydınlar ve Tatar Türkleri arasında gelişen yenilikçi düşüncelerin etkisiyle mümkün olacaktı.

2.1.3. Şeki’de Usûl-i Cedid Okulu

Ömer Faik hatıratında; “Kafkasya’da ilk kez Usûl-i Cedid Okulu’nun Şeki’de açıldığını” söylemektedir. Ancak Azerbaycan’da ilk kez Usûl-i Cedid Okulu 1870 yılında Şamahı şehrinde Seyit Azim Şirvani tarafından kurulmuştur. Seyit Azim Şirvani bu okula 18 sene müdürlük yapmıştı.¹¹⁵ Ömer Faik’in hemşerisi ve onunla beraber Şeki’de öğretmenlik yapan Hafız Muhammed Emin Şeyhzade de Kafkasya’da ilk kez Usûl-i Cedid Okulunun Şeki’de açıldığını ifade eder.¹¹⁶ Belli ki Şamahı’daki Usûl-i Cedid Okulu talim ve tedrisatına göre çok da Usûl-i Cedid okulu mahiyeti taşımamaktaydı. Azerbaycan’ın meşhur edebiyatçılarından Firidun Bey Göçerli (1863-1920) *Azerbaycan Edebiyatı* adlı eserinde Seyid Azim Şirvani hakkında yazarken onun açtığı Usûl-i Cedid Okulu hakkında da malumat vermektedir:

¹¹⁴ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 40.

¹¹⁵ Ferruh Rüstemov, *Azerbaycan Tahsil Tarihi*, I, s. 86.

¹¹⁶ Mais Emrak, Mehseti Maiskıızı, *Şeki’de Tahsil: Tarih, İnkişaf Yolu*, s. 102.

“Hacı Seyid Azim Şirvani kendi memleketi Şamahı şehrine müraacat edip burada bir mektep açmıştır ki, burada Türk, Fars ve Rus dilleri talim olunuyordu. Lakin o zamanlarda talim terbiye meselesi çok zor işlerden sayılıyordu. Çünkü Usûl-i Cedid ile çocuklara okuma yazma öğretmek yeterince münteşir olmamıştı. Talim işlerine mübaşir olan kişilerin Usûl-i Cedid’in neden ibaret olduğundan haberi yoktu. Muallim köhneleşmiş kaidelerin dışına çıksaydı ve talimde yeni ve hafif bir çığır açsaydı, cemaat ona rağbet göstermeyip, nefretlerini çok net ve kaba harekâtlar ile izah kılarlardı”.¹¹⁷

Buradan da anlaşıldığı gibi Seyid Azim’in açtığı bu okul ne kadar yeni usûlde eğitim vermeye çalışsa da ahalinin ve din adamlarının tepkisini çekmemek için eski usûlden çok da kopamamıştır. Mesele böyleyken Ömer Faik’in Şeki’de açılan okulun neden Azerbaycan’da açılan ilk Usûl-i Cedid okulu olduğunu söylediği anlaşılır hale gelmektedir.

1894 yılında Şeki’de geçici olarak eski bir binada Usûl-i Savtiye adlı bir mekteb kurulur. Bu mektebin açılmasını sağlayan Şeki’nin ileri gelen aydınları ve maarifperver zenginleridir. Bu okul Çarlık Hükûmetinden mektepte sadece Rus dili ve şeriat dersleri okutulacağı söylenmek suretiyle izin alınarak kurulmuştur. Mektebe öğretmen olarak davet edilen hocalar arasında Ömer Faik ile birlikte Ahıskalı Hafız Muhammed Emin Şeyhzade,¹¹⁸ Gazanfer Bey Cavanşir, Tacettin İmamzade ve Zekeriye Cavanşir gibi dönemin önemli isimleri vardı.¹¹⁹ Ömer Faik, hatıratında bu mektebin kurulmasında büyük emeği geçen Şeki Maarif Cemiyeti olduğunu söyler ve hakkında olumlu ifadeler kullanır.¹²⁰

Şeki, Güney Kafkasya’da çok önemli yere sahiptir. Burada genellikle Sünni Müslüman Türkler yaşamaktadır. Bundan olmalı ki hem Osmanlı Türkleriyle, hem de Rusya Türkleriyle çok iyi bir ilişkileri vardır. Burada ticaretin ve az da olsa sanayinin olması şehrin hem eğitim alanında hem de fikrî gelişiminde rol oynamıştır. Ayrıca Sünnî olmaları sebebiyle de Kırım ve Kazan’daki Müslüman Türklerle çok yakinen temastalardı ve oradaki gelişmelerden ilk onlar etkilenmişlerdir.

¹¹⁷ Firidun Göçerli, *Azerbaycan Edebiyatı*, II, Elm Yayınları, Bakü 2005, s. 35.

¹¹⁸ Hafız Muhammed Şeyhzade, XX. yüzyılın başlarında Kafkasya basın organlarında faal iştirak eden din adamlarındandır. Onun Azerbaycan’da Usûl-i Cedid okullarının açılmasında, halk maarifinin gelişiminde de önemli rolü olmuştur. Ünlü maarif adamı, Azerbaycan’ın ilk kadın yazarlarından biri olan Şefika Efendizade’nin babasıdır.

¹¹⁹ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 41; Mais Emrak, Mehseti Maiskızı, *Şeki’de Tahsil: Tarih, İnkişaf Yolu*, s. 102.

¹²⁰ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 41.

Yeni açılan bu okul üç aylık kısa bir zamandan sonra hayırsever ve maarifperver Hacı Abdürrahim Ağa adlı birisinin yaptırdığı yeni binaya taşınır.¹²¹ Ömer Faik, hatıratında okuldaki ilk yıllarını şu şekilde aktarmaktadır:

“İlk yıllarda mektep sanki şeriat ocağıydı. Çoğu zaman öğrencilerin babaları akın akın mektebe gelip Kuran ve şeriat derslerini dinliyorlardı. Toplumun çoğu ileri gelenlerinin bile bilmediği şeriat kurallarını küçük öğrencilerin ezbere bilmeleri onları hayrete düşürüyordu. Güzel sesle Kuran okuyan öğrenciler mektepte başarılı sayılıyor, onları herkes örnek gösteriyordu. Hatta böyle öğrencilerin babaları ahali arasında saygı görüyordu.

İlk zamanlarda mektepte namaz, Kuran, şeriat, biraz da Tükçe kıraat ve aşağıda göstereceğim diğer dersler vardı. Lakin öğrencilerin babaları şeriat dışındaki derslerin kaldırılmasını istiyorlardı. Ben sabrediyordum, biliyordum ki bu dinci cemaatin istekleri geçicidir. Onları yavaş yavaş bertaraf etmek mümkündür.”¹²²

Usûl-i Savtiye Mektebi dört yıllık ilkökul seviyesindeydi. Eğitim ücretsizdi. Bu okul kısa zamanda Şeki'deki Molla Mekteplerine büyük bir darbe vurur. Mollalar medreselerindeki öğrencilerin yeni okula gitmelerini engellemek için medreselere masa, sandalye ve yazı tahtası koydular. Ancak yine de yeni okula yönelen öğrencileri engelleyemediler. Dersler daha ziyade dini ağırlıktaydı. Bunun dışında Rusça, Türkçe ve müsbet ilimlerden de dersler okutuluyordu.¹²³ Ömer Faik, bu okulda Türkçe, hesap, tarih ve coğrafya dersleri veriyordu.¹²⁴ İlk zamanlarda veliler bu derslere karşı çıktılarsa da kısa zamanda bu algı değişti. Bu milli mektep sadece Şeki'ye değil bütün Azerbaycan'a bir örnek oldu.

Çarlık Hükûmeti'nin bu tarz milli mekteplere engel olduğu bilinen bir gerçektir. Maarif müfettişlerinin bu okula karşı dikkatlerini dağıtmak için, hükûmete verilen ders programlarında şeriat derslerinin ve Rusça derslerinin üstünlük teşkil ettiği söylenmekteydi. Bu da hükûmetin gözünde zararsız bir okul olarak gözükmesini sağlıyordu. Hükûmete verilen ders programı içerisinde tarih dersi hakkında bilgi vermiyorlardı. Zira bu okulun kapatılmasına sebep olacak kadar büyük sorun yaratırdı. İstanbul'dan getirilen tarih

¹²¹ Mais Emrak, Mehseti Maiskızı, *Şeki'de Tahsil: Tarih, İnkişaf Yolu*, s. 102.

¹²² Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 42.

¹²³ A.g.e., s. 42-43; Mais Emrak, Mehseti Maiskızı, *Şeki'de Tahsil: Tarih, İnkişaf Yolu*, s. 104.

¹²⁴ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 43.

kitapları gizlice Bahçesaray'dan getirilen kitapların arasına yerleştirilerek okula sokuluyor ve bu şekilde okutuluyordu. Ayrıca Kafkasya'da Türkçe kitaplar neşredilmediği için Türkçe coğrafya, kıraat ve hesap kitapları İsmail Gaspıralı'nın Bahçesaray'da neşrettiği kitaplardan elde ediliyordu.¹²⁵

Şeki'de açılan bu okul genel olarak Sünnîler tarafından teşkil edilmiştir. Şehirde Şîî ahali de yaşamaktaydı. Onlar da zamanla Sünnîlerin açtığı bu okula benzer kendileri için yeni usûlde bir okul açtılar. Ömer Faik bu gelişmeyi çok iyi bir durum olarak değerlendirir. “Bu iki akide en azından artık maarif sahasında bir birleriyle yarışıyorlardı” der. Hatta kısa bir zamanda Şeki'de üçüncü bir Usûl-i Cedid okulu açılır. Bu yeni usûl okulları kısa zamanda ahali arasında rağbet görür ve herkes çocuğunu bu milli Türk okullarına gönderir. Yeni açılan okullar hükûmet okulları gibi nizamlı, planlı ve programlıydı.¹²⁶ Ömer Faik “bu okuldaki tek eksiğin pedagojik eğitim” olduğunu söyler. Kendisi Darüşşafaka Mektebi gibi önemli bir yerde okumasına rağmen orada da pedagoji eğitimi almamıştır. Ancak en azından usûl ve üslûp öğrenmiştir. Ömer Faik bu okuldaki öğretmenliği sırasında öğrenciler üzerinde yaptığı gözlemlerden yola çıkarak kendine has bir pedagoji yöntemi geliştirir.

“Ders verme usûlünü ben de bilmiyordum. Ancak ben bunu derslerde öğrencilerin kendilerinden, kendi haletlerinden, kendi duruşlarından, kendi meyillerinden ve kendi bilgilerinden öğrendim. Anladım ki öğrencileri korkutmak ve sıkmak gerekmiyor. Aksine onlarda hocalarıma karşı saygı, sevgi, derslere karşı heves ve dikkat uyandırmak gerekiyor.”¹²⁷

Ömer Faik, Şeki'de bulunduğu zamanlarda da Azgur'da olduğu gibi din adamlarıyla sık sık bir araya gelerek münazaralar yapar. Ancak hatıralarında gördüğümüz kadarıyla artık Azgur'daki gibi hırslı davranmaz, hararetli tartışmalara girmez. İstanbul'da genç yaşta muhalif ve inkılâpçı düşünceleri benimsemiş bu hararetli genç artık yerli ahalinin düşüncesini öğrenmiş, onlara nasıl davranılması gerektiğini tecrübe etmiş, olgun bir öğretmen olmuştur.

¹²⁵ A.g.e., s. 44.

¹²⁶ A.g.e., s. 45.

¹²⁷ A.g.e., s. 46; Ayrıca Ömer Faik'in kendine has pedagoji metodu için bkz. A.g.e., s. 47-49.

Rusya'nın büyük şehirlerinde bulunmuş bazı Şekli genç tacirler ve genç din adamları diğer din adamları gibi bağınaz kişiler değillerdi. Belli ki Rusya'da bulunmaları onların ufkunun genişlemesinde etkili olmuş, Sünnî olmaları hasebiyle Rusya'daki Müslüman Tatarlarla sıkı temasta bulunmuşlardı. Bu durum onlarda az da olsa yenilikçi bir fikir uyandırmıştır. Ömer Faik'in Şeki şehrinde temasa geçtiği ve genellikle sohbet edip, anlaşabildiği kişiler bunlardır. Bu insanlarla daha çok ilmi tartışmalar yapardı. Ancak bunlara da “fikirlerini çok açık bir şekilde ifade etmez”, görüşlerini ve düşüncelerini daha çok onları rahatsız etmeyecek üslupta ifade eder.

İstanbul'da bulunduğu zamanlarda orada okuduğu Batı felsefesine dair kitapları Kafkasya'ya getiren Ömer Faik, Şeki'de açık görüşlü ve yeniliklere biraz da olsa açık olan din adamlarına okumaları için dağıtır. Bu kitaplar hakkında kendisi şu bilgileri vermektedir:

“Getirdiğim kitapların içinde Camille Flammarion'un, Alexandre Dumas'nın fenni hikâyeleri, Renan'ın dini tartışmaları, Kant'ın, Spencer'in ve Darwin'in nazariyelerine ait eserleri, Corc Bayron “İstibdat” ve bilmem kimlerin “Maddey-i Vukuf”u ve bir sürü başka eser vardı. Benim açık bir şekilde söyleyemediklerimi kitaplar vasıtasıyla anlatıyordum.”¹²⁸

Onun buradaki en önemli maksadı, “yenilikçi fikirlere yakın olan gençleri müsbet ilimlere heveslendirmek ve mutaassıp din adamlarına karşı kışkırtarak, Usûl-i Cedid Okullarına ve yenilikçi cereyana” engel olmalarını engellemektir.¹²⁹

Ömer Faik, mektepte öğretmenlik yapması dışında Şeki ahalisi arasında ilmi ve yenilikçi fikirlerle ilgili propoganda yürüttü, şehrin içtimai, maarif ve sosyal hayatı için çok önemli işler yaptı.¹³⁰ Şeki'de ilk kez tiyatro oyunu düzenledi. Bu tiyatro sahnesinde Mirza Fetihali Ahuntzade'nin “Mesteli Şah” piyesini sahneledi. Sahnede oyunculuk yapanlardan biri de Ömer Faik'in kendisidir. O, Mösyö Jordan rolünü oynadı. Ona bu işte Şeki'deki öğretmenler ve zengin tüccarlar yardım etti. “Tiyatroyu izlemek için gençler akın eder ve salon ağzına kadar dolar”. Onun bu girişimine muhalefet eden mutaassıp kişilerin

¹²⁸ A.g.e., s. 48-49.

¹²⁹ A.g.e., s. 49.

¹³⁰ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 21.

mevcudiyetine rağmen kimse onları dikkate almaz, tiyatro izlemek için can atarlardı.¹³¹ Ömer Faik'in teşebbüsüyle teşkil edilen bu tiyatro gösterileri Şeki'nin ve bütün Azerbaycan'ın medeni hayatında çok önemli yer tuttu. Bu tarihi olay o dönem *Tercüman* gazetesinin sayfalarına taşındı.¹³²

2.1.4. Gence'de

1896 yılında Şeki'de öğretmenlik yaptığı sırada sıtma hastalığına yakalanan Ömer Faik, Gence şehrine gider. Temiz havasından dolayı iki aya yakın Gence'ye bağlı Küçük Kafkasya Dağları'nın eteklerinde yer alan Hacikent Köyü'nde tedavi görür. Bu sırada Gence'nin saygı duyulan maarifperver aydınlarından olan Hacı Hüseyin Refibeyli'nin¹³³ evinde misafir olur.¹³⁴ Ömer Faik hasta olmasına rağmen Gence'deki medeni ve maarif sahasındaki gelişmelerle yakından ilgilenir, bölgenin maarifperver aydınlarıyla temaslarda bulunur. Hatıratında Gence'nin o dönemki durumuna dair bilgiler vermektedir:

“[Gence'de faaliyet gösteren Usûl-i Cedid mahiyetli okul] Cuma Mescidi Mektebi güzel mimarisi ve tedrisi sayesinde az zamanda çok öğretmen ve yazarlar yetiştirdi... Gence Türklerinin maarif müessesesi sadece bu mektepti... Bu büyük şehirde Türkler arasında mühendis, doktor, agronom ve pedagog parmakla gösterilecek kadar azdı... Şehrin Ermenilerin yaşadığı kısmında; Gimnazyum, Şehir Mektepleri, kulüpler, tiyatrolar, medeni teşkilatlar, Hayriye cemiyetleri, ışıklı geniş sokaklar ve her tür modern şey vardı. Türklerin yaşayan kısmında; hapishaneler, kaleler, mahkemeler, molla medreseleri, mersiye odaları, pir ocakları ve istediğin kadar köhnelik vardı... İşte Nizami'nin vatani olan Gence'nin 1896 yılındaki hali buydu.”¹³⁵

Ömer Faik, Gence'de tedavi olmasına rağmen hastalığı atlatamaz. Bu sefer de Gürcistan'a gider. İki seneye yakın Ahıska'da kalır. Hastalığından dolayı doğal güzelliği ve havasıyla meşhur olan Abastuman'a gidip gelir. Azgur'da bulunduğu bu zaman diliminde milli bir okul açmak için köylüler adına Tiflis Maarif Müdürlüğü'ne dilekçe gönderir.

¹³¹ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 50; Mais Emrak, Mehseti Maiskızı, *Şeki'de Tahsil: Tarih, İnkişaf Yolu*, s. 354.

¹³² Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 21.

¹³³ Refibeyli'ler Gence'nin meşhur ailelerinden biridir. Azerbaycan istiklaliyeti uğrunda mücadele etmiş, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasında büyük rol oynamışlardır. Hacı Hüseyin Refibeyli de bu ailenin üyelerinden olup Azerbaycan Maarifi sahasında önemli işler yapmıştır. Gence Hayriye Maarifçilik Cemiyeti'nin fahri üyesi ve Neşri Maarif Cemiyeti'nin Gence bölümünün kurucularındandır.

¹³⁴ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 55.

¹³⁵ A.g.e., s. 56.

Ancak Maarif Müdürlüğü Türkçe okulun açılmasına izim vermez. Ömer Faik bu hamlesinin boşa çıktığını görünce 1898 yılında Tiflis'e gider. Dört yıl önce Türkçe yayın yapan matbuat organlarında çalışmak amacıyla geldiği Tiflis şehrinde tekrar şansını denemek ister. O devir Tiflis'te bulunan önemli Türk aydınlarından Memmedağa Vekilov,¹³⁶ Mirza Şerif Mirzayev¹³⁷ ve Mirza Seyfeddin Seyidov ile fikir alışverişinde bulunur. Ayrıca Şîi Müslümanları temsil eden Şeyhülislam ve Sünnî Müslümanları temsil eden Müftü ile görüşür. Bu din adamlarıyla sohbeti esnasında Ömer Faik'e Osmanlı'daki Ermeni ve Rum azınlıklarının dini durumuyla ilgili sorular sorarlar. Ömer Faik'in bu konuda ne kadar dolmuş olduğunu 1894 yılında Tiflis'te bulunduğu zaman Osmanlı ve Rusya'daki azınlıklarla ilgili yaptığı karşılaştırmaları hatıralarından biliyoruz. Din görevlilerinin bu soruları Ömer Faik'e kendi fikirlerini aktarmak fırsatı verir. Ömer Faik hatıratında onlara Osmanlı'daki azınlıklar hakkında verdiği cevabı şu şekilde aktarmaktadır:

“Rusya'daki Türkler ile Osmanlı'daki Rum ve Ermeniler arasında hak ve hukukça büyük farklar vardır: Ermeni ve Rum ruhani idareleri yarı bağımsız bir haldedir. Ruhani idarelerinin yanında bir de Büyük Millet Meclisleri vardır. Her yerde müstakil milli mektepleri, medenî cemiyetleri ve maarif teşkilatları vardır. Bir Türk hâkimi, Anadolu'nun bir yerinde Ermeni milli hukukuna dokunduğu an İstanbul'da [Ermeni] ruhani reisi o an Sadrazama itiraz gönderir. İş biraz büyükse reis, Sultan'ın yanına kadar gider. Bu söylediklerim sizlere garip görünebilir. Ancak bunlar hakikattir ve böyle de olması gerekiyor. Çünkü her milletin medeniyetçe ve maarifçe yükselmeye, yaşamaya hakkı vardır ve bu hakkı her yerde, her zaman korumalıdır. Orada ruhani reisler, bazen kanunların dışına dahi çıkıyorlar: milli hareketlerin (İsyan demeye çekindim) başında çoğu zaman onlar bulunuyorlar.”¹³⁸

Ömer Faik'in bu sözleir dini liderleri rahatsız eder. Zaten onun maksadı da budur. Her iki din adamı da, Ömer Faik'in bu anlattıklarına cevap olarak: “Bize dinimiz,

¹³⁶ Memmedağa Vekilov (1862-1941), Azerbaycan'ın Kazak bölgesinden olan meşhur Vekiloğulları ailesindedir. Tiflis'te maarif ve matbuat sahasında çalışmalar yapmıştır. 1912 yılında Kafkasya Müslümanlarının Hayriye Cemiyeti'nin başkanlığını yürütmüştür.

¹³⁷ Mirza Şerif Mirzayev (1860-1937), öğretmen, şarkiyatçı, çevirmen ve yazardır. Tiflis'te Subay Okulu'nda Doğu dilleri hocalığı yapmıştır. 1906-1920 yılları arasında Tiflis Matbuat İşleri İdaresi'nde Türk, Rus, Fars ve Arap dillerinden sorumlu matbuat sensörü görevinde çalışmıştır. Azerbaycan'ının milli matbuatı, aynı zamanda *Molla Nasreddin* dergisi, Celil Memmedguluzade, Ömer Faik Numanzade ve diğer “Molla Nasreddinciler” ile ilgili *Kafkasya'da Türk Matbuatının Tarihine Dair Belgeler* adlı hatıratın yazarıdır. 1937 yılında Sovyetler tarafından öldürülmüştür.

¹³⁸ A.g.e., s. 57.

büyüklerinize itaat ediniz diye emir buyurmuş, biz Müslümanlara böyle işler yakışmaz. O gâvurların yaptıkları nankörlüktür” derler. Ömer Faik onların bu tepkilerinden anlar ki bu ruhani liderlerin toplum için bir faydası dokunmaz. Osmanlı’daki Ermeni ve Rum ruhanilerinin kendi toplumları için yaptıkları fedakârlığın onda biri bu Müslüman din adamlarında bulunmaz. Bunlar ancak kendi menfaati ve mevkileri için varlar. Aslında Ömer Faik’in hatıralarında o döneme dair Müslüman Türklerin içine düştüğü vahameti, net şekilde anlamış oluyoruz.

Güney Kafkasya Müslümanlarının ruhani liderlerinin bu lâkayt davranış ve tavırlarından sonra, milli meseleleri yalnızca yenilikçi düşünceleri benimsemiş milli ruhlu kişiler ve halkın kendisiyle yapılabileceği kanaatine varan Ömer Faik kitleleri etkilemek ve halkın gözünü açmak için milli bir matbuatın gerekli olduğunu bir kez daha anlamış olur. Ömer Faik, Kafkasya’da sadece öğretmenlik yapmakla bir şey elde edemeyeceği kanaatine gelmeli ki, milli bir matbuat organı kurmak için çok ciddi çaba içerisine girer. Kendisi bu konuyu şu şekilde aktarmaktadır:

“Benim maksadım Zakafkasya’da sadece öğretmenlik yaparak yaşamak değildi. Burada siyasi ve içtimai Türkçe gazetenin yayınlanmasını da son derece gerekli buluyordum. Bunun için de her türlü zahmeti ve fedâkarlığı göze almıştım.”¹³⁹

Türkçe matbuat organı kurmak için Tiflis’te uzun bir uğraşın içine giren Ömer Faik, Kemal Ünsizade¹⁴⁰ diye birisiyle tanışır. Ünsizade’nin Tiflis’te kendine ait matbaası vardır. Ömer Faik de bu matbaada çalışmak ve Türkçe bir gazete çıkarmak ister. Ancak parası olmadığı için Ünsizade, Ömer Faik’e olumsuz bir duruş sergiler. Onun bu girişimi yine boşa çıkmış olur.¹⁴¹ Bütün girişimlerinin ve çabalarının sonuçsuz kalmasına rağmen yine bir umutla Tiflis’teki aydın ve devlet işlerinde çalışan Türklere başvurur. Ancak yine bir sonuç elde edemez. Ömer Faik Tiflis’teki Türkler için şu ifadeleri kullanmaktadır: “Görüştüğüm çoğu aydın devlet adamları korkaktı, sarayda Mirza Fetihali’nin yerinde bulunanlar ise milli medeniyetten ve ilimden uzak, Rus kuyruklarıydı”. Ömer Faik

¹³⁹ A.g.e., s. 57.

¹⁴⁰ Kemal Ünsizade Şamahı’nın meşhur terakkiper ve maarifçi Ünsizade’ler ailesindedir. Tiflis’te *Mazhar* adlı gazete neşretmiştir.

¹⁴¹ A.g.e., s. 58.

çıkarmak istediği Türkçe gazete veya dergide hatıratından anladığımız kadarıyla Osmanlı ve İran'daki hükümetler aleyhinde yazılar kaleme almak istemektedir. Rusya'ya bağlı olan Tiflis gibi bir şehirde neşriyatçılık yaparak Osmanlı ve İran Hükümetlerini eleştirmek ve neşredeceği yayın organlarını bu devletlere rahatça ulaştırabileceği düşüncesinde idi. Özellikle de Sultan Abdülhamid aleyhinde yazılar kaleme almak ister. Ancak kısa zamanda Rusya'nın da hiç hayal ettiği gibi güllük gülistanlık bir devlet olmadığını farkına varır. Osmanlı Hükümetine esasen de Sultan Abdülhamid'in şahsına aşırı muhalif bir tutum içinde olan Ömer Faik, Rusya'ya döndüğünde kendi ifadesiyle: "fikrinin çürük ve yanlış olduğunu" anlar.

"İsdişbatın şahıslarda değil, idare ve teşkilat usûlünde olduğunu, Çarlığın, Sultanlıktan ve Şahlıktan hiçbir farkı olmadığını anladım. Hele bizde siyasi istibdat ile beraber bir de ruhani istibdat olduğunu, Ahıska'da, Şeki'de ve Gence'de olduğum zaman daha ziyade hisettim".¹⁴²

Şeki'de maarif sahasında bir süre görev yapan Ömer Faik, daha sonra matbuat sahasına yönelmek ister. Ancak Çarlık Hükümetinin buna izin vermemesi, ayrıca Müslüman Türklerin de üç beş aydın dışında böyle bir isteğinin olmaması onu bu teşebbüsünü bir süre ertelemek zorunda bırakır. Tabii onun Tiflis'te bu arayışlara girmesi boşuna değildir. Çünkü yukarıda da zikrettiğimiz gibi Tiflis, o zaman Güney Kafkasya'nın hem siyasi hem de kültürel merkezi konumundaydı. Tiflis'te atılan her adım Kafkasya ve Rusya Türklerinde yankı uyandıracaktı.

Tiflis'te matbuat konusunda bir sonuç elde edemeyen Ömer Faik, 1898 yılında Şeki Müftüsü Hüseyin Efendi'nin daveti üzerine tekrar öğretmenlik yapmak üzere Şeki'ye gider. İki seneye yakın Şeki şehrinde Mescit Mektebi'nde öğretmenlik yapar. Usûl-i Sövtiyye Okulunda yaptığı gibi burada da ders programlarını müfettişlerden gizli olarak yeni usule göre düzenler, dini ilimler yerine müsbet ilimlere ve Türkçe derslerine ağırlık verir. Mektebin nizam ve intizamını düzenli hale getirir. Okulda eğitim gören öğrencileri yüksek tahsil görmeleri için heveslendirip büyük eğitim kurumlarına yönlendirir. Şeki, Ömer Faik'in ilk bulunduğu dönemlerden farklı olarak artık maarif ve medeniyet yolunda büyük mesafeler katetmişti. Milli bilinç uyanmış "köhnemiş gelenek zincirlerini az çok kırmaya

¹⁴² A.g.e., s. 58.

başlamıştır”. Şeki’nin maarif sahasında gelişmesinde en büyük emeği olan isimlerden biri de şüphesiz ki Ömer Faik Numanzade’dir.

Ömer Faik, Şeki’de öğretmenlik yaptığı dönemde özellikle Türkçe, tarih ve coğrafya derslerine öncelik verir. Öğrencilere ve şehirdeki ilgili şahıslara çeşitli ülkelerin tarihinden, içtimai ve siyasi durumundan, maarif ve medeniyetinden bilgiler aktararak esasen öğrencilerin dünya görüşünün gelişmesini sağlar. Ömer Faik Şeki’de sadece öğretmenlik yapmakla yetinmez, ahali arasında maarif, medeniyet ve yenilikçi düşüncelerin yayılması için propoganda yapar. Şeki’nin yerli aydınlarıyla birlikte şehrin içtimai hayatına etki edecek faaliyetlere imza atar. Dini fanatizmi ve kadın köleliğini gözler önüne seren dram eserlerini sahneler. Mutaassıp bir yer olan Şeki’de kitleleri etkilemeyi başarır.

Öğretmenlik yaptığı dönemde Ömer Faik, Şeki’den 1898 yılında Bahçesaray’a *Tercüman* gazetesine “Muallim Numanzade” imzasıyla bir mektup yazar. Bu mektuptan öğretmenlik dışındaki faaliyetleriyle ilgili bilgiler edinmekteyiz.

“Güney Kafkasya’nın bazı şehirlerindeki Usûl-i Cedid Okullarında okuyan öğrencilerin büyük bir kısmı mezun olduktan sonra daha büyük mekteplere gitmeyip, babalarının işini yapmaya devam ederler. Ancak bilgileri ve ilimleri yeterli olmadığı için ne babalarının işini doğru düzgün devam ettirebiliyorlar ne de yeni bir iş kurabiliyorlar. Bu meseleler üzerine düşünülerek, diğerlerine örnek olması için Şeki mekteplerinde bu yıldan itibaren zanaat şubesi kurulmasına karar verildi. İptidai halde öğrencilere... ameli ve nazari dersler verilecekti”.¹⁴³

İki yıl Şeki’de tekrar öğretmenlik yapan Ömer Faik, burada maarif ve medeniyet işlerinin artık iyiye gittiğini görür. Milli düşünceli aydınların ve maarif adamlarının içtimai ve medeni sahalardaki faal iştiraki, Ömer Faik’i tatmin eder. Artık Şeki’de kalmasının bir manası olmadığına karar verir ve 1900 yılında yayın hayatına atılmak üzere bu sefer de Bakü’ye gider.¹⁴⁴

¹⁴³ Muallim Numanzade, “Şeki’den”, *Tercüman*, Sayı: 22 (5 İyul 1898), s. 3; Ömer Faik Numanzade, *Seçilmiş Eserleri*, s. 21.

¹⁴⁴ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 59.

2.1.5. Bakü’de

Ömer Faik, 1900 yılının baharında Bakü’ye gider. Azerbaycan’ın Şeki ve Gence gibi birçok şehrinde bulunmasına rağmen Bakü’yü ilk kez görmüştür. Hatıratında diğer şehirler hakkındaki gibi Bakü şehrinin de maarif, kültür ve sosyal durmuyla ilgili değerlendirmeler yapmıştır. Bakü zengin bir sanayi şehri olmasına rağmen Ömer Faik, burada ciddi anlamda doğru düzgün “medeniyet ve maarif kurumlarının” olmayışından bahseder.

“Bakü’de en çok gördüğüm şey: petrol kuleleri, kayık sahipleri, zengin Türkler, nüfuzlu Ahuntlar, yarı Avrupaî giyimli Türk gençleriydi. Burada maarif adına Türklere mahsus sadece bir iki temel eğitim veren mektep vardı. Rus mekteplerindeki Türk talebelerinin sayısı ise parmakla gösterilecek kadar azdı”.¹⁴⁵

XX. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya’da Gürcü ve Ermenilerin oldukça fazla yayın organı vardı. Türklerin ise doğru düzgün bir yayın organı yoktu. Bakü gibi sanayinin geliştiği ve zenginlerin olduğu bir şehirde Türklerin, Rus dilinde neşrettikleri *Kaspi*¹⁴⁶ adlı sadece bir gazeteleri vardı. Ömer Faik, “Bakü’de Türklerin kendi dillerinde neşrettikleri ne yeni bir kitap, ne de bir eser olduğunu” yazar. Ancak Tağıyev’in burada açtığı Kızlar Mektebi’ni¹⁴⁷ görünce çok sevinir. Bundan önceki olumsuzluklar karşısında hayal kırıklığına uğrasa da, bu mektep onu bir nebze teselli eder. Bunun üzerine İstanbul’da çıkan *Servet-i Fünun*¹⁴⁸ dergisine “Hayr-ı Mezlume” imzası ile bir makale yazar. Onun bu makalesi çok beğenilir ve kısa zamanda İstanbul’da gündelik çıkan gazetelerin sayfalarına taşınır. Ömer Faik hatıralarında; “Kısa zamanda yazdığım makale ve o makaleye dair

¹⁴⁵ A.g.e., s. 60.

¹⁴⁶ *Kaspi* (1801-1919) gazetesi Tağıyev’in maddi desteği ile Bakü’de Rus dilinde neşredilmiş gündelik matbuat organıdır. Bkz. Akif Şahverdiyev, *Azerbaycan Matbuat Tarihi*, Tahsil Neşriyat, Bakü 2006, s. 60-64.

¹⁴⁷ Müslüman kızların eğitim görmesi için Hacı Zeynel Abidin Tağıyev tarafından Bakü’de kurulmuş ve 1901-1918 yılları arasında hizmet vermiştir. Bu okul Bakü Müslüman Kız Mektebi ve Tağıyev’in Kız Mektebi olarak da anılmaktadır.

¹⁴⁸ *Servet-i Fünun*: 1891-1944 tarihleri arasında İstanbul’da yayımlanmış fen, magazin, sanat ve edebiyat dergisidir. 54 yıllık yayın hayatı boyunca 2464 sayı çıkmıştır.

kaleme alınan tebrik mektupları İstanbul'da bir araya getirilerek kitap olarak neşredildi” diye bilgi vermektedir.¹⁴⁹

Zengin petrol kaynaklarına sahip olan Bakü, çok sayıda kapitalist iş adamının toplandığı bir şehir haline gelir. Kısa yoldan zenginleşmeye çalışan kapitalistler gibi farklı yerlerde yetişen Türk aydınları da daha kârlı iş bulmak maksadıyla bu şehire gelirler. Ömer Faik, bu aydınlar arasında “maarif ve neşriyatçılık sahasında faaliyet gösterebilecek yeterince kişinin olduğundan” bahseder. Ancak Çarlık Hükûmeti Türklerin “maariflenme ve yenilikçi düşünceleri benimsemelerinden” çekinmektedir. Bunun için de Türkler arasında eğitimin yaygınlaşmasına ve eğitilmiş kişilerin yetişmesine engel olur. “Bu hususta Hükûmetin en sağlam yardımcısı Rus memurlardan ziyade Müslüman din adamlarıdır”.

“Şeki’de bulunduğum sürede Şii ve Sünni aydınlar mekteplerini birleştirerek büyütme istediler. Bu vesileyle aralarındaki ayrışmayı ortadan kaldırarak, medeni bir şekilde ve kardeşçe yaşama kararı aldılar. Ancak halkın teşebbüsüyle medeniyetçe yükselmek isteklerine Hükûmet sessiz kalmadı. Kendi terakkimize kendi elimizle duvar çaktı. Din İdaresi üyelerinden Abdurrahim Efendi diye birisi Namestnik İdaresi [Valilik] tarafından aldığı gizli bir emir üzerine Şii-Sünni ayrılığını körükleyerek bu işe engel oldu. Meğer Şeki’deki bu kişilere benzerlerin daha beterleri Bakü’de varmış”.¹⁵⁰

Bakü gelişmiş bir sanayi merkezi olmasına rağmen, maarif ve medeniyet sahasında Tiflis, Şeki ve Gence gibi şehirlerin gerisindeydi. Bunu Ömer Faik’in hatıralarından ziyade o devrin maarif ve medeniyetle ilgili gelişmelerine baktığımızda açık şekilde göre biliyoruz. Ancak bu durum 1905 yılında Rus İhtilalinden sonra değişecektir. Bakü’ye matbuat ve maarif sahasında iş bulmak için büyük umutlarla gelen Ömer Faik, burada hiçbir iş bulamaz. Tekrar Tiflis’e geri döner.

2.1.6. Şamahı’daki Öğretmenlik Yılları

Ömer Faik Numanzade, 1900 yılının sonbaharında Tiflis’ten Şamahı şehrine gider. Orada Ebu Selim Horasani adlı Cami mektebinde öğretmenlik yapar. Şeki’de uyguladığı eğitim programının aynısını burada da uygular. Burayı kısa zamanda çok önemli bir eğitim kurumu haline getirir. Mektebi kuranlar ve masrafını karşılayanlar şehrin maarifsever

¹⁴⁹ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 60; Ömer Faik’in hatıralarında bahsettiği bu makale ile ilgili verdiği malumat dışında, elimizde ne yazık ki bir bilgi bulunmamaktadır.

¹⁵⁰ A.g.e., s. 61.

tüccarları idi. Ömer Faik, Şamahı'daki dini fanatizmin Azerbaycan'ın diğer şehirlerindekiinden daha fazla olduğunu söyler.¹⁵¹ Yine burada da bölgenin aydın ve okumuşlarıyla görüşen Ömer Faik, Şamahı'da bulunduğu iki sene boyunca orada ne kadar ismi duyulan din adamı varsa hepsiyle görüşür ve sürekli dialog içerisinde bulunur. Onun buradaki tek amacı dini hurafeyi gözleriyle görmek, sosyolojik olarak bu meselenin aslını öğrenmekti. Nitekim öğretmenliği sırasında gördüğü ve öğrendiği dini hurafeleri gelecekte çıkaracağı meşhur *Molla Nasreddin* dergisinde çok önemli malzemeler olarak kullanılacaktır.¹⁵²

1902 yılı Kasım ayının 31'inde Şamahı'da çok güçlü bir deprem olur. Bu deprem neticesinde bölgede binlerce insan hayatını kaybeder.¹⁵³ Ömer Faik de bu depremin hem tanığı hem de zarar görenlerindendir. Deprem sırasında Ömer Faik, yıkılan okul binasının altında kalır. Tesadüfen enkaz altında kalan çocuklarını arayan veliler tarafından kurtarılır. Bu olaydan bir hafta sonra Ahıska'ya döner. Ömer Faik hatıralarında Şamahı depremi sırasında kendi yaşadıklarıyla ve şehirde yaşananlarla ilgili bilgiler vermektedir.¹⁵⁴ Bu bilgilerden Şamahı depreminin ne kadar büyük yıkım ve acılara sebep olduğu görülmektedir.

2.2. KAFKASYA'DAKİ BASIN VE YAYIN FAALİYETLERİ

2.2.1. Şark-i Rus Gazetesi

Ömer Faik 1905 yılında neşrettiği *Davet* isimli risalesinde bir milletin var olması için matbuatın öneminden bahsetmiştir. Onun bu sözleri o dönemin aydınlanması için çok önemli ifadelerdir:

“Bizim dönemimiz başka bir dönemdir. Bizim dönemimizde biraz görünmeye başlayan hürriyet, adalet ve insanlık güneşi gerçi bizim üzerimizde, bizim ufukumuzda da doğacaktır. Ancak o güneş ışığından zamanında istifade etmek için şimdiden hazırlık yapmamız, fırsatı kaçırmayıp, dertleşmemiz gerekmektedir. Dertleşmek, görüşmek, haberleşmek, arz-ı hâl etmediğimiz için de tabi ki işe yarar, söze geçer genel dilimiz olmalıdır. Bu genel nüfuzlu dil, bütün milletlerde olduğu gibi şüphesiz ki

¹⁵¹ A.g.e., s. 63.

¹⁵² A.g.e., s. 69.

¹⁵³ “Zemletryasenie vı Şemahı”, *Niva*, (St. Petersburg), Sayı: 8 (23 Fevral 1902), s. 157-160.

¹⁵⁴ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 70-72.

matbaa ve matbuat dilidir. Zira matbaası ve matbuatı olmayan milletin dili yok hükmündedir. Dili olmayanın da varlığı yok demektir.”¹⁵⁵

Güney Kafkasya’da 1832 yılında Tiflis’te Türk dilinde *Tiflis Ahbarı* ve 1845 yılında *Kafkasya’nın Bu Tarafının Haberi* adlı gazeteler neşredilmiştir. Ancak bu gazeteler müstakil olmayıp Çar Rusyası’nın kendi kanun ve isteklerini Türk ahaliye ulaştırmak amacıyla çıkarılmıştır. Bundan dolayı haklı olarak Güney Kafkasya’da milli Türk matbuatının temeli olarak kabul edilmemişlerdir. Güney Kafkasya’da milli Türk matbuatı Azerbaycan’ın önemli aydınlarından olan Hasan Bey Zerdabi’nin 1875 yılında Bakü’de çıkardığı *Ekinci*¹⁵⁶ (1875-1877) gazetesiyile başladığı kabul edilmektedir.¹⁵⁷ *Ekinci* iki senelik kısa bir yayın hayatına rağmen Güney Kafkasya milli Türk matbuatı için bir milat ve kendinden sonra çıkarılacak Türkçe yayın organlarına ön ayak olmuştur. Nitekim buna örnek olarak *Ziya* (1879-1880) ve *Keşkül* (1883-1891) gazetelerini gösterebiliriz.¹⁵⁸ 1891 yılında *Keşkül* gazetesinin kapatılmasından sonra uzun yıllar Güney Kafkasya’da Türkçe müstakil bir gazete ve derginin yayınlanmasına izin verilmedi. XX. yüzyılın başlarında 14 senelik bir aradan sonra 1903 yılında Tiflis’te Azerbaycan ve umum Rusya Türkleri açısından çok büyük öneme sahip *Şark-i Rus* gazetesi yayın hayatına başladı.¹⁵⁹

Bu gazete 1903-1905 yılları arasında o dönem Güney Kafkasya’nın siyasi ve kültürel merkezi olan Tiflis şehrinde Muhammedağa Şahtahtlı tarafından çıkarılmıştır.¹⁶⁰ Gazete siyasi, içtimai ve günlük bir gazete idi.¹⁶¹ Ömer Faik, Azerbaycan’ın çeşitli şehirlerinde 1902 yılına kadar öğretmenlik yapmış, hatta Şeki’de öğretmen olduğu dönemde yukarıda da söylediğimiz gibi *Tercüman* gazetesine yazılar göndermiştir. Ancak bu gazetede yazıları sürekli olmamıştır.

¹⁵⁵ Ömer Faik Numanzade, *Neşr-i Asâra Dâvet*, Gayret Matbaası, Tiflis 1905, s. 26.

¹⁵⁶ *Ekinci* gazetesi için Bkz. *Ekinci (1875-1877)*, Haz. Turan Hasanzade, Aziz Mirahmedov, Avrasiya Press Yayınları, Bakü 2005.

¹⁵⁷ Akif Aşırılı, *Azerbaycan Matbuat Tarihi (1875-1920)*, s. 7.

¹⁵⁸ A.g.e., s. 27, 33; Mirza Bala, *Azerbaycan Türk Matbuatı (1875-1921)*, Birinci Hükümet Matbaası, Bakü 1922, s. 8.

¹⁵⁹ Akif Aşırılı, *Azerbaycan Matbuat Tarihi (1875-1920)*, s. 40.

¹⁶⁰ *Şark-i Rus* gazetesi ile ilgili daha geniş bilgi için Bkz. Selçuk Türkyılmaz, *Şark-i Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir: 2006; Selçuk Türkyılmaz, “*Şark-i Rus Gazetesi*’nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası”, s. 123-254.

¹⁶¹ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 74.

Ömer Faik'in öğretmenlik yaptığı dönemlerde Güney Kafkasya'da Türklere ait hiç bir basın yayın organı bulunmamakta, birçok girişimlere rağmen de izin verilmemekteydi. Ömer Faik'in kendisi de Türkçe bir gazete veya dergi çıkarmak için arayışlarda bulunmuş ancak bir netice elde edememiştir. O dönem Rusya Türklerine ait sadece Kırım'da İsmail Gaspıralı tarafından çıkarılan *Tercüman* gazetesi vardı. Bu gazete Çarlık Rusyası'nda yaşayan Türklerin tek yayın organı idi. Güney Kafkasya aydınlarından bir çoğu Azerbaycan'da Türkçe gazete ve derginin olmamasından dolayı yazılarını Tercüman'a gönderiyorlardı. Bu aydınlardan biri de Ömer Faik idi.¹⁶² Onun yazılarından birkaçı Tercüman'ın sayfalarında yayımlansa da Türk dili üzerine gönderdiği birçok makale İsmail Gaspıralı tarafından uygun görülmeyerek neşredilmemiştir. Hatta Gaspıralı tarafından: "Genç ve cahil olmakla suçlanmıştır".¹⁶³ Ömer Faik'in kendisinin de ifade ettiği gibi: "Gazetesizlik yüzünden *Şark-i Rus*'un yayınlanmasına kadar sükûta mecbur kalmıştır".¹⁶⁴ Yine de bütün bunlara rağmen Ömer Faik'in Tercüman gazetesinde bölgedeki eğitim sahasında yapılan faaliyet ve bölgenin marif ve medeni durumundan haber veren kısa yazıları neşredilmiştir.¹⁶⁵

1894-1896 yılları arasında Şeki'de öğretmenlik yapan Ömer Faik, daha sonra matbuat hayatına atılmak istemiş, Tifis'te bir takım arayışlar içine girmiştir. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi bir netice elde edememiştir. Bütün girişimlerinin boşa çıktığını gören Numanzade 1902 yılına kadar Şeki ve Şamahı gibi şehirlerde öğretmenlik yapmış Usul-i Cedid okulları kapsamında eğitim faaliyetlerinde bulunmuştur.

Ömer Faik'in matbuat hayatına düzenli olarak atılması *Şark-ı Rus* gazetesi ile başlamıştır. Gazetenin kurucusu Muhammedağa Şahtahtlı'nın daveti üzerine *Şark-ı Rus*'ta gazetecilik faaliyetine başlamış, kapanana kadar da burada çalışmaya devam etmiştir. *Şark-ı Rus* Güney Kafkasya'da Türkçe çıkan nadir matbuat organlarından olduğu için Ömer Faik, bu gazeteyi kendisininmiş gibi sahiplenmiş ve hiçbir karşılık beklemeden çok emek vermiştir. Bu gazetede Türk toplumunun cehaletten uyanması, ilmin ve aklın öneminden,

¹⁶² Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 23.

¹⁶³ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 81.

¹⁶⁴ A.g.e., s. 80.

¹⁶⁵ Ömer Faik Numanzade, *Seçilmiş Eserleri*, s. 21-22.

Müslümanların hak ve hukuklarını bilmemelerinden, kadın haklarından, dil ve alfabeden, eğitimden, dinden, medeniyetten bahsetmiş ve diğer toplumsal ve siyasi konularla ilgili yazılar kaleme almıştır. Ömer Faik’le birlikte Celil Memmedguluzade, Feridun Göçerli, Mirza Alekber Sabir, Abbas Sehhet, Muhammed Hadi, Memmed Said Ordubadi, Ali Nazmi ve dönemin diğer önemli Türk aydınları gazetenin faal kalemlerinden idiler.

Celil Memmedguluzade hatıralarında *Şark-i Rus* gazetesindeki faaliyetleriyle ilgili verdiği bilgilerde gazetenin ve Muhammedağa Şahtahtlı’nın idaresinin en “faal kalemi ve işçisi” olarak Ömer Faik ve kendisinin olduğunu söylemektedir¹⁶⁶.

Şark-i Rus gazetesinin sahibi Muhammedağa Şahtahtlı’nın hükûmet ve din adamları aleyhinde yazılar yazılmasına izin vermemesi ve yetkili kurumlar tarafından uygulanan sansürler neticesinde Ömer Faik’in kendi söyledikleriyle ifade edersek eğer: “Kafkasya’nın çeşitli şehirlerinde gördüğü siyasi ve içtimai problemleri açık şekilde gazetenin sayfalarına taşıyamıyordu”.¹⁶⁷ Ömer Faik *Şark-ı Rus* gazetesindeki mazisini hatıralarında bu şekilde anlatmaktadır:

“Ben gazetede her zaman her şeye muhalefet eden bir yazar gibi değil, iyi niyetimle ve açık yüreklilikle çalışıyordum. Bir taraftan mütercimlerin tercümelerini ve gelen diğer yazıları düzeltiyor, bir taraftan da bütün gün hatta gece yarısına kadar matbaada kalıp gazetenin tashihlerini yapıyordum. Çünkü gazeteyi sahibinin tutumuna bakmadan kendi gazetem gibi kabul ediyor, uzun senelerdir Türk matbuatına olan hasretimi bununla gidermek, içimdeki arzuları bununla karşılamak istiyordum. Ne yazık ki bu arzularım yüzünden Muhammedağa ile tez tez ihtilafa mecbur oluyor, idareden geçici olarak uzaklaştırılıyor, daha doğrusu kovuluyordum. Ancak her defasında Mirza Celil vasıtasıyla yeniden geri davet ediliyordum. Çünkü Muhammed Ağa’nın başka çaresi yok idi. Zira benim gibi pulsuz parasız gece gündüz çalışabilen başka birini bulamazdı”.¹⁶⁸

Şahtahtlı’nın çok büyük bir alim olmasına karşın Rus hükûmetine ve din adamlarına laf kondurmayı Ömer Faik’i çok sinirlendiriyordu. Gerçekte olmadığı halde “ahund ve

¹⁶⁶ Celil Memmedguluzade, Seçilmiş Eserleri, IV, Haz. İsa Habibbeyli, Önder Neşriyat, Bakü 2004, s. 58.

¹⁶⁷ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 77.

¹⁶⁸ A.g.e., s. 76.

mollalardan daha mutaassıp bir duruş sergiliyordu”. Ömer Faik “hükûmetin uyguladığı sansürden daha fazla baskıyı Şahtahtlı’nın yaptığını” söylemektedir.¹⁶⁹

Muhammedağa Şahtahtlı Rusya, Almanya ve Fransa’da yüksek eğitim görmüş, Batı ve Doğu dillerini bilen, Avrupa’daki bilim camiasında önemsenen ve birçok ilmi çalışmalar yapmış önemli bir bilim adamıydı¹⁷⁰. Ancak hem Ömer Faik’in, hem de dönemin diğer demokratik aydınlarının hatıralarından ve yazılarından anlaşılıyor ki Şahtahtlı ciddi bir alim olmasına rağmen içtimai ve siyasi konularda pek fazla verimli olamamıştır. Halbuki Ömer Faik hatıralarından: “Şahtahtlı’nın Güney Kafkasya kamuoyunu meşgul edebilecek ve bütün aydınları arkasından sürürükleyebilecek bir kabiliyete, bilgi ve birikime” sahip olduğunu kaydediyor. Şahtahtlı XX. yüzyılın başlarında Kafkasya ve umum Rusya Türkleri açısından çok önemli bir yayın organı olan *Şark-i Rus* gazetesini neşrederek çok başarılı bir işe imza atmıştır. Ancak *Şark-i Rus* en az *Tercüman* kadar etkili olabileceği halde, Şahtahtlı gazeteyi uzun ömürlü ve kalıcı kılamamıştır.¹⁷¹

Ömer Faik, Muhammedağa Şahtahtlı’nın tutumunu hatıratında ne kadar eleştirip beğenirse de o dönemin şartlarına bakıldığında Şahtahtlı’nın tutumunu normal bir durum olarak kabul etmekte fayda vardır denilebilir. Çünkü Güney Kafkasya’da *Keşkil* gazetesinin kapatılmasından sonra (1891) Ermeni ve Gürcülerden farklı olarak Müslüman Türkler matbuatsız kalmıştı ve hiç bir yayın organları bulunmamaktaydı. Uzun bir aradan sonra önemli bir fırsat yakalayan Şahtahtlı’nın her anlamda çok dikkatli olması gerekiyordu. Ömer Faik’in bu söyledikleri kısmen doğru olabilir. Şahtahtlı atılgan bir kişi değildir. O dönemin şartlarına göre hem hükûmetle hem de yerli nüfus sahipleriyle uyum içerisinde olmayı kendince doğru bulmuş olabilir. Ancak Ömer Faik ve o dönemin aydınlarının yaptıkları suçlamaları ve gösterdikleri tepkileri de normal karşılamak gerekir. Çünkü o dönem Müslüman Türk toplumunu içine düştüğü durumdan kurtarmak için aydınlar çıkış yolları aramaktaydı.

¹⁶⁹ A.g.e., s. 76-77.

¹⁷⁰ Muhammedağa Şahtahtlı, *Seçilmiş Eserleri*, Haz. İsa Habibbeyli, Çaşoğlu Yayınları, Bakü 2006, s. 6-7.

¹⁷¹ Samil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 28.

Şahtahtlı'nın uzun yıllar Avrupa'da bulunması, Rus gazetelerinin Orta Doğu muhabiri olarak Osmanlı ve İran'daki faaliyetleri neticesinde yüksek tecrübe kazanmıştır. Ayrıca geçici olarak *Kaspi* gazetesinin idaresinde bulunmuştur. Şahtahtlı bu tecrübelerine dayanarak kısa zamanda son derece başarılı şekilde *Şark-i Rus* gazetesini neşrederek geniş bir kesime ve Kafkasya sınırları dışına ulaştırmayı başarmıştır. Ayrıca Şahtahtlı'nın demokratik bir anlayışa sahip olduğunu vurgulamakta fayda vardır. Ömer Faik dâhil birçok genç yazarı gazetesinde yazı yazmaları için teşvik etmiş, farklı görüş ve ideolojilere sahip kişilere *Şark-i Rus*'ta kendilerini ifade etme şansı tanımıştır.¹⁷² Ancak Şahtahtlı'nın liberal görüşünden doğan faaliyet ve davranışlarının Ömer Faik'i ve dönemin diğer ateşli ve atılgan genç aydınlarını rahatsız ettiğini de söylemek gerekir. Bundan dolayı insanda Ömer Faik hakkında gazetede sadece kendi görüş ve düşüncelerine yakın kişilerin yazılarını görmek istediği, farklı fikir ve ideolojilere yer verilmesinden rahatsız olduğu gibi bir fikir oluşmaktadır. Lakin hatıralarında kaydettiği cümlelere dikkat edildiğinde Şahtahtlı meselesinin müzakereye ve tartışmaya açık olduğunu görüyoruz. Buna örnek olarak hatıralarındaki şu ifadeleri göstere biliriz:

“Ben *Şark-i Rus*'un ilk sayılarında bir birleriyle yarışlar edercesine hükûmete sadakat, halka karşı dincilik, köhneperestlik gösteren ve bunlarla cemaata kılavuzluk etmek isteyen Muhammedağa, Müftü, Şeyhülislam, Ahund, Molla ve bunlarla hemfikir olan yazarların, şairlerin makale ve edebiyatlarını okudukça delilenirdim. İçimde: “Eğer gazetecilik böyle yazılar yazmaksa, köhneliğin tekrarıysa bunlar bize hiç de gerekli değil, bunların yazılmasından yazılmamaları daha hayırlıdır” diye düşünüyordum. Bunların içerisinde beni en çok sinir eden baş müherrir Muhammedağa idi. Kendisi bir zaman Paris'te bulunmuş, Fransız dilini öğrenmiş, Avrupa medeniyetini anlamış, malumatlı, açık fikirli bir adam idi. Bununla beraber en çok ahlaksız, ikiyüzlü, mutaassıp, Ahunt ve Molladan daha mutaassıp görünüyordu. Kendi çıkarları için Allah'a dine inanmadığı halde dincilik, müminlik yapıyordu.”¹⁷³

Muhammedağa Şahtahtlı çıkardığı *Şark-i Rus* gazetesini ne için çıkardığını burada maksadının ne olduğunu şu şekilde açıklamıştır: “Benim niyetim Türk gazetesinden para kazanmak değil, ancak halkın terakkisi namına ana dilimizde matbuat tesis etmektir.” Yukarıda ifade edildiği gibi burada maarif, medeniyet, terakki ve yükselişle ilgili yazılarla

¹⁷² Selçuk Türkyılmaz, “Şark-i Rus Gazetesi'nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası”, s. 123-254; Muhammedağa Şahtahtlı, *Seçilmiş Eserleri*, s. 7-16.

¹⁷³ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 75.

beraber Ömer Faik ve dönemin diğer aydınlarının karşı olduğu Çarlık Rusyası'na ve başka meselelere dair liberal bir tutum içerisinde yazılar da yazılmaktaydı.¹⁷⁴ Bu ise o dönemin aydınları ve o dönemle ilgili çalışmalar yapan araştırmacılar tarafından çelişkili bir durum olarak kabul edilmiştir. Bu bakımdan Ömer Faik'i anlamak mümkündür. Ancak Şahtahtlı'nın da bir bilim adamı ve liberal görüşlü birisi olduğunu ifade etmiştir. O kendi gazetesinde demokratik bir ortam kurmak istemiş ve her görüşten kişinin fikirlerini ifade etmesine zemin hazırlamıştır. Fakat ne kadar başarılı olduğu tartışma konusudur.

Ömer Faik ateşli istibdat alehdarı, toplumsal konularda faal olmaya çalışan bir gençti. O, istibdat rejimleri, yerli mutaassıp kişiler ve toplumsal konular hakkında yazılar kaleme alıyordu. Tabi ki onun bu istek ve niyetleri çok önemli ve takdir edilecek bir durum idi. Ancak konjoktürün gereklerine de ayak uydurmak ve diplomatik davranmak gerekiyordu. Ömer Faik bunu yapamadığı için ömrünün sonuna kadar hapis dâhil birçok sıkıntılarla yüzleşmiştir. Onun *Şark-i Rus*'ta Muhammetağa Şahtahtlı'yla neden anlaşamadıklarını hatıralarındaki ifadelerinden açık şekilde anlayabiliriz:

“Ruhani alimleri, sultanları, paraya satılmış yazarların içyüzlerini açıp onları nüfuzdan düşürmek tecrübesinde buldum. Bu tecrübemi çeşitli adlar ve hikayelerle, legal olmayan yollarla göstermeye çalıştım..... Şark-i Rus'ta gereksiz uzun makaleler yazan Muhammedağa, Müftü, Şeyhulislam, Gazi ve Ahuntların aleyhlerinde yazılar yazmaya giriştim. Bundan kastım onların yazılarının çürük ve köhnemiş şeyler olduklarını cemaata sade dil ile anlatarak nüfuzdan düşürmek ve mövhumata balta vurmak cesaretini sınamaktı. Bunun dışında yeni fikirli taze yazarlara örnek olup, onları cesaretlendirmektir.”¹⁷⁵

Sonuç olarak onu da ifade edelim ki Ömer Faik *Şark-i Rus*'taki faaliyetleri sırasında Şahtahtlı'ya karşı olan tutumunda çok da haksız değildir. Muhammedağa sahip olduğu bilgi, birikim ve kapasitesi ile Güney Kafkasya kamuoyunu meşgul edebilecek ve büyük işlere imza atacak bir konumdaydı. Ayrıca sahip olduğu özelliklerinden çok geniş bir nüfuz alanına sahipti. Hükûmet dairelerinde ve bölgedeki ileri gelenler arasında kolaylıkla sözünü geçirebiliyordu. Ancak bütün bunlara rağmen Güney Kafkasya Türklerini ilgilendiren

¹⁷⁴ Sahib Rzayev, *Ömer Faik Numanzade'nin Edebi-Publist Faaliyeti*, s. 62.

¹⁷⁵ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 77.

içtimai ve siyasi konularda hiç bir olumlu faaliyette bulunmaması, verimli işler yapmaması veya yapamaması, o dönemin aydınları tarafından ciddi şekilde eleştirilmiş tenkit edilmiştir¹⁷⁶. Ömer Faik hatıralarında: “Şahtahtlı’nın ilmüne, sözüne, zahirine bakıldığında becerikli işbilir bir insan sanılsa da, idarecilikten zerre kadar anlamayan teşkilatçılığı olmayan birisiydi” diye bahsetmektedir.

Ayrıca Ömer Faik’in hatıralarından *Şark-i Rus*’un baş muharriri Muhammedağa ve Bakü’de çıkan *Kaspi* gazetesinin yazarlarından Alimerdan Bey Topçubaşı ve Ahmet Ağaoğlu arasında yaşanan tartışmalar hakkında bilgi vermektedir¹⁷⁷. Bunun dışında yine o dönem Rusya Türklerinin en önemli iki gazetesi olan *Tercüman* ve *Şark-i Rus* arasında yaşanan mücadele ve tartışmalarla ilgili malumat edinmekteyiz. Gazete yazarlarının matbuat sayfalarında karşılıklı atışmaları düşmanlık çizgisine kadar gider. Ömer Faik “Tercüman yazarlarının Şahtahtlı aleyhinde keskin ve aşırı yazılarının onu çileden çıkardığını, birbirlerine karşılıklı olarak ağır küfürler ettiklerini” söylemektedir. Şahtahtlı ve Gaspıralı arasında dil ve alfabe konusunda tartışma yaşanmış, karşılıklı atışmalar olmuştur. Ancak bu anlaşmazlık zamanla çığırından çıkarak hakaretlere ve küfürleşmeye kadar gitmiştir¹⁷⁸. Ömer Faik, Gaspıralı ve Şahtahtlı arasında yaşanan tartışmanın sebepkârı olarak kendisinin olduğunu ifade etmektedir:

“Ben ister alfabe isterse de diğer dertlerimiz konusunda *Şark-i Rus*’ta açık şekilde yazamayınca, o dönem Türk aleminde çıkan tek *Tercüman*’a yazmaya mecbur kaldım. İmzasız olarak *Tercüman*’a gizli şekilde yazdığım makalelerden biri de Muhammedağa alfabesi aleyhine olan itirazımdır. Bundan sonra Muhammedağa alfabe konusunda içeride benimle, dışarıda İsmail Beyle mücadele etmek zorunda kaldı. İsmail Bey *Tercüman*’da Muhammedağa’nın isteklerinin eksikliğinden ve kabul edilmezliğinden bahis açıp onu eleştirince Muhammedağa sinirinden küplere bindi, *Tercüman*’a karşı ağza alınmayan küfürler etti. Bu büyük ve ciddi tartışmaya Bakü’de çıkan *Kaspi* gazetesi de katıldı. Biraz geçtikten sonra imla ve alfabe meselesi unutuldu. Bu üç Türk gazetesi arasında münakaşa şahsi

¹⁷⁶ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 28.

¹⁷⁷ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 82-83.

¹⁷⁸ Yavuz Akpınar, “İsmail Gaspıralı ve Mehmet Şahtahtlı’nın Alfabe Konusundaki Tartışmaları”, *VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, 20-25 Ekim 2008, TDK Yayınları, Ankara 2013, s. 219-226; Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 29.

bir hal alarak gittikçe uzadı. Bu durum beni çok üzdü ve rahatsız etti. Doğrusunu söylemek gerekirse bu meselede ilk kıvılcımı çakan ben oldum.¹⁷⁹

1920 yılında Bolşeviklerin Azerbaycan'ı işgaline kadar *Şark-i Rus* gazetesi hakkındaki bütün yazılarda ve o dönemin aydınlarının hatıralarında Ömer Faik'in isminin öne çıktığı görülmektedir. O, idarenin ve gazetenin sahibi olan Şahtahtlı ile ne kadar anlaşamasa da ve Şahtahtlı'nın onun gazetede serbest hareket etmesine izin vermese de, bütün bunlara rağmen Ömer Faik'in burada çok önemli makaleleri yayınlanmıştır. Dil ve ictimai konularda çok ciddi yazılar yazmış, dönemin demokratik aydınları tarafından da ciddi ve olumlu karşılanmıştır. Azerbaycan'nın meşhur edebiyatşünası Feridun Göçerli 1903 yılında *Tifliski Listok* gazetesinde *Şark-i Rus*'la ilgili yazdığı bir makalesinde Ömer Faik'in gazetede "Derdimiz ve Dermanımız" başlıklı yazılarını "etkili ve cesaretli yazılar olarak" değerlendirmiştir.¹⁸⁰ 1917 yılında Bakü'de çıkan *Yeni İkbâl* gazetesinde yayınlanan yazıların birinde "*Şark-i Rus*'un kalemlerinden olan Ömer Faik Efendinin yazılarını hürmet ve takdirle karşıladıklarını" ifade etmişlerdir.¹⁸¹ Bu ise *Şark-i Rus*'un kapatılmasından uzun bir süre geçmesine rağmen Ömer Faik'in Güney Kafkasya kamuoyunu ciddi anlamda etkilediğini göstermektedir.

Ömer Faik *Şark-i Rus* gazetesinde sıradan bir gazeteci veya işçi değildir. Kendi ifadeleriyle söylemek gerekirse: "Gazeteyi sahibinin tutumuna bakmadan kendi gazetem gibi kabul ediyor, uzun senelerdir Türk matbuatına olan hasretimi bununla gidermek, içimdeki arzuları bununla karşılamak istiyordum." İşte bundan dolayı gazeteye büyük emek vermiş ve her türlü zorluğu göze almıştır. XX. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'nın ilk ve tek Türkçe gazetesi olan *Şark-i Rus*, Ömer Faik'in gözünde siyasi ve ictimai sorunları gün yüzüne çıkaracak Türklerin sesi olacak bir noktaya ulaşması açısından önem arz etmekteydi. Ancak gazetenin ilk sayısından itibaren mutaassıp kişilerin ve hükûmet taraftarlarının topluma hiç bir faydası dokunmayan yazıları gazetenin sayfasına taşındı. Ömer Faik'e göre bunun en büyük mümessili Muhammeağa Şahtahtlı idi. Onun gazetesinde kalem hakkı verdiği yenilikçi alehdarı kişiler ile Ömer Faik arasında bir cephe

¹⁷⁹ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 82.

¹⁸⁰ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 26.

¹⁸¹ A.g.e., s. 27.

açıldı. Ömer Faik, gazetede hem bu kişiler hem de Şahtahtlı'nın kendisiyle keskin polemiklere giriyordu. Bütün baskı ve tahkirlere rağmen gazetede ki kişilere karşı lafını esirgemiyor, bütün baskılara rağmen içtimai ve dil konusundaki yazılarını gazetenin sayfalarına taşımayı başarıyordu. Çar İstibdadını, memurları ve yeniliğe karşı olan din adamlarını hedef alan yazılar yayınlıyordu. Demokratik bir düzenin kurulmasını ve Türklere matbuat ve dil bağımsızlığının verilmesini istiyordu. Yazılarında Dertli, Ümitvar ve Numanzade gibi imzalar kullanmıştır.¹⁸² Ömer Faik hatıralarında *Şark-i Rus* gazetesinden beklentilerinin çok olduğunu ancak gazetenin yenilikçi ve demokratik bir gazete olma yolunda ilerlemediği için tenkit etse de, gazetenin hem olumlu hem de olumsuz taraflarından her zaman bahsettiğini, gazeteye tarafsız bir düşünceyle yanaştığını 1904 yılında yazdığı bir makalede değinmiştir.¹⁸³ Bu ise gazete genel olarak onun isteklerini ve hedeflerini tam olarak karşılamasa da yine de iyi şeylere vesile olduğunu ifade ettiğini göstermektedir.

1905 yılında *Şark-i Rus* gazetesi borç yüzünden kapandı ve Muhammedağa Şahtahtlı matbaasını satmak zorunda kaldı. Ömer Faik, Celil Memmedguluzade ve Elesker Bağirov birlikte matbaayı satın aldılar. Celil Memmedguluzade'nin imtiyaz sahibi olduğu ve Ömer Faik'in müdürlüğünü yaptığı yeni matbaa Gayret adı ile Mart 1905'te faaliyete başladı.¹⁸⁴

Ömer Faik Numanzade'nin *Şark-i Rus* gazetesindeki faaliyetlerini öğrenmek onun hayatını araştırmak ve değerlendirmek açısından çok önemlidir. O, Muhammedağa Şahtahtlı'yla ne kadar anlaşamasa da, burada yazdığı yazılar Türk tarihi ve Azerbaycan tarihi açısından çok değerlidir. Dil, alfabe ve toplumsal konularda yazdığı yazılar, *Şark-i Rus*'un 1905 yılında kapanmasına rağmen Bolşeviklerin Güney Kafkasya'yı işgaline kadar kamuoyunda ve aydınlar arasında etkili olmuş, hakkında takdire lâyık ifadeler sarfedilmiştir. Ayrıca Ömer Faik'in buradaki faaliyetlerini anlamadan Türk tarihinde çok

¹⁸² Sahib Rzayev, *Ömer Faik Numanzade'nin Edebi-Publist Faaliyeti*, s. 22-23.

¹⁸³ Numanzade Ö. F., "Şark-i Rus Muhbirleri", *Şark-i Rus*, Sayı: 32 (19 Mart 1904), s. 3.

¹⁸⁴ Samil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 41.

önemli yere sahip *Molla Nasreddin* dergisinin kuruluşunu ve onun buradaki yerini anlamak pek mümkün değildir.

2.2.2. Gayret Matbaası'ndaki Faaliyetleri

1905 yılında *Şark-ı Rus* gazetesi borç yüzünden kapandı ve Muhammedağa Şahtahtlı matbaasını satmak zorunda kaldı. Ömer Faik Numanzade gazetenin kapanmasını hatıralarında şu şekilde açıklamaktadır:

“Muhammedağa geleceğini düşünmeyen, plansız, keyfine ve boğazına düşkün bir insan idi. Abonelerden gelen paralar eline geçer geçmez yeyip borç uçurumuna yuvarlandı. 1904 yılında *Şark-ı Rus*'un iki yılı dolmadan boğazına kadar borç batağına girdi. Sonunda gazetesiyle birlikte matbaasını Bakü'ye taşımak, düne kadar küfür ettiği Ahmet Beyle (Ahmet Ağaoğlu) ortak olup neşr etmek hayaline kapıldı. Ahmet Bey Tiflis'e gelip elindeki paralarını beh (pey) olarak verip Muhammedağa'ya yedirdi. Biraz geçtikten sonra her ikisi de eli boş kaldı ve tekrar araları bozuldu”.¹⁸⁵

Ömer Faik, böyle bir matbaanın elden çıkmasını istemez. Celil Memmedguluzade'ye her ne olursa olsun matbaayı almaları gerektiğini söyler. Bu iki arkadaş paraları olmadığı için matbaayı Şahtahtlı'dan almak için para arayışına girerler. Nihayet Ömer Faik Tiflis'te ticaretle uğraşan Nahçıvanlı hayırsever Elesker Bağirov diye birisini matbaayı almak için ikna eder. Ömer Faik “Bağirov'un milli meselelerde ve maarif işlerinde yardım etmeyi seven” bir insan olduğunu kaydeder. Böylelikle Celil Memmedguluzade'yi Şahtahtlı'nın yanına göndererek matbaayı almak istediklerini bildirir. 7000 manat karşılığında matbaayı Muhammedağa Şahtahtlı'dan satın alırlar. Celil Memmedguluzade'nin imtiyaz sahibi olduğu ve Ömer Faik'in müdürlüğünü yaptığı yeni matbaa Gayret adı ile Mart 1905'te faaliyete başlar¹⁸⁶. Burada Ömer Faik'in adıyla özdeşleşmiş matbaanın imtiyaz sahibi neden Ömer Faik değil de Memmedguluzade'dir sorusu mutlaka sorulmalıdır. Celil Memmedguluzade hatıralarında matbaanın imtiyaz sahibi neden Ömer Faik değil de kendisinin olduğunu şu şekilde açıklamaktadır:

“Gayret Matbaası'nın hükümet tarafından onaylanan resmi müdürü bendim. Bunun sebebi vardı. O dönemin hükümeti böyle bir müessesenin tesisi için izni yalnız bana verebilirdi. Ömer Faik'e

¹⁸⁵ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 83.

¹⁸⁶ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 41.

vermezdi. Çünkü ben hükûmet Darülmualiminin bitirmiş birisiydim. Ömer Faik ise Türkiye’de tahsil görmüş birisiydi. Zannımca buradan herşey anlaşılmalıdır”.¹⁸⁷

Burada Celil Memmedguluzade ve Ömer Faik Numanzade’nin dostluğundan bahsetmemiz gerekmektedir. Her iki aydın *Şark-i Rus* gazetesinde tanışmışlardır. Bu tanışlık Azerbaycan ve Türk tarihi açısından çok önemli işlerin yapılmasına vesile olmuştur.¹⁸⁸ Memmedguluzade hatıralarında Ömer Faik ile olan dostluğunun başlamasını şu şekilde ifade etmiştir:

“Arkadaşım Numanzade’yi ben ilk defa *Şark-i Rus* gazetesi idaresinde gördüm ve burada onunla yakınlık kurdum. *Şark-i Rus* benim için iki bakımdan faydalı oldu: Birincisi odur ki muhterem edebiyatımız Muhammedağa Şahtahtlı beni gazetesinin idaresine çekerek, beni gazete dünyasına dâhil etti. İkincisi ise bu gazete idaresinde ben öyle bir arkadaşla karşılaştım ki, onun varlığı ile onun arkadaşlığı ile Molla Nasreddin mecmuasını bina ettim. Daha doğrusu onunla birlikte bina ettik”.¹⁸⁹

Matbaanın ilk duyurusunda şunlar ifade edilmiştir: Tiflis’te yer alan Gayret matbaası Türkçe, Farsça, Arapça, Rusça ve Fransızca her türlü kitap, mecmua, defter ve kağıtları en güzel harfle neşreder. Matbaada içtimai ve siyasi, dini, sanat, pedagojik edebiyat, rönesans, el ilanları, takvim gibi kitaplar Rusça, Arapça ve Fransızcadan çevirilerek yayınlanıyordu.¹⁹⁰

Ömer Faik, Gayret Matbaası’nda o dönem Çarlık Rusyası’nda hükûmet aleyhinde başlayan sosyalist harekâtın Kafkasya’daki uzantılarına bir sürü yardımda bulunmuş, onların propaganda malzemelerini neşretmiştir. Ömer Faik’in matbaadaki en büyük hedefi müterakki kitaplar neşrederek toplumun gözünü açmak, demokratik fikirleri yayarak Türk toplumunu istibdada ve dini fanatizme karşı başkaldırmasını sağlamaktır.¹⁹¹ Aziz Mirahmetov Gayret Matbaası’yla ilgili değerlendirme yaparken böyle bir fikir ileri sürmüştür:

¹⁸⁷ Celil Memmedguluzade, *Seçilmiş Eserleri*, s. 59.

¹⁸⁸ Kamil Numanzade, “Atamın Dostu”, *Bakü Gazetesi*, Sayı: 24 (26 Yanvar 1966), s. 3.

¹⁸⁹ Celil Memmedguluzade, *Seçilmiş Eserleri*, s. 56.

¹⁹⁰ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 41-44.

¹⁹¹ Sahip Rzayev, *Ömer Faik Numanzade’nin Neşriyatçılık Faaliyeti*, s. 45-51.

“Matbaa [Gayret Matbaası] o dönem Bolşevik Partisinin Tiflis’te aynı isimle kurduğu Gayret teşkilatı ile ilişkilidir. Matbaanın neşrettiği birçok eser işçi harekâtına yardım etmek maksadı taşıyor, bağımsızlık ideolojisini yayıyordu”.¹⁹²

Biz Ömer Faik’in hatıratı ve yazılarında böyle bir bilgiyle karşılaşmadık. Mirahmetov bunu Sovyet döneminde yazdığı için Sovyet Tarih Kontekstinde de değerlendirmiş olabilir. Ancak Gayret Matbaası’nın Sosyal-Demokratlara ve İşçilere yardım ettiği ve onlar lehinde faaliyetler yaptığı da bir gerçektir. Nitekim bu matbaada neşredilen kitap, broşür ve risalelerin çoğu Çarlık Rusyası’nın Bakü, İrevan ve Kazan gibi şehirlerde habile Ermeni, Gürcü, Rus ve Tatar dillerinde Bolşeviklerin o dönem Rusya genelinde topluma yaymaya çalıştıkları yayınlarla aynı içerik ve mahiyete sahip idi.¹⁹³

Gayret Matbaası Kafkasya Türk matbuatının gelişiminde önemli rol üstlenmiştir. Zira *Molla Nasreddin* gibi önemli bir yayın organı 1906 yılında bu matbaada basılmıştır. Ömer Faik matbaanın faaliyete başlamasından kısa zaman sonra *Neşr-i Asara Davet*¹⁹⁴ isimli 36 sayfalık bir risalesini neşreder. Bu risalesinde matbuatın toplum için öneminden, kurmuş olduğu matbaada neleri amaçladığından ve ne gibi faaliyetler yapacaklarından bahsetmiştir. 36 sayfalık risalede Ömer Faik’in bu matbaada neler hedeflediği açık şekilde görülmektedir. Milleti gözünü açmak, demokratik idealleri tebliğ etmek, milleti istibdada ve dini fanatizme karşı uyandırmak Ömer Faik’in başlıca hedefleriydi.

Yine Gayret Matbaasında 1907’de basılmış *Bize Hansı [Hangi] Elmler Lazımdır* adlı kitapçıkta “*Ömer Faik Numanzade’nin Cevabı*”¹⁹⁵ başlıklı bir makale de yer almaktadır. Bu kitapta, mekteplerde dünyevi ve dini ilimlerin okutulması konusunda yazılmış makaleler neşredilmiştir. Ömer Faik’in de dâhil olduğu bir kısım aydın, dünyevi ilimlerin okutulmasını savundukları halde diğer bir kısım aydın da dini ilimlerin okutulmasından yana olmuştur.

¹⁹² Aziz Mirahmedov, “Mukaddime”, *Azerbaycan Kitabı*, I, Kitap Palatası, Bakü 1963, 40-42.

¹⁹³ Aziz Mirahmedov, *Azerbaycan Molla Nasreddini*, s. 197.

¹⁹⁴ Ömer Faik Numanzade’nin, *Neşr-i Asara Davet* adlı eserinin orijinali Azerbaycan Bilimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü’nde Ömer Faik Numanzade bölümünde korunmaktadır.

¹⁹⁵ Ahund Abuturab, Ali bey Hüseyinzade, Molla Nasreddin, Ömer Faik Nemanzade, *Bize Hansı [Hangi] Elmler Lazımdır*, s. 26-47.

Ayrıca Ömer Faik'in 1906 yılında *Yeter Bu Kadar Zulüm* adlı bir eser yazdığı da bilinmektedir. *Molla Nasreddin* dergisinde 26 Mayıs 1906 tarihli bir ilanda dokuz aylık abonelere Ümidvar'ın¹⁹⁶ *Yeter Bu Kadar Zulüm* adlı bir kitapçığının hediye olarak gönderileceği yazılmıştır.¹⁹⁷ Ancak 22 Aralık 1906 tarihli bir başka ilanda hediye edileceğine söz verilen kitabın neşredilmesine yetkililer tarafından izin verilmediği bildirilmiştir.¹⁹⁸ Maalesef günümüzde bu kitapla ilgili elimizde hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Bugüne kadar Azerbaycan'da Gayret Matbaasıyla ilgili bir sıra çalışmalar yapılsa da Ömer Faik Numanzade hep arkaplanda tutulmuş yeterli kadar hakkı teslim edilmemiştir.¹⁹⁹ Halbuki Azerbaycan ve umum Güney Kafkasya Türk tarihi açısından çok önemli yere sahip olan Gayret Matbaasının kurulmasında en büyük emeği geçen isim odur. Ancak Sovyetlerin dağılmasından sonra Ömer Faik konusunda yapılan araştırmalar ve hakkında yazılan yazılarda gerçekler ifade edilmektedir. Nitekim kendi hatıratı, meslek arkadaşı Memmedguluzade'nin hatıratı ve dönemin diğer önemli kaynakları bunu açık şekilde ortaya koymaktadır.

2.2.3. Molla Nasreddin Dergisi

1905 Rus İhtilali sonrasında Çarlık Rusya bünyesindeki halklar kısmi de olsa siyasi ve medeni hürriyet elde ettiler. İhtilal sonrası Rusya Türkleri arasında siyasi, edebi, içtimai faaliyetler hızla gelişmeye başladı. İşte *Molla Nasreddin* dergisi de bu dönemde ortaya çıkmıştır. *Molla Nasreddin* dergisi *Tercüman* gazetesinden sonra Türk dünyasında etkili olan ve ses getiren en önemli yayın organı oldu. Milli kimliğin ve bilincin oluşmasında çok büyük rolü olan bu dergi "Molla Nasreddinciler" diye bir ekol yarattı ve bu ekolün temsilcilerinden biri Ömer Faik idi. Müslüman Türk dünyasının uyanışı, kalkınması, eğitimi ve çağdaş kültürü sahiplenmesi, hürriyet kazanması gibi sorunlar *Molla Nasreddin* dergisinin temel konusunu oluşturdu. Derginin yazar kadrosunda Ömer Faik ve Celil

¹⁹⁶ Gulam Memmedli, *İmzalar* adlı çalışmasında Ümidvar isminin Ömer Faik'in *Molla Nasreddin*'de müstear isim olarak kullandığı adlardan olduğunu söylemektedir. Bkz. Gulam Memmedli, *İmzalar*, s. 114.

¹⁹⁷ "İlan", *Molla Nasreddin*, Sayı: 8 (26 Mayıs 1906), s. 2.

¹⁹⁸ "İlan", *Molla Nasreddin*, Sayı: 38 (22 Aralık 1906), s. 2.

¹⁹⁹ Sahib Rzayev, *Ömer Faik Numanzade'nin Edebi-Publist Faaliyeti*, s. 34.

Memmedguluzade dışında, Mirze Elekber Sabir, Memmed Said Ordubadi ve dönemin önemli aydınları yer alıyordu. Derginin içeriği, makalelerden, sert tenkitlerden, küçük mizahi hikâyelerden, ironik şiirlerden, fıkralardan ve karikatürlerden oluşuyordu. *Molla Nasreddin* dergisi Ömer Faik'in faaliyetleri ve yaratıcılığında bir dönüm noktası oldu. Önceden sert ve ciddi yazılar yazdığı halde, burada üslup değiştirerek mizahi yazılar yazmaya başladı. Bu dergide yeniliğe karşı olan Mollalar, Rus Çarlığı, İran Şahı ve II. Abdülhamid aleyhinde de sert yazılar yazmıştır.

Gayret Matbaası faaliyete başladıktan sonra Celil Memmedguluzade ve Ömer Faik birlikte *Toprak* isimli bir dergi çıkarmak istemiş, ancak bu müracaata müspet cevap alamamışlardır. Bunun sebebi Ömer Faik'in Osmanlı Devleti'nde eğitim alması, *Şark-i Rus*'ta yazdığı yazılar ve "Davet" adlı risalesi olmuştur.²⁰⁰ Belli ki o dönem Rus Hükûmeti Osmanlı ve İran'da eğitim alan veya oralarla temasta bulunmuş kişilere itimat etmiyordu. Ayrıca yazdığı yazıların da milli ve toplumsal konulardan bahsetmesi hükûmet dairelerini rahatsız etmiştir.²⁰¹

1905 yılında Çarlık Rusyası'nın 17 Ekim Manifestosu'nun yayınlanmasından sonra Güney Kafkasya'da Müslüman Türkler hızlı bir şekilde matbuat sahasında boy göstermeye başladılar. Ömer Faik ve Celil Memmedguluzade de Türkçe milli bir gazete veya derginin çıkarılması için harekete geçtiler. Uzun uğraşlardan sonra bütün Müslüman ve Türk dünyasında yankı uyandıracak *Molla Nasreddin* dergisini çıkarmayı başardılar. Celil Memmedguluzade hatıratında "*Molla Nasreddin* mecmuasını Ömer Faik'le birlikte bina ettiklerini" ifade etmektedir.²⁰²

Bu iki arkadaş o dönem Tiflis'te Rus dilinde çıkan *Kukureku* adlı bir mizah dergisi görürler. Burada Çar Nikolay'ın karikatürünün verilmesi onları hem şaşırtıyor hem de cesaretlendiriyor. Celil Memmedguluzade'nin hatıralarından anladığımız kadarıyla bu dergiden etkilenen bu iki arkadaş *Molla Nasreddin*'i ortaya çıkarıyorlar.²⁰³ Bu dergi Ömer

²⁰⁰ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 87.

²⁰¹ A.g.e., s. 88.

²⁰² Celil Memmedguluzade, *Seçilmiş Eserleri*, s. 56.

²⁰³ A.g.e., s. 66-68.

Faik'in başını çektiği Gayret Matbaasında neşrediliyor. *Molla Nasreddin* dergisini içerik, tertip ve fikir olarak Ömer Faik ile Memmedguluzade beraber hazırlarlar.²⁰⁴ Celil Memmedguluzade'nin Tiflis'te olmadığı zamanlar ise bütün işler Ömer Faik'in omuzlarına düşüyordu.²⁰⁵

Molla Nasreddin dergisi 1906 yılında Nisan ayının 7'sinde "Sizi deyiş gelmişim, ey benim Müslüman kardeşlerim!" ifadesiyle yayın hayatına başladı.²⁰⁶ Celil Memmedguluzade hatıratında dergi hakkında "*Molla Nasreddin*'i doğanın kendisi yarattı, dönemin kendisi yarattı" ifadesini kullanmaktadır.²⁰⁷ Ömer Faik ise dergiyi XX. yüzyıla tamgasını vurmuş büyük zahmet, uzun inceleme ve geniş malumatlar sonucu ortaya çıkmış ve devrimci bir etki yaratmış bir eser olarak değerlendirmiştir.²⁰⁸ *Molla Nasreddin* dergisinin sadece Rusya, İran ve Osmanlı'da değil Uzak Doğu, Hindistan ve Avrupa'da çok sayıda aboneleri vardı.²⁰⁹

Ömer Faik 1911 yılına kadar *Molla Nasreddin*'in ikinci müdürü olarak faaliyet göstermiş, derginin bütün zorluklarını yol arkadaşı Memmedguluzade ile birlikte sırtlanmış bir kaç kez takip ve tutuklamalara maruz kalmıştır.²¹⁰ Umum Rusya Türklerinin matbuat tarihinde Ömer Faik'in en büyük hizmeti *Molla Nasreddin* gibi bir dergiyi yaratması ve neşredilmesi için verdiği emek olmuştur.

Dergideki o dönemin sosyal ve siyasi durumunu aksettiren meşhur karikatürlerin büyük çoğunluğu Ömer Faik'in hayal ürünüydü.²¹¹ Onun buradaki en önemli maksadı okuma yazma bilmeyen kişilere kendi düşünce ve fikirlerini, dönemin siyasi ve sosyal gerçeklerini karikatürler vasıtasıyla aktarmaktı ve o bunu başarmıştır.²¹²

²⁰⁴ Sahip Rzayev, "Demokratik Matbuatın Mubariz Carçısı", s. 35-41.

²⁰⁵ Hamide Memmedguluzade, *Mirza Celil Hakkında Hatıralarım*, Azereşir, Bakü 1967, s.41.

²⁰⁶ "Tiflis 7 Nisan", *Molla Nasreddin*, Sayı: 1 (7 Nisan 1906), s. 2.

²⁰⁷ Celil Memmedguluzade, *Seçilmiş Eserleri*, s. 69.

²⁰⁸ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 118; Ö. F. Numanzade, "Açık Sözler", *İrşad*, Sayı: 104 (5 İyun 1907), s. 2.

²⁰⁹ Atahan Paşayev, *Molla Nasreddin: Dostları Düşmanları*, s. 17.

²¹⁰ Abbas Zamanov, "Ömer Faik Numanzade", s. 3-9.

²¹¹ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 72.

²¹² Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 112-118.

Ömer Faik 1906-1911 yılları arasında *Molla Nasreddin* dergisinde ara vermeden çalışmış 1911 yılında ciğer hastalığının şiddetlenmesinden dolayı memleketi olan Azgur'a dönmek mecburiyetinde kalmıştır. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla hastalığı ve maddi durumundan dolayı 1911-1917 yılları arasında genel olarak Ahıska'da bulunmuştur.²¹³

2.2.4. Dönemin Diğer Gazetelerindeki Yazıları

Ömer Faik'in 1905-1911 yılları arasında *Molla Nasreddin* dışında *Hayat*, *İrşad* ve *Terakki* gibi gazetelere çok önemli yazılar yazmıştır. Özellikle *İrşad* (1905-1908) gazetesinde çıkan edebi, içtimai ve siyasi makaleleri o dönemin öğrenilmesi açısından önem arz etmektedir. Buradaki yazılar sayıca fazla olmakla birlikte, içerik olarak da zenginlik ihtiva ediyor. Hem Ömer Faik'in fikir dünyasını hem de o dönemle ilgili bölgenin siyasi ve toplumsal vaziyetini anlamamız açısından önem taşır. *Terakki* gazetesinde de dil, alfabe ve imlâ ile alâkalı makaleler kaleme almış, bu konularda döneminin tanınmış aydınları ile polemiklere girmiştir.

1911-1915 yılları arasında sağlık problemlerinden dolayı aktif iştirak ettiği matbuat sahasından çekilen Ömer Faik, I. Cihan Harbi (1914-1918) sırasında 1905 yılından itibaren yeniden matbuat hayatına dönmüştür. Bundan sonra savaş ve türlü zorluklar altında ezilen Kafkasya ve Doğu Anadolu Türklerinin siyasi ve sosyal problemleriyle ilgili; *İkbal*, *Yeni İkbal*, *Açık Söz*, *Azerbaycan* ve *Kardeş Yardımı* gibi gazete ve mecmualarda bölgede savaş ve çatışmalardan eziyet çeken Müslüman Türklerin insani duygularını ve milli bilincini uyandırmak ve faal tutmak için yardımlaşma, hamiyetçilik, hayırseverlik ve milli meselelerle alâkalı çok sayıda yazılar yazmıştır.²¹⁴ Ayrıca 1915'ten Ekim 1917 Bolşevik Devrimi'ne kadar olan zaman diliminde, Ömer Faik'in milliyetçilik ve Türkçülük fikirlerinin ön plana çıktığını,²¹⁵ Türk milletinin kendini tanıması ve Türklüğünün farkına varması gerektiğini hararetle savunduğunu ve bu konuda ateşli yazılar yazdığını

²¹³ Sahib Rzayev, *Ömer Faik Numanzade'nin Edebi-Publist Faaliyeti*, s. 27.

²¹⁴ Ömer Faik Numanzade, "Yardım Tezce Lazım", *İkbal*, Sayı: 842 (19 Yanvar 1915), s. 2; Ömer Faik, "Kömeleşelim" [Yardımlaşalım], *İkbal*, Sayı: 915 (15 Aprel 1915), s. 2; Ömer Faik, "Tiflis'te Yetimler Evi", *Yeni İkbal*, Sayı: 75 (27 İyul 1915), s. 2; Ömer Faik, "Fırsat Az İhtiyaç Büyük", *Açık Söz*, Sayı:1 (2 Oktyabr 1915), s. 2.

²¹⁵ Ömer Faik, "Milli Meselelerimizin Vakti mi?", *Açık Söz*, Sayı: 31-32-44-55 (10-11-25 Noyabr, 6 Dekabr 1915), s. 3, 3, 3, 2.

görüyoruz.²¹⁶ Ömer Faik Numanzade 1911-1915 yıllarını istisna edersek 1903 yılından 1921 yılına kadar matbuat sahasında çok verimli bir faaliyet içerisinde bulunmuştur.²¹⁷ 1917 Rus Devrimi'nden sonra Ömer Faik de Türklerin bağımsızlığı için harekete geçmiş siyasi faaliyetlere katılmıştır.

2.3. 1905 RUS DEVRİMİ SONRASINDA

2.3.1. İşçilerle Aynı Safta

1905 yılında Çarlık Rusya'nın Sankt-Peterburg şehrinde 9 Ocak tarihinde işçilerin yaptıkları gösteriler kanlı bir müdahaleyle bastırıldı. Bu hadise tarihî kaynaklarda “1905 Yılı Rus İnkılâbı” veya “Birinci Rus İnkılâbı” diye isimlendirilen olayların başlamasına sebebiyet verdi.²¹⁸ Bütün Çarlık Rusyası'nda olduğu gibi, Güney Kafkasya'yı da tatiller, gösteriler ve isyanlar sardı.²¹⁹ Bu durumun bir değişikliklere sebep olacağını Ömer Faik anlamış olmalı ki hem işçilerle beraber gösterilere katılacak hem de ateşli bir üslupta yazılar yazacaktır.²²⁰

Ömer Faik Gayret Matbaasında Çarlık Rusyası aleyhinde toplumu inkılâba davet eden Sosyal Demokrat Partisi'nin ve işçilerin intibahnamelerini, kitap ve broşürlerini neşretti. İşçi ve köylülerin ayaklanmasını ve yürüttükleri mücadelenin başarılı olmasını sağlamak için onlara yardım gösterir, en etkili şeyin de matbuat ve yayıncılık yoluyla olacağını düşünüyordu.²²¹ Aslında buradan Ömer Faik'in Rusya'da olan diğer Türk aydınları gibi Çarlık Rusyası'ndan azınlıkların alacağı hak ve serbestlikleri göz önünde bulundurarak bir değişime ve inkılâba taraf olduğunu anlamakla birlikte onun sosyalist bir düşünceye de sahip olduğunu görmekteyiz. Ömer Faik hatıralarında 1905-1906 Ermeni-Müslüman çatışmasını değerlendirirken onun böyle bir ifadesine rastlamaktayız:

“Komşu Ermeniler benim 1905 yılında Ekim gösterilerine ne fedakârlıklarla iştirak ettiğimi, Kazakların kurşun yağmuru altından kaçarak komşu Ermeni evlerinde gizlendiğimi, kırmızı bayrakları

²¹⁶ Ömer Faik Numanzade, “Ben Kimim?”, s.3-11.

²¹⁷ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 51.

²¹⁸ George Vernadsky, *Rusya Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 328-329.

²¹⁹ Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, Çev. İzzet Kantemir, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983, s. 39.

²²⁰ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 89-90.

²²¹ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 90; Ali Nezmi, *Seçilmiş Eserleri*, s. 423-428.

onların evlerinde sakladığımı, Ermeni sosyalist Hınçaklarla ilişki içerisinde olduğumu çok iyi biliyorlardı”.²²²

I. Cihan Harbi'ne kadar yazdığı yazılardan ve hatıralarından anladığımız kadarıyla Ömer Faik sosyalist bir düşünce içerisinde olmuş ancak kendisinin sosyalist olduğunu açık şekilde ifade etmemiştir. Ancak Sosyal Demokratlarla içili dışlı olduğunu, onların birçok faaliyetlerinde yer aldığını, onlara yardım ettiğini defalarca ifade etmiştir. Bu ise onun hakkında sosyalist bir geçmişi olduğunu ifade etmemize imkân tanımaktadır.

Ömer Faik Numanzade 1905 yılında Ekim olaylarında Tiflis'te işçilerin gösterilerine katıldı. Üzerinde inkılâbî şiarlar yazılı kırmızı bayraklar hazırlatarak göstericilere dağıttı ve elinde kırmızı bayrakla en önde yer aldı. Kendisi bu durumu hatıratında şu şekilde açıklamaktadır: “Bu bayraklar Tiflis'te ilk önce Türk inkılâbı bayrağı olsun gerek.” Ömer Faik işçilerin gösterilerine katılmakla kalmamış, Tiflis'teki Müslüman işçileri örgütlemiş ve gösterilere faal iştiraklerini sağlamıştır. Ayrıca kendisi de kürsülete çıkarak Çarlık Rusyası aleyhinde işçilerin haklarını savunan hararetli konuşmalar yapmıştır.²²³

2.3.2. Ömer Faik'in Jön Türklere Yardımı

Ömer Faik Gayret Matbaasında siyasi içerikli kitaplar neşrediyordu. Esasen de Sosyal Demokrat Partisinin itibahnamelerini (uyanış kitapları) neşrederek yayılmasını sağlamaktaydı. Ömer Faik'in hatıralarından ve o dönemle ilgili yapılan çalışmalara baktığımızda Ömer Faik'in başını çektiği Gayret Matbaasının hem Rusya'da hem de İran ve Osmanlı'daki inkılâpçılara destek için ciddi faaliyetler içerisinde olduğu görülmektedir.²²⁴ Ömer Faik'in hatıralarından ve faaliyetlerinden anladığımız kadarıyla o İstanbul'da bulunduğu dönemlerde Sultan Abdülhamid muhalifleriyle yani Jön Türklerle yakın temas içerisinde olmuş hatta İstanbul'da bir takım faaliyetlere teşebbüd etmiştir. Kafkasya'ya döndükten sonra da Jön Türklerle ilişkisini devam ettirmiştir.

²²² Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 92.

²²³ A.g.e., s. 90.

²²⁴ Sahib Rzayev, *Ömer Faik Numanzade'nin Edebi-Publist Faaliyeti*, s. 44; Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 88; Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 47.

Azerbaycan'ın önemli edebiyat tarihçisi Aziz Mirahmedov, Ömer Faik'in faaliyetleriyle ilgili şöyle bir fikir öne sürmüştür: "Ömer Faik, İran ve Osmanlı'daki inkılâpların hazırlanmasında iştirak etmiştir".²²⁵ Bu cümlenin çok iddialı olduğunu vurgulamakta fayda vardır. Ömer Faik'in İran ve Osmanlı'da baş gösteren siyasi ve içtimai meselelerle yakından ilgilendiği doğrudur. Ancak bu meselelere etki edebilecek bir konumda olduğunu mevcut kaynaklarda göremiyoruz. Doğrudur Ömer Faik Osmanlı'da Kafkasya ve İran'da cereyan eden hadiselere kendi çapında destek vermek için önemli işler yapmıştır. Nadir matbaalardan olan Gayret'te neşriyatçılık yoluyla inkılâpçılara (Jön Türk, Sosyal Demokratlar, İran İnkılâpçıları) yardım etmeye çalışmıştır.

Ömer Faik Tiflis'te Jön Türklere yardım maksadıyla onların intibahnamelerini neşredip Osmanlı'da yayılması maksadıyla gizli yollardan onlara gönderiyordu. Hatta hatıralarında "Prens Sabahattin'in Hüseyin Tosun²²⁶ adında bir genci Tiflis'e gönderdiğini, onun vasıtasıyla neşrettiği intibahnameleri Osmanlı'ya ulaştırdığını" demektedir.²²⁷

İttihad ve Terakki Cemiyeti Avrupa'da bastırıldığı devrimci broşürleri Anadolu'nun bütün şehirlerine ulaştırmaya çalışıyordu. Propaganda amaçlı broşür ve gazeteleri kaçak olarak kasaba ve şehirlere dağıtıyordu. Propaganda malzemeleri sadece Paris'te basılan neşirler değildi. Kafkasya'da basılan devrimci gazete ve dergiler de Doğu Anadolu'nun çeşitli şehirlerine gönderiliyordu. Kafkasya'dan gelen gazete, dergi ve broşürler Kars üzerinden Anadolu'ya sokulmaktaydı. Gazete ve dergilerin dağıtılmasından Hüseyin Tosun sorumlu idi. Hüseyin Tosun, Ömer Faik'in hatıralarında ifade ettiği gibi Prens Sabahattin tarafından görevlendirilerek Anadolu'ya gönderildi. Onun en başta görevi örgütlerinin Erzurum'da şubelerini açmak ve hükûmete karşı ayaklandırmaktı.²²⁸

Ömer Faik, Tiflis'te Sosyal-Demokratlara ve işçilere ait küçük çaplı neşirler yapsa da esas olarak yukarıda da ifade edildiği gibi Osmanlı ve İran'daki muhaliflere ait devrimci

²²⁵ Aziz Mirahmedov, *Azerbaycan Molla Nasreddini*, s. 205.

²²⁶ Hüseyin Tosun için daha geniş bilgi için Bkz. Orhan Türkdöğün, "Hüseyin Tosun: Bir İhtilalcinin Profili", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 46 (Şubat 1987), s. 69-83.

²²⁷ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, 89-91.

²²⁸ Yuri Aşatoviç Petrosyan, *Sosyalist Açından Jöntürk Hareketi*, Çev. Ayşe Hacıhasanoğlu, Mazlum Beyhan, Bilgi Yayınevi, Ankara 1974, s. 251.

kitaplar ve broşürler neşreliyordu. Bunun başında da Jön Türkler geliyordu. Jön Türklerin Doğu Anadolu'daki propaganda malzemeleri sadece Paris'ten gelmiyordu, Anadolu'ya dağıtılan bu neşrlerin ana kaynaklarından bir de Kafkasya'ydı. Kafkasya'da bu işin arkasında duran en önemli isimlerden bir de Ömer Faik idi. Hatıralarından onun İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin önemli isimlerinden Ahmet Rıza ve Abdullah Cevdet'le İstanbul'dan bir arkadaşlık bağı olduğu görülmektedir. Ancak Kafkasya'ya döndükten sonra on sene onlarla haberleşmemiştir. İttihat ve Terakkî üyeleriyle 1903 yılında *Şark-i Rus* gaztesiyle matbuat hayatına atıldıktan sonra tekrar ilişkileri canlanmaya başladı. Ömer Faik hatıralarında bunu şu şekilde açıklamaktadır:

“Avrupa'da, Mısır'da Osmanlı'nın kurtuluşu için çalışan Genç Türklerden Ahmet Rıza'yı ve Abdullah Cevdet'i uzun zamandan beridir ki tanıyordum. Ancak ben Kafkasya'ya döndüğümde sonra bu ilişkiler kesildi. Bu durum 10 sene devam etti. Ben Şamahı'da öğretmenlik yaparken sadece Mısır'da bulunan Abdullah Cevdet'ten haber alabiliyordum. 1903 yılında Şark-i Rus'ta yazmaya başladığımda yeniden (İttihat ve Terakkî Cemiyeti üyeleri) ilişkilerimiz canlanmaya başladı. Bu sayede Avrupa'da Sultan Abdulhamid ve paşaları aleyhinde yazılmış Türkçe gazete ve kitapları Tiflis'te alıp okumaya başladım. Ancak Abdullah Cevdet'in Sultan Abdulhamit'le barıştığını duyunca ona nefret ettim ve ilişkilerimizi tamamen kestim”.²²⁹

Buradan Ömer Faik'in İstanbul'dan döndükten sonra orada benimsediği muhalif tutumu bırakmadığını Sultan Abdulhamid ismini duymağa tahamülü olmadığını görmekteyiz. Ömer Faik'in muhalif Türklerle tekrar bağlarının kurulması sıkılaşması Hüseyin Tosun'un Tiflis'e gelmesiyle olmuştur. Belli ki Abdullah Cevdet'in Sultan Abdulhamid'le barışmasından dolayı Ömer Faik Avrupa'daki muhalif Türklerden umudunu kesmiştir. Bunu onun hatıralarından anlamaktayız: “Bu son zamanlarda benim yardım edeceğimi düşünerek Paris'ten Hüseyin Tosun'u buraya gönderdiler. Onun fedakârlığı ve cesareti beni yeniden Paris'te olanlarla ilgilenmeme mecbur etti”.²³⁰

Ömer Faik, Hüseyin Tosun'u iki aya yakın sahte pasaportla Tiflis'te yanında tutar. Paris'ten yanında getirdiği intibahnameleri Gayret Matbaası'nda neşrederek çoğaltır. Daha sonra matbaada neşrettiği intibahnamelerle birlikte Hüseyin Tosun'u güvendiği iki kişiyle

²²⁹ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 88.

²³⁰ A.g.e., s. 88-89.

beraber Kars hududuna gönderir.²³¹ Sınırın öbür tarafında İttihat ve Terakkî'ye gizliden yardım eden memurlar vardır. Neşirlerin dağıtımından onlar sorumlu idi.

Hem yayın yolu ile hem de teşkilatlanarak Sultan II. Abdülhamid'i tahtan indirmeye çalışan Jön Türkler bir sürü faaliyetlere imza atmışlardır. Prens Sebahaddin'in başını çektiği Adem-i Merkeziyet Cemiyeti²³² Anadolu'da esasen İstanbul, Erzurum ve İzmir gibi şehirler üzerine yoğunlaşmış, buralarda ciddi faaliyetlere teşebbüs etmişlerdir. Bölgedeki ahaliyi Sultana karşı isyana hazırlıyorlar, böylelikle "istibdat rejimini" yıkacaklarını düşünüyorlardı. Bu faaliyetler arasında Erzurum'daki hadiseler daha ciddi idi. Çünkü Hüseyin Tosun ve bölgedeki arkadaşları, Erzurum'daki ayaklanma hareketini bizzat bölgeden idare ediyorlardı. Hüseyin Tosun Erzurum'da teşkilat kurup, halkı isyana hazırlamak üzere görevlendirilmişti. Onun Kafkasya'dan sahte pasaportla Çar Rusyası tebaası gibi Anadolu'ya geçmesini sağlayan ise Ömer Faik Numanzade olmuştur. Ömer Faik'in matbaasında neşrettiği intibahnamelerin ve dışarıdan gelen yayın organlarının etkisi ve gizli faaliyetleri neticesinde Erzurum'da isyanlar (1906-1907) olmuştur.²³³ Ömer Faik Erzurum'daki isyanla alakalı olarak şunları söylemiştir:

"Uzun bir zaman sonra duydum ki, bastığımız intibahnameler neticesinde (Jön Türkler) Erzurum ve çevresini ele geçirip müstebitleri kovmuşlar. Maalesef ki hazırlıksız ve tedbirsizlik yüzünden beş on gün sonra Erzurum'a yardıma gelen Sultan askerlerine karşı koyamamışlar ve dağılmışlar."²³⁴

Ömer Faik, Darüşşafaka Mektebi'nde okuduğu dönemlerde Avrupada'ki muhalif Türklerin görüşlerinden etkilenmiş, hatta İstanbul'da muhaliflere destek için teşkilat bile kurmak istemiştir. Aslında Ömer Faik'e de bir Jön Türk mensubu diye biliriz. Eğer o İstanbul'dan Kafkasya'ya gelmeseydi kuvvetle muhtemeldir ki Jön Türklerin içerisinde yer alacaktı. Ancak o Kafkasya'ya dönerek eğitim ve yayıncılık işleriyle uğraşmıştır. Yukarıda

²³¹ A.g.e., s. 89-90.

²³² Adem-i Merkeziyetçilik: Mahalli idarelere geniş yetkiler tanıyan ve İkinci Meşrutiyetten sonra Prens Sabahaddin'in Türk idare sisteminde uygulanmasını teklif ettiği ve savunduğu prensip. 1902 Paris Kongresinde Jön Türler ikiye ayrıldılar. Bir kısmı Ahmed Rıza'nın bir kısmı ise Prens Sabahattin'in etrafında toplandılar. Prens Sabahattin ve arkadaşları Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti adıyla bir cemiyet kurdular.

²³³ Muammer Demirel, *Erzurum İsyanı 1906-1907*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilimdalı, İstanbul 1989, s. 10; Hasip Saygılı, *1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdulhamid*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 225.

²³⁴ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 89.

da ifade edilenlerden görüldüğü kadarıyla Jön Türklerden kopamamış hatta onların Anadolu'daki faaliyetlerine Kafkasya'dan yardım etmiştir.

Genel olarak Ömer Faik'in XX. yüzyılın başında Osmanlı, İran ve Rusya'da baş gösteren inkılabları yakinen takip etmiş ve gerçekleşen değişimleri hararetle bir şekilde desteklemiş olduğunu söyleyebiliriz. O en büyük inkılabın matbuat yoluyla olabileceği düşüncesinde idi. Bunun için de bu sahada çok ciddi faaliyetler içerisine girmiştir.

“Matbuat, inkılâp, hürriyet ve adalet gibi kelimelerin hepsi bir-birlerinin edadına muhtaç yoldaşlardır. Bu sebeple ki, matbuatsız inkılâp, inkılâpsız hürriyet ve matbuat olamaz. Eğer bir inkılâp uzun yıllar boyu matbuatın kucağında terbiye almamışsa, onun tesiriyle emele gelmemişse o inkılâp ciddi bir semere vermeyecektir. İşte matbuatın bu kuvvet ve tesirini bildikleri için müstebid padişahların cümlesi ciddi ve hakperver matbuatın yok edilmesi için bütün güçlerini sarf etmişlerdir ve etmektedirler”.²³⁵

2.3.3. Ömer Faik'in Gözünden Ermeni-Müslüman Çatışması (1905-1906)

XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde Ermeni çetelerinin yaptıkları kışkırtıcı eylemler Türk devletinin bölgede bazı tedbirler almasına neden olmuştur. Devletin bölgeye müdahalesinden sonra Ermeni çetelerinin birçoğu Çarlık Rusyası'nın kontrolündeki Güney Kafkasya'ya geçmişlerdir.²³⁶ Bu süreçte Güney Kafkasya bölgesine yarım milyon kadar Ermeni yerleştirilmiştir.²³⁷

1903 yılında Çarlık Rusyası'nın çıkardığı bir kanunla Kafkasya'daki Ermeni kiliseleri ilgili kurumlara bağlanarak bağımsızlığına son verilmiştir. Bu da Ermeni çetelerine kilisenin yardımını kısıtlamıştır. Bundan dolayı Ermenilerin bölgedeki eylemleri ve faaliyetleri başka bir boyuta taşınarak ciddi sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Kafkasya'nın diğer önemli şehirlerinde olduğu gibi Tiflis'te de 1903 yılının Ekim ayında gösteriler ve kışkırtıcı eylemler olmuştur. 1905 yılında Rusya'nın genelinde başlayan tatiller ve gösteriler yukarıda ifade edildiği gibi Kafkasya'yı da sarmıştır. Kafkasya'da gösterilerin ve tatillerin yapıldığı en önemli şehirlerden biri de Tiflis şehriydi. Çarlık Rusyası'nın

²³⁵ Ö. F. Numanzade, “Matbuat”, *İrşad*, Sayı: 79 (3 İyun 1908) s. 2.

²³⁶ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Azernesr, Bakü 1992, s. 119-120.

²³⁷ B. Gayıbov, *Daşnaki: Teks Peçataetsaya İz Arhivov Deparamenta Poliçii*, Kommunist Yayınları, Bakü 1990, s. 7-9.

bölgedeki yetkili kurumları ve yöneticileri şehirlerdeki gösterileri ve tatilleri engellemek ve gücünü kırmak amacıyla Ermenileri silahlandırarak Müslüman ahaliye saldırtıyorlardı. Böylelikle 1905-1906 yılları arasında Kafkasya’da Ermeni ve Müslüman çatışması yaşanmıştır. Bu ise Ruslar tarafından maksatlı olarak tertiplenmiştir. Buradaki en önemli maksat Çarlık Rusyası aleyhinde yapılan gösteriler ve tatilleri engelliyerek işi başka bir yöne çevirmek ve Ermeniler vasıtasıyla bölgedeki Müslümanların üstün konumunu zayıflatarak güç dengelerini değiştirmektir.²³⁸ Çarlık Rusyası Kafkasya’da 1905-1906 yıllarında Ermeni-Müslüman çatışmasını bilerekten körüklemiş ve ikili oynamıştır. Yukarıda da ifade edildiği gibi bölgedeki gösterilerin ve grevlerin devletin aleyhinde isyanlara dönüşmemesi için Ermenilerin Müslümanlara karşı başlattıkları saldırı ve katliamlara karşı sessiz kaldılar, çoğu zaman ise Ermenilerin tarafını tuttular. Bu konuda Ömer Faik’in gözlemlerini ve söylediklerini yazmadan önce dönemin aydınlarından Cihangir Zeynalıoğlu bu konuda şunları ifade etmiştir:

“Sadece Azeri Türkleri hâlâ gaflette idiler ve iğtişâşlarda Çar tarafını tutuyorlardı. Rusya hükümeti Müslümanların bu gafletinden yararlanıp Petersburg’tan özel surette 130 ajan göndererek Türklerle Ermeniler arasında yürüttüğü propagandayla birini diğeri aleyhine silah kullanmaya teşvikle asırlarca iyi geçinen iki milleti birbirine kırdırdı”.²³⁹

Bu konuda Ömer Faik hatıralarında Tiflis şehrinde Ermeni Müslüman çatışmasını şu şekilde ifade etmektedir:

“1905 yılında Ekim gösterilerinden sonra farklı din ve milletlere mensup işçiler arasında inkılâbî birliğin ve bunların oluşturduğu kardeşliğin yavaş yavaş güçlenmesinden korkan hükümet zaman kaybetmeyip gerekli tedbirler görmekten geri durmadı. O (Çarlık Rusyası) her bir fırka çatısı altında teşkilatlanmış işçiler arasında yaratmak istediği fitne ve entrikalardan bir netice alamıyacağını tecrübe edince, fitne tohumlarını teşkilatsız, nizamsız ve başıbozuk cemaatin arasında yaymakta geç kalmadı.

Pristavlar [Yerel yönetici veya polis reisi]... tamahkâr bir Ermeni esnafının yanına gidip söylüyor: Türklerin silahlandığını elbet duymuşsunuzdur. Biz daha önce duyduk öğrendik. Onlar sizin üzerinize saldırmak istiyorlar. Siz de biz de ne kadar olmasa da Hristiyanız. Müsaade edemeyiz ki, vahşi Türkler din kardeşlerimizi öldürüp gelecekte bize de hükmetsinler. Bunları size söylemekte maksadımız

²³⁸ Vakıf Arzumanlı, Nazım Mustafa, *Tarihin Kara Sayfaları*, Gartal Neşriyat, Bakü 1998, s. 46-48.

²³⁹ Cihangir Zeynalıoğlu, *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, Kitap Odası, Bakü 1992, s. 106.

uyumayın, siz de silahlanın ve kendinizi koruyun. Yoksa hepiniz kırılıp yok olursunuz. Ancak bizim size bu söylediklerimizi kimseye anlatmayınız! Hükümet ve Türkler duymasın.

Ertesi gün aynı kişiler ahmak bir Türk esnafının yanına gidip söylüyor: Hacı, biliyorsunuz ki biz sizi çok seviyoruz. Hükümetin sırrını herkese söylemek olmaz, ancak siz yabancı değilsiniz. Aldığımız gizli bilgileri size söylemek gerektir. Hacı ama gerek yemin edesin ki kimseye söylemeyeceksiniz. Biz siz Müslümanları çok sevdiğimizden izin vermeyiz ki üzerinize çöküp sizi kırsınlar... Komşunuz Ermeniler gece gündüz silahlanıyorlar, varlarını yoklarını satıp silah alıyorlar... Aman Hacı bu haberi hiç kimseye söylemeyin. Kendinizi koruyun, yazıksınız ölmeyin.

Bu şekilde her iki tarafı ustalıkla hazırlayıp ufak bir tetikle, bir kıvılcımla ortalığı yanıp tutuşturdular... 1905 yılının 20 Kasım'ında akşam saat 9'da Lezgi elbisesi giymiş 3 kişi faytonla Ermenilerin yaşadığı mahalle tarafından gelip Türklerin Şeytanpazar'daki Roza lokantasının önünden geçerek havaya beş on kez ateş açtılar ve hızlı bir şekilde Ortaçala'ya doğru gittiler... Bu olay uzun süreden beri hazırlık yapan her iki tarafın bir birinin üzerine kuduz canavarlar gibi saldırmasına bir komando işareti oldu. O andan itibaren her iki taraf kendi mahallelerinde sengerler yaparak bir birilerinin üzerine saldırıya geçtiler. O gece sabaha kadar Türkler Ermeni mahallesini, Ermeniler Türk mahallesini kurşun yağmuruna tuttular.

Ben o gece Ermeni mahallesinde, Nagorni sokağında Gayret Matbaası'yla aynı binada olan evimde idim. Şeytanpazar'da başlayan olaylardan bir az sonra katliamın başladığını şiddetli atışmaların sesinden hissettim".²⁴⁰

Ömer Faik'in hatıratından da anlaşıldığı kadarıyla o Ermeni-Müslüman çatışmasının başladığı ve şiddetli dönemlerinde her iki milletin yoğunlukta olduğu Tiflis'te olmuş ve bütün olanları gözleriyle görmüştür. Bütün bu olayların ise tek sorumlusu olarak Çarlık Rusyası'nı göstermiştir.²⁴¹

Ermeni mahallesinde oturan Ömer Faik, eli kolu bağlı bir yerde oturmaktan ise gidip her iki tarafın aydınlarıyla bu konuyu müzakere edip bir çare aramak fikrine düşer. Mahallesinde Hınçaklardan tanıdığı bir Ermeninin yardımıyla mahalleden çıkarak Tiflis'in sokaklarında yürümeye başlayan Ömer Faik Türk olduğunu kimse anlamasın diye Rusça konuşur. Ancak çok üzücü ve içler acısı bir durumla karşılaşır. Kendi ifadesiyle söylersek Roma hükümdarı "Neron temaşalarını hatırlatacak" manzarayla yüzleşir. Ermeniler

²⁴⁰ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 90-92.

²⁴¹ A.g.e., s. 99.

Tiflis'teki Varançov Köprüsünden geçen Türk işçileri yakalayıp yaralayıp Kür nehrine atıyor kenara çıkmak isteyenlere de ateş açıp vuruyorlardı. Ermeniler de köprü'nün etrafına toplanıp bu insanlık dışı manzarayı sıradan bir temaşaymış gibi izlemekteymiş. Böyle bir tabloyla karşı karşıya kalan Ömer Faik yanındaki Ermeni arkadaşlarıyla arasında geçen diyalogu şu şekilde aktarmaktadır:

“-Bu kadar insan arasında bir tane sosyalist, bir Hınçak veya bir insaf sahibi yokmu ki, bu insanlık dışı vahşete engel olsun.

Yoldaşların gözlerini kaygı dolusu bir bakışla bana çevirip dediler ki:

-Eli silahlı canavarların yüzlerini görmüyor musun?! Bunlar öyle zehirlenmiş, kudurmuş ve doldurulmuşlar ki, bunları sözle, propaganda ile durdurmak mümkün değildir.”²⁴²

İki toplum arasında suni şekilde çıkarılan bu kanlı olayları durdurmak fikrine düşen Ömer Faik hem Türk hem de Ermeni tarafıyla müzakirelere başlamak ister. Ancak gözü dönmüş her iki tarafın cehaletini ve oyuna geldiklerini anlayıp bu işin bu şekilde durdurulamayacağına farkına varır. Bu olayları durdurmak için aklı başında aydınları toplayıp bir teşkilatın kurulması gerektiğini düşünür. Tiflis'te birkaç aktif sosyal demokrat kişiyle bir araya gelip kurulacak teşkilatın lüzumundan basederler. Tiflis'teki sosyal-demokratlara müraacat ederek Gürcü ve Rus işçilerden müteşekkil bir silahlı destek kurulmasına karar verirler. Sonuç olarak Ermenilerden Yerezkiyan, Gürcülerden Jordanya ve Türklerden Ömer Faik ile olmakla bir komisyon kurulur. Ancak bir netice elde edemiyorlar aksine çatışmalar gittikçe daha da büyümeye devam eder.²⁴³ Tiflis gibi Güney Kafkasya'nın medeni merkezi olan bir şehirde bu olaylar yaşanırken polis ve askerlerin ortalıkta olmaması, Ömer Faik'te bu olayların hükûmet tarafından yapıldığına hiç bir şüphesi kalmamıştır.²⁴⁴

“Çatışmanın başından sonuna kadar Ermeni silahlıları deste deste şehrin en büyük, en izdihamlı sokak ve caddelerinde hükûmet idarelerinin ve adamlarının gözleri önünde asker bölükleri gibi bağımsız ve rahat bir şekilde hareket ediyor, istedikleri saldırıyı düzenliyorlardı.

²⁴² A.g.e., s. 94.

²⁴³ A.g.e., s. 100-104.

²⁴⁴ A.g.e., s. 105-106.

Tiflis Türkleri ise açık şekilde Borçalı'dan yardım alıyorlardı. Borçalı'dan buraya yardıma atlı desteler geliyordu. Hatta bu gelen destelerin başında hükûmet ordusunda görev yapan subaylar vardı. Borçalı'dan gelen desteler Ermeni mahalle ve semtlerini ateş altında tutuyorlardı".²⁴⁵

Ermeni- Müslüman çatışmasının on üçüncü gününde her iki toplumun yoğun olarak yaşadığı yerlere devlet asker gönderir. Askerin müdahalesiyle bütün bu olaylar durmuş, geriye sadece ölümler ve yaralılar kalmıştır. Olayların kontrol altına alınmasından sonra hükûmet kent meydanında büyük bir miting düzenleyerek Ermeni ve Türklerin din adamlarını kürsüye çıkarıp nutuklar söylediler, "hükûmet yetkilileri de çocuk kandırıyorlarmış gibi" konuşmalar yaparlar. Sonuç olarak hükûmet ve her iki toplumu temsil eden konuşmacılar bu olayları cahil ve ahmak "şeytanların" çıkarttığını ancak şefkatli Çarlık Rusyası bu ayrıştırıcı ve her iki halkın kardeşliğini bozacak olaylara son verdiğini dile getirirler.²⁴⁶ Bütün bu konuşmalar Ömer Faik'i çileden çıkarıyor ve oda kürsüye çıkarak konuşma yapmak kararına gelir. Kendi ifadesiyle söylemek gerekirse "gerçek şeytanın kim olduğunu" millete duyurmak ister. Ömer Faik hatıralarında kürsüde neler söylediğini şu şekilde ifade etmiştir:

"Kardeşlerim ben uzun konuşmayacağım. Ancak rica ediyorum beni dikkatle dinleyiniz, dediklerimi anlayınız! On günden fazladır ki Ermeni ve Türkleri bir birlerine nasıl kırdırdılar, bir birlerine nasıl sağlamaz yaralar vurdular. Sizler de bunu gözlerinizle gördünüz... Şükür çocuk veya deli değilsiniz. Bugün asker ve polis gelmesiyle birlikte çatışma o an durdu. Bugün hükûmet adamları buraya gelip size barışın dedi, sizler de canınıza minnet bilerek barıştınız. Tekrar söylüyorum, çocuk değilsiniz! Bu meseleleri biraz düşünün. Düşündüğünüzde anlayacaksınız ki bu olayların gerçekleşmesinde payı olan "şeytanlar" kimlerdir? Burada hem hükûmet adamları hem de din adamları bunu yapanların şeytan olduğunu söyledi. Evet bu doğrudur. Tabi ki bu çatışmaları çıkaranlar "şeytan"dır, hem de şeytanların en mundarı, en zalimidir. Ancak galiba bilmiyorsunuz, o şeytan kimdir ve adı nedir? Ben buradan o şeytanı size göstereceğim ve adını da söyleyeceğim. Şimdi dikkatli olunuz ve bana kulak veriniz!

O malum şeytan hükûmetin ta kendisidir!

Deyip kürsüden inerek kalabalığın arasına karıştım ve yavaştan sıvışarak kaçtım".²⁴⁷

²⁴⁵ A.g.e., s. 106.

²⁴⁶ A.g.e., s. 106-108.

²⁴⁷ A.g.e., s. 109.

Ömer Faik'in bu konuşmasını hükûmet yetkililerine tercüme ederler. Polisler onu tutuklamak için harekete geçmeden önce Ömer Faik olay yerinden kaçmayı başarır. Tiflis'te İsmail Hakkı diye bir arkadaşının evinde gizlenir. Fazla zaman kaybetmeden Batum'a giden trenlerden birine binerek Ahıska'ya gider.²⁴⁸ Ahıska'da da rahat durmayan Ömer Faik, Kurban Bayramı vesilesiyle namaz kılmak için toplanan kalabalığa seslenerek "Ermeni Müslüman çatışmasını hükûmetin başlattığını, ülkede inkılâbın olmasından korkarak her türlü suçu işlediğini ve bundan sonra da işleyeceğini" söyler. Ahıska'dan merkeze hükûmet görevlileri tarafından malumat gönderileceği ve tutuklanacağı korkusuyla bir süre Sular adlı yere gider ve orada kalır.²⁴⁹

Yukarıda ifade edilenlerden anlaşıldığı kadarıyla Ömer Faik Numanzade Güney Kafkasya'da başlayan Ermeni-Müslüman çatışmasını Çar Rusyası'nın başlattığını düşünmektedir. Bunu hatıralarında ifade ettiği gibi kendisi görmüş ve yaşamıştır. Diğer önemli Kafkasya aydınları da Ermeni-Müslüman çatışması meselesinde yaklaşık Ömer Faik'le aynı düşüncededir. Örneğin Ahmet Ağaoğlu 1906 yılında *İrşad* gazetesinde "Duyun Müslümanlar ve Ermeniler" adlı makalesinde şunları ifade etmektedir:

"Kendilerine halis Rus diyen alçakların fikrince Rusya'da hürriyet, bağımsızlık ve müsavat fikirlerinin ortaya çıkmasına sebep gayri Rus taifeleridir. İşte bu taifelerden kısas almak için ve bu taifeleri birbirleriyle vuruşturup kan ve ateş girdabına düşürmek, başlarını meşgul etmek için "halis Ruslar" bu kırgınları meydana getiriyorlardı".²⁵⁰

O dönemin aydınlarının verdiği bilgilerden anladığımız kadarıyla, bu olayların tertipçisi şüphesiz Çarlık Rusyasıdır. Ancak bütün aydınlar bunu açık şekilde ifade etmemiş ya dolaylı veya hükûmetin içerisindeki belli grupları suçlamışlardır. Bu aydınlardan biri de Ahmet Ağaoğlu'dur. Ömer Faik ise bu konuda çok net bir şekilde hükûmeti hedef almıştır. Onun bu olaylarda diğer aydınlardan farklı olarak ortaya koyduğu tavır Ömer Faik'in devrimci ve inkılâpçı görüşlerinden ileri gelmektedir. Ayrıca onun faaliyet ve fikirlerini

²⁴⁸ A.g.e., s. 109-110.

²⁴⁹ A.g.e., s. 110.

²⁵⁰ Ahmet Bey Ağayev, "Eşidin Müslümanlar ve Ermeniler!", *İrşad*, S. 141 (16 Haziran 1906), 1-2. Ayrıca bu konuda Ahmet Ağaoğlu'nun "Kalaşapov'un Cinayetleri" başlıklı makalesine Bkz. Ahmet Bey Ağayev, "Kalaşapov'un Cinayetleri", *İrşad*, S. 175 (26 Temmuz 1906), s. 1-2.

incelediğimiz zaman iyi bir siyaset ve strateji bilgisinin olmadığını anlamaktayız. Kendi görüş ve siyasi tutumundan dolayı karşı tarafı toptan suçlamak ve aşırı bir şekilde hedef tahtasına koymaktan çekinmeyen bir karaktere sahip olduğunu görmekteyiz. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi onun bu tutumu hayatının bütün safhalarında onun önüne engel olarak çıkacaktır.

Ermeni-Müslüman çatışması hakkında Ömer Faik'in temel görüşü Ermeni ve Müslüman ahalinin bir günahı olmadığını, her iki tarafın da Çarlık rejiminin oyununun kurbanı olduğu yönündeydi. Nitekim bütün deliller ve araştırmalar da tam olarak öyle olmasa da büyük ölçüde onu göstermektedir. Bütün bunların dışında yukarıda ifade ettiğimiz gibi onun Çarlık rejimine karşı inkılâp taraftarı ve sosyalist bir düşünceye sahip olduğunu hatıralarından anlamaktayız. Ayrıca Ömer Faik'in bu olaylardaki faaliyetleri, olaylara yaklaşımı önemli bir olgu olduğu gibi, bir de o karanlık dönemin aydınlanmasında ve yorumlanmasında çok faydalıdır.

2.3.4. Barış Görüşmesi

1906 yılında Kafkasya Genel Valisi Graf Varantsov Daşkov Müslüman Türklerle Ermenileri masa başına toplayarak barışmalarını ve bir anlaşmaya varmalarını sağlamak için Tiflis şehrinde Ermeni Müslüman Barış Meclisi'nin toplanmasını teşkil etti. Rus devlet yetkililerinin, Ermeni ve Müslüman aydınlarının katılımıyla 20 Şubat 1906 tarihinde başlayan toplantıya Avrupa ve Rusya'dan çok sayıda gazeteci katılmıştır. Bu müzakerelerde Ermeni tarafı anlaşma ve barış taraftarı olarak davranmamış tek taraflı iddalarda bulunmuştur. Rusların tarafsız şekilde yönetmeye çalıştıkları bu mecliste uzun ve gergin müzakereler sonucu iki karar üzerinde anlaşma sağlanmıştır. Fakat mecliste alınan kararlar hiç bir zaman yerini bulmamıştır.²⁵¹ Ömer Faik Numanzade hatıratında 1906 yılında Tiflis'te gerçekleşen bu toplantıyı “siyasi komedi” olarak değerlendirmiştir:

“Mecliste iştirak eden meşhur senator Kuzminski çatışmaya sebep olarak; dini, milli ve ekonomik hususları göstererek, sanki yeni bir toplumsal şey bulmuşcasına tavır sergiliyordu. Halbuki bunların hepsi ahmak aldatmalardan, gözlere perde çekmekten, hakikatı gizlemekten başka birşey değildi.

²⁵¹ Ahmet Bey Agayev, “Ermeni-Müslüman Meclisi”, s. 1; Ahmet Bey Agayev, “Ermeni-Müslüman Meclisi”, *İrşad*, S. 41 (10 Şubat 1906), s. 1-2.

Beyinsiz Türk ve Ermeni vekiller ise bir-birlerini itham ederek hakikata karşı gözlerini kör edip, kendilerini hiçbirşeyi anlamıyorlar gibi gösteriyorlardı”.²⁵²

Ömer Faik Numanzade'nin söyledikleriyle Barış Meclisi'nde Türklerin tarafından temsilcisi Ahmet Ağaoğlu'nun yazdıklarını karşılaştırdığımızda görüyoruz ki Ömer Faik burada da günahı sadece Çarlık Rusyası'nın üzerine atmaktadır. Tekrar söylemek gerekirse o bu konuda kesinlikle haklıdır. Çünkü bu olayların asıl sorumlusu Çarlık Rusyası'ydı. Ömer Faik'in yol arkadaşı olan Celil Memmedguluzade de kendi hatıratında o dönemi değerlendirirken şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Ermeni-Müslüman çatışması Petersburg siyasetinin bir hayli işine yaradı. Çünkü Kafkasya'nın bu iki büyük milleti kendi aralarında sorun yaşadıkları için Rusya Hükûmetinin politikalarına karışmaya vakit bulamazdı. Sonralar Ermeni-Müslüman arşivlerini araştırıp okuyanlar öyle gizli materiallar buldular ve öyle evraklarla karşılaştılar ki, o evraklarda açık şekilde bu işlerin arkasında Rus Hükûmetinin olduğunu gösterdi”.²⁵³

Ancak Ermenilerin Anadolu'da ve Kafkasya'da yaptıklarını göz önünde bulundurduğumuz ve bunun gibi diğer faktörleri değerlendirdiğimiz zaman Ömer Faik'in söylediklerinin tek taraflı ve siyasi bir düşünce çerçevesinde ortaya çıktığını görmekteyiz. Ayrıca Tiflis'te gerçekleşen barış görüşmesine katılan Rus ve Gürcü aydınlar Ermenilerin samimiyetsiz olmalarından Müslümanların ise bu konuda haklılık payının yüksek olmasından bahsetmişlerdir.²⁵⁴ Ancak siyasi görüşleri Ömer Faik'i öyle bir kör etmiş ki bu konuda Ermeniler aleyhinde ufak da olsa olumsuz bir ifade kullanmamıştır. O dönem Osmanlı'da Sultan Abdülhamid'e muhalif kişilerin bazıları (Adem-i Merkeziyetçiler) hükûmeti devirmek ve meşrutiyeti ilan etmek için Ermenilerle işbirliği yapmış Ermeni fırka ve cemiyetleriyle iyi ilişkiler kurmuşlardır. Anladığımız kadarıyla Ömer Faik de ilk başlarda Prens Sabahattin ve taraftarlarıyla yani Adem-i Merkeziyetçilerle aynı düşünce içerisinde olmuştur. Bunun dışında sosyalist görüşleri benimseyerek Çarlık Rusyası'nda 1905 Ekim olayların da yakinen iştirak etmiş, söylem ve eylemleriyle devrimci bir tablo

²⁵² Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 111. Ermeni-Müslüman Barış Meclisi'yle ilgili daha geniş bilgi için Bkz. Mehmet Said Ordubadi, *Kanlı Seneler*, Kafkas Yayınları, Bakü 2007, s.132-148.

²⁵³ Celil Memmedguluzade, *Seçilmiş Eserleri*, s. 61.

²⁵⁴ Ahmet Bey Agayev, “Müfstitler”, *İrşad*, S. 69 (16 Mart 1906), s. 1-2.

çizmiştir. Arıca Sosyal-Demokratlar ve Ermeni Hınçaklarla çok iyi ilişkileri olmuştur.²⁵⁵ Bundan olmalı ki Çarlık Rusyası ve Osmanlı yönetimi aleydarlığı dışında gözü başka bir şey görmemiş, sadece siyasi ve ideoloji görüşünden dolayı tek bir hedef üzerine odaklanmıştır. Ancak I. Cihan Harbi'nde dünyada ve bölgede gelişen olaylar onun bütün gerçekleri görmesine vesile olmuştur. Yukarıda ifade edilen bütün olumsuzluklara rağmen Ömer Faik Türk milletinin milli menfaatlerini düşünen, her daim bu uğurda mücadele yürüten bir kişi idi.

²⁵⁵ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 89-110.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖMER FAİK'İN SİYASİ FAALİYETLERİ

3.1. DOĞU ANADOLU'YA YARDIM

3.1.1. 1917 Rus Devrimi'ne Kadar Ömer Faik

1917 yılına kadar Ömer Faik Numanzade Ahıska'da Azgur kasabasında eğitim ve kültür sahasında birçok önemli işler yapmıştır. O bu yolla Ahıska'da içtimai ve siyasi gelişmelerin bir tür alt yapısını hazırlamaktaydı.²⁵⁶ Azerbaycan'dan Ahıska'ya öğretmenler davet etmiş, Ahıska Milli Komitesi'nin (Ahıska Müslüman Cemiyeti) terkinde öğretmen kursları kurmuştur. Bütün bu işlerin başında da kendisi durmaktaydı.²⁵⁷ Numanzade ayrıca bağış toplayayıp bir yardımlaşma derneği kurarak I. Cihan Harbi'nde zarar gören Doğu Anadolu Türklerine yardım için ciddi faaliyetler içerisine girmiştir.²⁵⁸

1911 yılına kadar Kafkasya'da basın yayın faaliyetlerinde önemli işleri başaran Ömer Faik Numanzade kaynaklardan edinilen bilgilere göre sağlık problemlerinden dolayı 1915 yılına kadar matbuat sahasında yazı kaleme almamıştır.²⁵⁹ Bu dönemde memleketi Ahıska'da bulunmuştur. 1914 yılında Birinci Cihan Harbi'nin başlamasıyla birlikte Doğu Anadolu'da ve Ahıska bölgesinde Rus Ordusu'nun yaptığı tahribat ve yıkımlardan dolayı bölge ahalisi çok büyük sıkıntılar çekmiştir. Ayrıca bu dönemde Ermeni çeteleri Müslüman Türklere karşı zulüm ve katliamlar gerçekleştirmiştir. Bütün bu gelişmeler Ömer Faik'in hayatında bir dönüm noktası olmuştur.

Ömer Faik, I. Cihan Harbi'nin ilk yıllarında Doğu Anadolu'daki inananların içler acısı durumları Ömer Faik'i farklı noktaya yöneltmişti. Bölgeyi karış karış gezen Ömer Faik savaş bölgesindeki kasabaların ve köylerin yaşadıklarına yakın şahit olmuş, bölge ahalisine yardım için önemli faaliyetler içerisine girmiştir. 1915'ten sonra yeniden yazmaya başlayan Ömer Faik'in yazılarının ezilen Müslüman Türklere yardım etmek maksadına

²⁵⁶ Sahib Rzayev, *Ömer Faik Numanzade'nin Edebi-Publist Faaliyeti*, s. 27

²⁵⁷ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 114.

²⁵⁸ Ömer Faik Numanzade, "Yardım Tecili Lazım", *İkbal*, Sayı: 842 (19 Yanvar 1915), s. 2-3.

²⁵⁹ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 101-102.

yöneldiği görülmektedir.²⁶⁰ 1917 yılında Bakü’de Anadolu Türklerine yardım için çıkarılan *Kardeş Yardımı* dergisinde Türk Milliyetçiliği ile ilgili yazdığı “Ben Kimim” makalesinde o güne kadar hiç görülmemiş şekilde milliyetçilik duygularla dolu bir tarzda yazılmıştır.²⁶¹

3.1.2. Birinci Cihan Harbi’nden Sonra Bölgedeki Gelişmeler

I. Cihan Harbi’nin başlamasından sonra Osmanlı Devleti’nin Kafkasya bölgesindeki en önemli maksadı Elviye-i Selase²⁶² diye ifade edilen Kars, Ardahan ve Batum başta olmakla Kafkasya’da Ahıska ve Azerbaycan gibi Müslüman-Türklerle meskûn bölgeleri sınırları içerisine alarak yerli Türklerin de desteğini kazanarak Türkistan’a açılmaktır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti Sarıkamış harekâtını gerçekleştirmiş ancak başarısız olmuş, hatta Ruslar Anadolu’nun içlerine kadar ilerlemişlerdir.²⁶³ 1917 Rus İhtilalinden sonra Rusya’da ve bölgede gelişen olaylar Osmanlı Devleti’ni içine düştüğü karamsarlıktan çıkararak yeniden yüzünü Kafkasya’ya çevirtmiştir.

Ekim Devrimi’nden sonra hâkimiyeti ele geçiren Bolşevikler Almanlarla anlaşma masasına oturmuşlar, 3 Mart 1918 tarihinde uzun müzakereler sonucu Brest Litovsk anlaşmasını imzalamışlardır. Bu barış müzakerelerine Almanya’nın müttefiki olan Türkiye’de katılmış, Kars, Ardahan ve Batum bu andlaşmayla yeniden Türkiye’ye bırakılmıştır.²⁶⁴

Bolşevikler Brest Litovsk antlaşmasının neticesi olarak Osmanlı’yla Rusya arasındaki savaşı sonlandırmak amacıyla 1917 yılının 18 Aralığında Erzincan mütarekesine imza attılar.²⁶⁵ Bütün bu gelişmelerden sonra Rus askeri birlikleri Doğu Anadolu Bölgesinde ve Kafkasya’dan çekmeye başladı.²⁶⁶ Ancak Ruslar kendi yerlerine

²⁶⁰ Ömer Faik Numanzade, *Seçilmiş eserleri*, s. 183-204.

²⁶¹ Ömer Faik Numanzade, “Ben Kimim?”, s.3-11.

²⁶² “Üç liva” veya “üç sancak” anlamına gelen Elviye-i Selâse, Doksanüç Harbi’nden sonra, harp tazminatına karşılık olmak üzere Rusya’ya terkedilmeleriyle siyasî bir mesele olarak ortaya çıkan Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını ifade eder.

²⁶³ William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı (1828-1921): Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s. 218-425.

²⁶⁴ Ahmet Ender Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 15.

²⁶⁵ Enis Şahin, *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya ilişkileri içerisinde Trabzon ve Batum konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002, s. 154-172.

²⁶⁶ Mustafa Sarı, “Ahıska’da Son Osmanlı İdaresi (1918)”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, s.153-179.

bölgedeki Ermeni çetelerini ve Gürcü birliklerini silahlandırdılar. Rusların bölgeden çekilmesiyle birlikte Ermeni ve Gürcüler kendi milis kuvvetlerini oluşturarak Müslüman Türklere karşı baskılarını arttırdılar.²⁶⁷ Rus Ordusunun Kafkasya'dan çekilmesiyle birlikte bölgede tam bir otorite boşluğu oluştu.²⁶⁸

3.2. ÖMER FAİK AHISKA DELEGESİ

3.2.1. Ahıska Delegesi Olarak İstanbul'a Gelişi

Rusların verdiği silah ve mühimmatların sayesinde kendilerine milis kuvvetleri kuran bu iki Gürcüler ve Ermeniler Ruslardan boşalan arazileri ele geçirmek maksadıyla harekete geçmişlerdir. Onların ele geçirmek istedikleri yerlerin başında Ahıska ve civarındaki Müslüman Türklerle yerleşik bulunduğu arazileri vardı.²⁶⁹ Kafkasya Türklerinin bütün bu gelişmeler çerçevesinde ayakta kalabilmelerini sağlayacak tek umutları Osmanlı Devleti idi.²⁷⁰

Bu sırada Güney Kafkasya'da Müslüman Türkler de boş durmamış, kendi varlıklarını korumak için teşkilatlanmışlardı. Türklerin bölgede Ruslar ve Ermenilere karşı faaliyetleri Müslümanların Güney Kafkasya'dan kolayca silinemiyeceğini

²⁶⁷ Ahmet Ender Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 19; Aktes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1970, s. 325-338.

²⁶⁸ 1917 Şubat İhtilalinden sonra Rusya'da iktidara gelen Menşevikler 22 Mart 1917 tarihinde Kafkasya'da kendilerine yakın Maver-i Kafkas Komitesi adında bir oluşum kurdular. Bu komite ağırlıklı olarak Gürcü ve Ermenilerden meydana gelmekteydi. Komitede çok az sayıda Azerbaycan Türkleri de vardı. Ekim 1917'de Bolşeviklerin Rus idaresini ele geçirmesinden sonra Kafkasya'daki bu oluşum Maver-i Kafkas Hükümeti'ni kurduklarını ilan ettiler. Bu hükümet kendini Büyük Rusya'nın bir parçası görmekle birlikte tamamen Gürcülerden meydana gelmekteydi. Nitekim bu hükümet Brest Litovsk mütarekesiyle Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı'ya verilmesine karşı çıkarak bu kararı eleştirmişlerdir. Osmanlı Brest Litovsk Antlaşmasından sonra doğuya ilerleyerek işgal altındaki toprakları geri almak için mücadeleye başlaması, Trabzon ve Batum Konferanslarında Maver-i Kafkas Hükümeti'nin hiçbir başarı elde edememesi onları aciz bir durumda bıraktı. Esasen üç büyük farklı milletten meydana gelen Maver-i Kafkas Hükümeti'nin uzun süreli ayakta kalması mümkün değildir. Çünkü her üç milletin (Ermeniler, Gürcüler ve Türkler) kendisine göre sınırları ve siyasi hedefleri vardır. Merkezi Tiflis olan Maver-i Kafkas Hükümeti 1918 yılının 26 Mayıs'ında Tiflis şehrinde kendini feshetti. Aynı gün Ermenistan ve Gürcistan bağımsızlıklarını ilan ettiler. İki gün sonra ise 28 Mayıs'ta Azerbaycan kendi istiklal beyannamesini yayınladı. Bkz. Ahmet Ender Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 19; Aktes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 466-480; William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı (1828-1921): Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, s. 426-460.

²⁶⁹ Mustafa Sarı, "Ahıska'da Son Osmanlı İdaresi (1918)", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, s.153-179.

²⁷⁰ William Edward David Allen, Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı (1828-1921): Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, s. 426-430.

göstermekteydi.²⁷¹ Kafkasya Türkleri gelişen bu olaylar çerçevesinde Ermeniler, Gürcüler ve Ruslar arasında sıkışıp yok olmamak için Osmanlı Devleti'nden askeri yardım talep etmeye karar verdiler. Nitekim bunun için İstanbul'a bir heyet gönderildi. Azerbaycan Türkleri Naki Şeyhzamanlı'yı, Ahıska Türkleri ise Ömer Faik Numanzade'yi Osmanlı'ya yani Talat Paşa ve Enver Paşa'nın yanına temsilci olarak gönderdiler. Azerbaycan'ı temsilen yola çıkan Naki Şeyhzamanlı'nın yanında Osmanlı Devleti'nin subayı olan ve Ruslara esir düşen Hüsametdin Tuğaç da vardı. Bu kişiler tren yoluyla Gence'den Tiflis'e oradan da Batum'a gittiler. Bu sırada Ahıska'yı temsilen yola çıkan Ömer Faik Numanzade de Batum'da bulunmaktaydı. Güney Kafkasya Türklerini temsilen birbirlerinden mustakil şekilde yola çıkan delegeler Batum'da bir araya geldiler. Naki Şeyhzamanlı hatıralarında Batum'a varışlarını ve Ömer Faik ile karşılaşmalarını şu şekilde anlatmaktadır:

“İstasyondan doğruca Batum Cemiyet-i Hayriye Reisi Doktor Mahmut Bey'e gittik. Maksadımızı anlattıktan sonra bizi emin bir şekilde Türkiye'ye geçirmesini rica ettik. Birlikte (Hüsametdin Tuğaç'la) doktorun evine gittik. Evde Tiflis'te intişar eden *Molla Nasreddin* Dergisinn muharrirlerinden Ahıskalı Ömer Faik Bey ile görüştüğ. Doktor onun da Türkiye'ye gitmek istediğini bize önceden söylemişti.”²⁷²

Naki Şeyhzamanlı ile beraber yola çıkan Teğmen Hüsametdin Tuğaç ise hatıralarında Ömer Faik ile karşılaşmasını şu şekilde aktarmaktadır:

“Acarların reisi sayılan Hamsizade Cemal Paşa da oğlu Celil Bey'i yanımıza kattı. Celil Bey Acara namına Türk Ordusunu davet etmek istiyordu. Doktor Mahmud Bey'in evinde rastladığımız Ahıskalı yazar ve öğretmen Ömer Faik Bey ve ayrıca Ahılkelekli Efraim Bey isimli bir zat da Ahılkelek adına aynı daveti yapmak istiyorlardı. Bu üç arkadaş karadan Trabzon'a gideceklerdi.”²⁷³

Osmanlı'dan yardım almak amacıyla yola çıkan Kafkasyalı delegelerden Naki Şeyhzamanlı ile Hüsametdin Tuğaç deniz, Ömer Faik ve yanındakiler kara yoluyla

²⁷¹ Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları (1905-1920)*, s. 74-84; Hüsametdin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, s. 185-195.

²⁷² Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları (1905-1920)*, s. 87.

²⁷³ Hüsametdin Tuğaç, *Bir Neslin Dramı*, s. 198.

Trabzon'a, oradan da Tirebolu'ya geçmişlerdir.²⁷⁴ Naki Şeyhzamanlı Tirebolu'da Ömer Faik ile yaptığı diyalogu hatıralarında şu şekilde aktarmaktadır:

“Bir ara uykuda gibi kendi kendime söylemeye başladım: Eğer Türkiye'nin yardımını sağlar ve muvaffak olabilirsek istiklalimizi ilan eder ve müstakil oluruz. Böylece dünyaya ikinci bir Türkiye doğmuş olur. Daha sözlerimi bitirmemiştim ki Ömer Faik bomba gibi patladı: “Sen ne söylüyorsun. Sarkamışta on binlerce şehit veren Türkiye Kafkasya'yı işgal etmeyecek de size istiklal verecek öyle mi?” Hem bağıırıyor hem de beni tehdit ediyordu. Sen Osmanlı ricali ile görüşecek ve fikirlerini anlatacaksın öyle mi? Bu sözlerden sonra Ömer Faik fırladı ve gitti.”²⁷⁵

Ömer Faik I. Cihan Harbi sırasında Doğu Anadolu ve kendi memleketi olan Ahıska'da Türklere yapılan mezalimleri görmüş, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldıklarını farketmiştir. Bundan dolayı bölgede var olmalarının yegâne yolunu Osmanlı'da görmüştür. Naki Şeyhzamanlı Osmanlı'nın yardımıyla bağımsız bir Azerbaycan isterken Ömer Faik ise Türk Ordusunun bölgeyi ilhak etmesinden yanaydı.²⁷⁶ Görüldüğü kadarıyla İstanbul'a doğru beraber yola çıkan bu iki arkadaş Osmanlı'dan yapacakları taleplerle bağı fikir ayrılıkları içerisindeydiler. Ayrıca Ömer Faik Numanzade'nin Naki Beyin bu sözlerine bu kadar ters bir tepki vermesi anlaşılır değildir. Belli ki Naki Bey hatıralarında ifade etmediği cümleler kurmuş, Numanzade'ye çok ağır gelen ve hiç bir şekilde kabullenemeyeceği birşeyler söylemişti.

Kafkasyalı delegeler Tirebolu'dan Giresun'a geçerek oradan da 3. Ordusu Komutanı Vehip Paşa'nın yanına yani Osmanlı Kafkas Cephesi karargâhının yerleştiği Suşehri'ne gittiler.²⁷⁷ Hüsamettin Tuğaç ile Vehip Paşa daha önceden tanışıyorlardı.²⁷⁸ Bu sebeple Hüsamettin Tuğaç Kafkasya'dan birlikte yola çıktığı delegeleri Vehip Paşa'ya taktim eder. Yüksek rütbeli askerlerin de katılımıyla Ömer Faik, Naki Bey ve Vehip Paşa arasında bir görüşme olur. Bu görüşmeden sonra Vehip Paşa, Hüsemettin Tuğaç'tan

²⁷⁴ Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları (1905-1920)*, s. 92.

²⁷⁵ A.g.e., s. 92-93.

²⁷⁶ Bunu Ömer Faik Numanzade'nin İstanbul'a varmadan önce Anadolu'dayken Talat ve Enver Paşa'ya gönderdiği mektuptan anlıyoruz. Bkz. Gıyas Şükürov, Vasif Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-120)*, Teas Press Yayınları, İstanbul 2018, s. 57.

²⁷⁷ Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları (1905-1920)*, s. 93.

²⁷⁸ A.g.e., s. 209.

Kafkasya'yla ilgili bir rapor yazmasını ister. Hüsamettin Tuğaç da bunun üzerine bir rapor hazırladılar.²⁷⁹ Vehip Paşa Kafkasyalı heyetin verdikleri bilgilerden ve Hüsamettin Tuğaç'ın yazdığı raporu okuduktan sonra Enver Paşa'yla "telegraf başında saatlerce konuşma" yaptılar.²⁸⁰

Vehip Paşa'nın görüşme esnasında sarf ettiği bir ifade Naki Şeyhzamanlı ve Ömer Faik Numanzade gibi milli hassasiyeti yüksek olan ve Türklükleriyle övünen bu kişileri şaşırtmış ve hayâl kırıklığına uğratmıştır. Vehip Paşa, Naki Şeyhzamanlı ile muhabbeti esnasında şu cümleleri sarf etmiştir:

"Ben bir buçuk yıldır Kafkas cephesi kumandanıyım. Kafkasyalıları tetkik ettim öğrendim. Siz Kafkasyalılar da, biz Arnavutlar gibi temizliği seviyorsunuz. Bu pis Türk neferlerini, hem de bu kılıkla Kafkasya'ya sokmam.

Ben beynimden vurulmuşa döndüm, hiç bir cevap veremedim. Arnavut: Bu kelime yabancı değil. Ancak yeryüzünde Arnavut diye bir milletin varlığından haberdar değildim... Ancak Balkan savaşını takip ettiğimden, harp esnasında İskodra'da Esat Paşa adındaki bir fırka komutanı Arnavudun Osmanlı'ya isyan ettiğini Rus gazetelerinden okumuştum".²⁸¹

Kafkasya en başından beri Enver Paşa'nın ilgi gösterdiği bir bölge idi. Bundan dolayı Vehip Paşa'ya Kafkasyalı heyeti tez bir zamanda İstanbul'a ulaştırması konusunda talimat vermiştir. Azerbaycan'ı temsilen Naki Şeyhzamanlı, Ahıska'yı temsilen Ömer Faik Sivas, Kayseri ve Ulukışla yolu ile İstanbul'a gönderilmiştir. İstanbul'a hareket eden Ömer Faik ile Naki Bey'in gittikleri güzergâh ve durumları her daim bölgelerdeki yetkili kurumlar tarafından telegraflar çekilerek payitahta bildirilmiştir.²⁸² İstanbulla doğru yola çıkan Ömer Faik ve Naki Bey, 2 Mart 1918 tarihinde İstanbul'a ulaşmışlardır.²⁸³

Ömer Faik'le Naki Beyi İstanbul'da karşılamak için eski Amasya mebusu Esat Bey diye birisi görevlendirmiştir. Esat Bey onları İstanbul'da Pere Palas otelinde kendilerine ayrılan dairelere yerleştirmiştir. Naki Şeyhzamanlı hatıralarında Tirebolu'da

²⁷⁹ A.g.e., s. 209-212.

²⁸⁰ A.g.e., s. 212-213.

²⁸¹ A.g.e., s. 93-94.

²⁸² Gıyas Şükürov, Vasif Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-120)*, s. 52-55.

²⁸³ Mustafa Sarı, "Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkas Cephesi (1918)", s. 75-100.

Ömer Faik’le ilhak ve bağımsızlık konusunda yaptıkları tartışmadan dolayı Ömer Faik’in ona kızgın olduğunu ve İstanbul’a kadar yüzüne bakmadığını hatta mecbur kalmadığı durumlarda kendisiyle konuşmadığını söylemektedir.²⁸⁴

Osmanlı Devlet Erkânı ile görüşmelerine çok az bir zaman kalmasına rağmen Ömer Faik, Naki Beyle hiç bir istişare etmiyor, nasıl bir istek ve talepte bulunacağını bildirmiyordu. Naki Bey, Ömer Faik’in davranışını şöyle aktratmaktadır: “Saat beşte Talat Paşa ile görüşerek vazifemi yapacağım. Benim için hiç bir mani yok. Ömer Faik ise devamlı gazete okuyordu”.²⁸⁵

Görüşme vaktine çok az bir zaman kala Naki Bey, Ömer Faik’e yaklaşarak Azerbaycan ile ilgili hiç bir şey söylememesini, bu konuda konuşmak için yetkinin kendisinde olduğu ve Ömer Faik’in sadece Ahıska’yla ilgili konuşma yapmasını rica eder.

“Faik Bey, “Biraz sonra sizinle birlikte Osmanlı Devlet Reisi ile görüşmeğe gideceğiz. Biliyorsunuz ki sizin vatanınız Ahıska’dır. Sizin ile bizim aramızda Gürcistan vardır. Sakın Gürcistan’dan öteye geçmeyiniz. Orası Azerbaycan’dır ve sizin ülkenizle hiçbir ilgisi yoktur. Orası hakkında söz söylemek yalnız benim selahiyetim dâhilindedir. Anlaşmazlığımıza burada son verelim. Benim söyleyeceğim sözlerin mesuliyeti bana aittir” dedim. Ancak Ömer Faik benim bu sözlerime hiç bir cevap vermedi.”²⁸⁶

Naki Şeyhzamanlı’nın bu sözlerinden yola çıkarak Ömer Faik’in ona neden bu kadar kızgın olduğunu anlayabiliriz. Naki Bey, Vehip Paşa’nın ona söylediği ifadelerden dolayı çok üzüldüğünü ve kırıldığını söylemektedir. Ancak kendisinin Ömer Faik’e bu şekilde hitap etmesinin doğru olup olmadığı tartışılabilir. Çünkü Ömer Faik İstanbul’da eğitimini tamamlayıp Kafkasya’ya döndükten sonra bütün varlığı ile Azerbaycan için ve Azerbaycan Türkleri için çalışmış, hiç bir zaman kendisini Azerbaycan Türklerinden ayrı düşünmemiş veya hissetmemiştir. Ömer Faik’in onun bu ifadelerine daha sonra nasıl bir tepki verdiğini bilmiyoruz.

²⁸⁴ Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları (1905-1920)*, s. 95-96.

²⁸⁵ A.g.e., s. 96

²⁸⁶ A.g.e., s. 97.

Ömer Faik ve Naki Bey onlara bildirilen vakitte Bab-ı Alî'ye giderek Osmanlı Devlet Erkânının huzuruna çıktılar. Naki Bey bu görüşmeyi şu şekilde nakletmektedir:

“Başta büyükçe bir masa vardı. Talat Paşa masanın arkasında, sağ tarafında Enver Paşa, sol tarafında Halil Bey (Menteşe) oturuyordu. Masanın ön tarafında ise iki boş koltuk vardı. Masaya yaklaştık, selamlaştık ve el sıkıştık. Koltukları gösterdiler, oturduk. (Naki Bey) ben itimatnamemi çıkarıp Talat Paşa'ya verdim. Aldı okudu. Mühürdeki ay-yıldızın güzelliğinden çok çok hoşlanmış olacak ki, itimatnamemi Enver Paşa ve Halil Bey'e göstererek “Mühürdeki ay-yıldızın güzelliğine bakınız” dedi”.²⁸⁷

Naki Şeyhzamanlı Azerbaycan'ı temsilen söz alır ve Azerbaycan Türklerinin istek ve taleplerini Devlet Erkânına iletir. Naki Bey meramını anlatıp bitirdikten sonra Ömer Faik söz alarak konuşmaya başlar:

“Paşam ben muharririm. Azerbaycan matbuatında çok çalıştım. Azerbaycan halkı Türklüklerini bihakkın idrak etmiş bir millettir. İstiklale layıktırlar. Kuvvetli bir edebiyata maliktirler. Ancak benim ricam şu: Bizim kazamız Ahıska tam Osmanlı hududundadır. Orasının ilhakını istiyorum”.²⁸⁸

Ömer Faik'in bu konuşması üzerine Talat Paşa: “Emin olun, Paşa Hazretleri (Enver Paşa'yı kastetmektedir) bu arzunuzu yerine getirdi. Yarın teşkilatı kurmaya başlayacağız” der.²⁸⁹ Bu görüşmede Osmanlı'daki Türk kardeşlerinden yardım sözü alan Naki Bey'le Ömer Faik “sevinç gözyaşlarıyla bir birlerine sarıldılar”. Bu görüşmenin hemen ardından Kafkasya Türklerine yardım için Kafkas İslam Ordusu'nun kurulması için hazırlıklara başlandı.²⁹⁰ Kafkasya Türklerinin istiklalini kazanmasında ve varlıklarını korumasında Osmanlı'nın bölgeye gönderdiği Kafkas İslam Ordusu inkâr edilemeyecek kadar önemliydi. Osmanlı'nın devlet yetkililerinin bilgilendirilmesinde ve Türk Ordusunun Kafkasya'ya gelmesi için yetkililerin ikna edilmesinde Naki Şeyhzamanlı ile Ömer Faik Numanzade'nin çok büyük rolü vardı.

Ömer Faik ile Naki Bey Talat Paşa ve Enver Paşa'yla görüştüktan sonra amaç ve maksatları hâsıl olmuştur. Onlar İstanbul'da buldukları zaman Osmanlı Meclis-i

²⁸⁷ A.g.e., s. 97.

²⁸⁸ A.g.e., s. 98-99.

²⁸⁹ A.g.e., s. 99.

²⁹⁰ A.g.e., s. 99-100.

Mebusan'ında bulunmuş, oradaki yetkililerle görüşmeler yapmışlardır.²⁹¹ Ayrıca birçok devlet adamlarıyla da temaslarda bulunmuşlardı. İstanbul'da buldukları zaman çok iyi şekilde karşılanmış, ağırlanmış ve her ikisine saygı ve değer gösterilmiştir.

Ömer Faik Numanzade ile Naki Şeyhzamanlı İstanbul'daki temasları sırasında Osmanlı basınının da ilgisini çekmiştir. 9 Mart 1918 tarihinde *Tasvir-i Efkâr* gazetesi Ömer Faik ile bir mülakat gerçekleştirmiştir.²⁹² Ömer Faik *Tasvir-i Efkâr* gazetesine verdiği röportajda Kafkasya'nın siyasi ve askeri vaziyetiyle ilgili değerlendirmeler yapmıştır.

“1917 Mart ihtilali sonrasında Rusya'da kurulan hükümetler hakkında bilgi verdikten sonra ihtilallerin Kafkasya'yı nasıl etkilediği üzerinde durdu. Kafkasya'da kurulan hükümetin Ukrayna ve Finlandiya gibi her hususta serbestçe hareket ettiğini anlatan Ömer Faik Bey, yakın gelecekte her milletin kendi cumhuriyetini kuracağını belirtti. Ömer Faik Bey mülakatında ayrıca Kafkasya'da Müslümanlarla Gürcüler arasında önemli bir ihtilaf olmadığını, fakat asıl sorunun Ermenilerle olduğunu söyledi. Muhabirin “Kafkasya ordusu nasıl dağıldı?” sorusuna ise Kerenski hükümetinin iktidara gelmez bir grup askeri terhis ettiği, fakat Bolşeviklerin iktidara gelmesinden sonra merkezden terhis emrini beklemeden Rus askerlerinin Kafkas cephesini terk ettikleri cevabını verdi. “Brest-Litovsk'a gidecek yerde niçin buraya geldiniz?” sorusuna ise Ömer Faik Bey, Kafkasya barışının Brest-Litovsk'ta değil İstanbul'da olacağını söyleyerek artık Kafkasya üzerinde Osmanlı hükümetinin etkili olacağını ima ederek cevap verdi. Ömer Faik mülakatın çeşitli yerlerinde İstanbul'dan kesinlikle ümitli olduklarını belirtti”.²⁹³

Her iki delege İstanbul'daki işlerini bitirdikten sonra Enver Paşa'nın talimatıyla Kafkasya'ya dönmüşlerdir. Ömer Faik ve Naki Bey memleketlerine döndükten sonra bölgedeki siyasi gelişmelerin hemen ardından Türk ordusu Kafkasya'ya girdi.

3.2.2. Talat ve Enver Paşa'ya Mektubu

Kafkasyalı delegeler olarak Azerbaycan'ı temsilen Naki Şeyhzamanlı, Ahıska'yı temsilen Ömer Faik yukarıda da ifade edildiği gibi Osmanlı sınırları içerisine dâhil oldukları andan itibaren Samsun, Sivas, Konya, Kayseri ve Mudanya'dan bölgesindeki yetkili idare ve yöneticiler, Dâhiliye Nezareti'ne telegraflar çekerek İstanbul'u

²⁹¹ A.g.e., s. 100-101.

²⁹² Mustafa Sarı, “Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkas Cephesi (1918)”, s. 75-100.

²⁹³ A.g.m., s. 75-100.

bilgilendirmiştir. Ayrıca delegelerin Kafkasya Müslümanlarının arz ve dileklerini Bab-ı Ali'ye ulaştırmak maksadıyla İstanbul'a doğru hârekat etmekte olduklarını bildirilmiştir.²⁹⁴

Ömer Faik Numanzade İstanbul'a varmadan önce Anadolu'dayken Başkente Talat Paşa ve Enver Paşa'ya Kafkasya'yla alakalı oldukça ayrıntılı rapor tarzında bir mektup yazmıştır. Mektupta: o dönem Rus İhtilali'nden sonra Kafkasya'daki otorite boşluğundan, Müslümanların yoğunlukta olduğu bölgelerin son vaziyetinden, Ermenilerin Kafkasya'da Müslümanlara karşı yaptıkları faaliyetlerden ve İngilizlerin bölgedeki niyetlerinden bahsetmiştir. Mektubun son bölümünde İran'daki Türklerle Kafkasya'daki Türklerin birleştirilmesiyle bağlı Osmanlı Devleti'nin yetkililerine öneride bulunmuştur. Ayrıca bölgedeki son gelişmelerden dolayı Osmanlı'nın eline büyük bir fırsatın düştüğünü ve Kafkasya'yı ilhak etmesi gerektiğini bildirmiştir.²⁹⁵ Ömer Faik Numanzade'nin Osmanlı Devlet yetkilileriyle görüşmesi esnasında onlara verdiği bilgilerin ve yukarıdaki raporunun (mektup) Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'yla bağlı faaliyetlerinde etkili ve faydalı olduğu yüksek ihtimaldir.

3.2.3. Türk Ordusunun Kafkasya'ya Girişi

Brest Litovsk Antlaşmasının imzalanmasından sonra Kafkasya'da gelişen siyasi ve askeri konumdan dolayı Osmanlı Devlet'i Doğu Anadolu'nun kurtarılmasıyla ilgili Türk ordusuna ileri emrini verdi. Vehbi Paşa komutasındaki Türk Askeri birlikleri harekete geçtiler. 25 Nisan 1918'de Kars, 14 Nisan Batum, ardından da Ahıska bölgesi Türk kontrolüne geçti.²⁹⁶

Bölgede yapılan referandum sonucu Elviye-i Sealse diye ifade edilen üç sancak ahalisi evet oyu kullanarak Osmanlı'ya birleşmek istediklerini ortaya koydular. 15 Ağustos 1918 tarihinde Elviye-i Selase ahalisinin Osmanlı'ya birleşme isteği Sultan Vahdettin'in fermanı ile resmileşti. (Ahıska Türkleri Osmanlı Devleti tarafından bölgelerinin ilhakını isteseler de bu durum gerçekleşmedi).²⁹⁷

²⁹⁴ Gıyas Şükürov, Vasif Gafarov, *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-120)*, s. 52-55.

²⁹⁵ BOA, DH.EUM.5.Şb., 55/26, v.3, s. 1-2.

²⁹⁶ Ahmet Ender Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 19.

²⁹⁷ A.g.e., s. 20.

Osmanlı Brest Litovsk Antlaşması ile I. Cihan Harbi'nden sonra Kafkasya Cephesinde ilk kez kısmi de olsa bir başarı kazanmıştır. Enver Paşa Kafkasya'da Türk Devletleri veya Büyük bir Türk Devleti'nin kurulmasını istemekteydi. Böyle bir oluşum Rusya ile Osmanlı arasında tampon bölge olması hasebiyle çok önem arz etmekteydi. Osmanlı Ordusu Elviye-i Selase'yi geri almakla kalmamış Bakü'yü kurtarmak için (15 Eylül 1918) Gürcistan ve Ermenistan üzerinden Azerbaycan'a dâhil olarak bölgeyi Ermeni ve Ruslardan temizlemiştir.²⁹⁸

1918 yılının Mayısında ileri hârekatı yapan Osmanlı Devleti Elviye-iSelase dışında Müslüman Türklerle meskûn Ahıska bölgesini kendi sınırlarına kattı.²⁹⁹ Böylelikle Ömer Faik'in en büyük arzusu olan bölgenin ilhakı meselesi Osmanlı Devleti'nin gündemine gelmiş bulundu. Bölgedeki yetkili kişilere Ahıska'nın ilhakı ile ilgili çalışmalara başlamaları için talimat verildi. Yukarıda da ifade edildiği gibi 15 Ağustos 1918 tarihinde Elviye-iSelase'nin ilhakı onaylandı. Ancak buna karşın Ahıska ve civarındaki Türk toprakları ilhak edilmedi. Ahıska'nın Osmanlı'ya ilhak edilmemesinin en büyük sebebi bölgedeki yetkililerin Ahıska, Ahalkelek, Gümrü ve Sürmeli gibi sancakların ilhakı meselesinin sakıncalı olduğuna dair merkeze yazıp gönderdikleri raporlardan dolayı olmuştur.³⁰⁰ Bununla birlikte Ömer Faik'in en büyük arzusu olan Ahıska'nın ilhakı meselesi gerçekleşmemiş, onun Osmanlı devlet ricalinden ilhakla ilgili talep ve ricası yerine getirilmemiştir. Bu bağlamda Ömer Faik'in Ahıska'nın Osmanlı tarafından ilhak edilmediği tâktirde neler olacağıyla bağlı tesbitleri doğru çıkacaktır. Asırlardan beri Türklüğün bir parçası olan Ahıska tekrar Rusların kontrolüne geçtikten sonra bölgedeki Müslüman Türkler sürgün edilecek ve Türklüğe dair hiç bir ibare bırakılmayacaktır.

8 Ekim 1918 tarihinde İttihat ve Terakki Partisi'nin istifası ve 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesinin imzalanması ile birlikte Türk Ordusu Elviye-iSelase dışındaki Kafkasya topraklarından geri çekilme mecburiyetinde kalmıştır. Böylelikle Azerbaycan, Ahıska ve Gümrü'nün boşaltılmasına karar verilerek Brest Litovsk dışında

²⁹⁸ A.g.e., s. 27-28.

²⁹⁹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, II, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 524.

³⁰⁰ Mustafa Sarı, "Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkas Cephesi (1918)", s. 75-100.

Osmanlı'nın ele geçirdiği bütün topraklardan 21 Ekim 5 Aralık 1918 tarihleri arasında ordu tahliye edilmiştir. Mondros Mütarkesi ile birlikte Kafkasya'daki Türkler kendi haline bırakılmış, bölge ahalisi birçok sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. Ancak Elviye-iSelase ve ona yakın sınır bölgelerindeki Türk ahalisi Ermeni ve Gürcü baskılarına maruz kalmamak için ve de yeni felaketlerle karşılaşmamak için istiklâl mücadelesine girişmişlerdir.³⁰¹

3.2.4. Ahıska Türklerinin Teşkilatlanması

Mondros Mütarekesinden sonra Türk ordusunun Ahıska'dan geri çekilmesiyle birlikte Kafkasya'daki diğer Türkler gibi Ahıska Türkleri de kendi kaderleriyle başbaşa kalmıştır. Daha önceden Ermeni, Gürcü ve Rus katliamlarına maruz kalan bölge ahalisi yeniden boyunduruk altına girmemek için birtakım siyasi faaliyetler içerisine girmişlerdir. Bu bağlamda 29 Ekim 1918 tarihinde Ahıska Hükûmet-i Muvakkatası kurulmuştur. Türk ordusunun bölgeden çekileceğini duyan Ahıska ve sınırdaki Gümrü, Iğdır ve Nahçıvan Türkleri 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'ya şu şekilde müracaat etmişlerdir:

“a – Osmanlı Hükûmeti askerinin arazimizden geri çekmemesini,

b – Veyahut askeri geri çekme zarureti varsa İslam ahaliyi muhafaza için her kazada bir murahhas ile kâfi miktarda asker bırakmasını,

c – Veyahut kazamıza gelecek Hıristiyan ahalinin bizi mahv ve ifna etmemesini ve Hıristiyan askerlerinin de gelmemesini ve sulhu umuminin nihayetine kadar bizi kendi halimize ve müstakil bırakarak Gürcü veya Ermeni hükûmetlerinin dahi bizi şimdilik taht-ı emir ve esaretlerine almamalarına temin edilmesini istiyoruz”.³⁰²

Bölge ahalisinin bu müracaatı üzerine Yakup Şevki Paşa, İstanbul Hükûmeti Erkan-ı Harbiye Riyasetinden Ahmet İzzet Paşa'ya telgraf çekerek buradaki Türklere yardım etmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Ancak Ahmet İzzet Paşa sınır bölgelerindeki Türklere yardım yapamayacaklarını bildirmiştir. Bir sözle İzzet Paşa bölgedeki Türklerin kendi başlarının çaresine bakmasını uygun bir dille ifade etmişti. Bu haberi duyan Ahıska Türkleri telaşa kapılarak Osmanlı içlerine doğru göç etmeye başlamıştır. Ayrıca Ermeni ve

³⁰¹ Ahmet Ender Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 34.

³⁰² A.g.e., s. 35-36.

Gürcülerin planlı şekilde Ahıska'da yaptıkları yalan haberlerden dolayı Müslüman Türk ahalisi paniğe kapılmıştır. Ahıska'daki Türklerin bir kısmı Anadolu'ya göç etmeyi tercih etse de diğer bir kısmı da kendi memleketlerini Ermeni ve Gürcülerden korumak için teşkilatlanma yoluna gitmiş, kendilerini korumak üzere yöntemler aramışlardır.³⁰³

3.3. AHISKA GEÇİCİ HÜKÜMETİ REİSİ

3.3.1. Hükûmet Reisliğine Ömer Faik'in Seçilmesi

Kendi kaderleriyle başbaşa kalan Ahıska ahalisi kendisini korumak için bir oluşum kurmak fikrine düşer. Ahıska'yı Ermeni ve Gürcülere ezdirmemek kararını alan bölge ahalisi her türlü saldırıya hazırlıklı olup işgalcileri bölgeye sokmayacaklardır. Bütün bu tehlikelerle yüzyüze kalmış olan Müslüman Türkler, sonunda kendi hükûmetlerini kurmak için harekete geçtiler. Ahıska Türkleri 29 Ekim 1918 tarihinde Ahıska Hükûmet-i Muvakkatası'nı ilan ettiler. Hükûmet başkanlığına Ömer Faik Numanzade seçildi. Numanzade hükûmet başkanlığına seçildikten hemen sonra üçüncü fırka kumandanı Halil Paşa'ya müracaat ederek, Ahıska Hükûmet-i Muvakkatası'nın kuruluş maksadını ve isteklerini Osmanlı Devleti'ne bildirdi. Numanzade'nin Osmanlı'dan talepleri şu şekildedir:

“Hükûmet-i Osmaniye'nin Ahıska ve Ahılkelek kazalarını maazallah tahliye edeceği ihtimaline nazaran, merkezi Ahıska olmak üzere teessüs eden hükûmet-i Muvakkata; Ordu-yu Humayun Kumandanı, muhterem Yakup Şevki Paşa Hazretlerinin himaye-i samilerinin ihtihsal ile yüz bin nüfusu haiz mühim bir kütle-i İslamiyeyi düşmana ezdirmemek için üçüncü fırkanın Ahıska'da kalmasını talep eyler. Zaten mezkûr fırkanın gaye-i teşkilatı Kafkasya'da bulunup asırlardan beri ezilen üzülen unsur-ı İslamı tahriş olduğu malum-ı samileridir. Ve vatan-ı mübarekemizin bilmeceburiyye daire-i Osmaniye'den çıktığı takdirde Gürcülere terk edilmeyip sulh-i umumiyenin kabul edileceği esas ve prensiplere göre teşkil edilen demokrat hükûmet-i milliyemizin temin gayesiyle heyet-i idareimiz azasında olan Arabin Efendi murahhas seçilmiş ve kendisine itimatname verilmiş olup, bu itimatnamede lüzumlu bilgiler bulunmaktadır”.³⁰⁴

Ömer Faik Numanzade'nin bu istek ve taleplerini Halit Paşa, Yakup Şevki Paşa'ya ulaştırmıştır. Yakup Paşa'nın cevabından ise Türk Ordusu'nun Ahıska'da kalamayacağı anlaşılmıştır. Ancak bölgedeki Türklerin hiçbir şeyden korkmayarak örgütlenmelerini

³⁰³ A.g.e., s. 38.

³⁰⁴ A.g.e., s. 38-39.

tavsiye etmiş, hergün değişen siyasi konjenktürden dolayı her an bir fırsat doğabileceği mesajını vermişti. Numanzade'nin Osmanlı'ya gönderdiği temsilci heyetiyle görüşen Yakup Şevki Paşa daha önce gönderdiği mesajları kendi ağzıyla tekrar ifade etmişti.³⁰⁵ Ancak bölgedeki üçüncü fırka kumandanı Halit Paşa, Müslüman Türk ahalisini kendi kaderlerine terk etmek istemiyor, ordu geri çekilse bile bölge ahalisine nasıl destek olabileceği planlarını düşünmüştür.³⁰⁶

Ahıska'yı işgal için sabırsızlıkla bekleyen Gürcüler, Türk askerinin bölgeden bir an önce çekmesini istiyorlardı. İstanbul Hükûmeti resmen bölgedeki Türk İslam Ahalisi'ni Gürcülerin insafına terk ediyordu. Bu ise tamamen Mondros Mütarekesi'nin bir neticesiydi. Ancak ne Yakup Şevki Paşa ne de Üçüncü Fırka Kumandanı Halit Paşa durumdan memnun değillerdi. Bu durumu kabul etmek istemeyen her iki paşa gizlice görüşerek bir anlaşmaya varırlar. Türk ordusunun içerisinden beş yüze yakın subay ve erleri terhis ederek bölgede milis kuvveti kurdular. Kurulan bu milis kuvvetlerinin idaresine Ahıskalı Server Atabey adlı birisi getirildi. Ayrıca bu kuvvetlerin kendisine yetecek kadar top, makinalı tüfek ve cephaneye yardımcı sağlandı. Böylelikle Ahıska Türkleri, Gürcü işgaline karşı mümkün olduğu kadarıyla kendilerini koruyacaklardı.³⁰⁷ Ahıska Türkleri kendilerini Gürcü işgaline karşı korumaya hazırladıkları bir zamanda Doğu Anadolu'da çok önemli bir gelişme yaşandı. Elviye-iSelase'de bulunan bütün Türklerin bir çatı altında toplamak üzere, Kars İslam Şurası adında bir oluşum kuruldu. Kars İslam Şurası 30 Kasım 1918'de Batum'dan Nahçıvan'a kadar olan Müslüman Türklerin yaşadığı bölgelerden temsilciler çağırarak bir kongre yaptı. Bu kongrede Milli İslam Şurası, Kars Milli Şura Hükûmeti olarak adlandırıldı. Milli Şura Hükûmeti'ne Batum Aras Türk Hükûmeti gibi Ahıska Hükûmeti de katılarak Ermeni ve Gürcü İşgaline ve katliamlarına karşı kurulan bu yeni oluşumun içerisinde yer aldı.³⁰⁸

³⁰⁵ A.g.e., s. 40.

³⁰⁶ A.g.e., s. 42.

³⁰⁷ Ahmet Ender Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 42; Mustafa Sarı, "Ahıska'da Son Osmanlı İdaresi (1918)", s.153-179

³⁰⁸ Ahmet Ender Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 43.

3.3.2. Ahıska'nın İşgali

Ekim 1917'de Çarlık rejiminin devrilmesinden sonra Gürcüler ilk önce başında kendilerinin bulunduğu Maver-i Kafkas Komitesi ve Maver-i Kafkas Hükûmeti adındaki oluşumların içinde yer aldıktan sonra 26 Mayıs 1918 tarihinde kendi bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Daha önce Ermeni ve Rus zulümlerine maruz kalmış bölgedeki Müslüman Türkler şimdi de Gürcü baskısına ve işgaline maruz kalmamak ve hürriyetlerini kazanmak maksadıyla harekete geçmişlerdir. Ömer Faik, 1917 yılında itibaren Gürcistan'da Türklerin hürriyet ve haklarını kazanmaları için önemli faaliyetler içerisine girmiş ve bu uğurda mücadele etmiştir.³⁰⁹ Yukarıda da ifade edildiği gibi bölgedeki gelişmeler üzerine 29 Ekim 1918'de Ahıska Hükûmet-i Muvakkatası kurulmuş, başkan olarak Ömer Faik Numanzade seçilmiştir. Ömer Faik'in başkanlığını yürüttüğü Ahıska Hükûmeti Kars'ta kurulan ve daha büyük oluşum olan (5 Kasım 1918'de) Kars İslam Şurası'na katılmışlardır. Kars İslam Şurası 30 Kasım'da kendisini Hükûmet olarak ilan etmiştir. Ancak 4 Aralık 1918 yılında Osmanlı ordusunun bölgeden çekilmesi ile birlikte Gürcüler Ahıska'yı işgal etmişlerdir.³¹⁰ Doğudaki Türkler Ermeni ve Gürcü işgallerini engellemek için 17 Ocak 1919 tarihinde Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmet-i Muvakkatasını kurduklarını ilan ettiler.³¹¹ Bu hükûmette Ahıska Türklerine de temsil hakkı verilmiştir. Nitekim bu yeni oluşuma ait Müslüman-Türk birlikleri 2 Şubat 1919 tarihinde Ahıska bölgesini Gürcülerden geri almışlardır.³¹² Kısa zaman içerisinde Ahıska bölgesi merkezi Kars'ta bulunan Türk hükûmetiyle Gürcüler arasında bir kaç defa el değiştirdi.³¹³ 22 Nisan 1919 tarihinde İngilizlerin bölgeye müdahilesiyle Cenub-i Garbi Kafkas Hükûmeti'nin varlığına son verildi.³¹⁴ Bununla Ahıska'daki Türk hâkimiyeti de sona ermiştir.

³⁰⁹ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 114; Ömer Faik, "Ömer Faik Efendinin Ruhadze'nin Telegramına Cevabı", *Azerbaycan*, Sayı:132 (9 Mart 1919): s. 2.

³¹⁰ Ahmet Ender Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 78.

³¹¹ Fahrettin Kırzioğlu, "Cenûbu-Garbî Kafkas Cumhuriyeti (Kars Milli-Şûrâ Hükümeti)", *Türk Kültürü*, VI, Sayı: 72, (1968), s. 961

³¹² Ahmet Ender Gökdemir, *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, s. 127.

³¹³ Mustafa Sarı, "I. Dünya Savaşı'ndan Sonra Ahıska ve Civarında Türk Teşkilatlanması", *Yeni Türkiye*, Sayı: 78 (Ekim 1918-Nisan 1919), s. 309-323.

³¹⁴ Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, I, İstanbul: İşıl Matbaası, 1953, s. 558.

3.4. ÖMER FAİK'İN SİYASİ FAALİYETLERİNDE GÜRCİSTAN VE AZERBAYCAN

3.4.1. Hapsedilmesi

Ömer Faik, Çarlık Rusyası'nın yıkılışına kadar Ahıska'da öğretmenlik yapmış ve içtimai işlerle meşgul olmuştur. Ayrıca I. Cihan Harbi sırasında Doğu Anadolu'daki savaş mağdurlarına, göçmenlere ve çoğunlukla Müslüman Türk ahalisine Güney Kafkasya Türklerinden yardımlar toplamış, Hayriye Cemiyeti meydana getirmiştir. Bu bölgelerdeki kasaba ve köyleri karış karış gezerek savaşın sebep olduğu tahribatı gözleriyle görmüştür.³¹⁵ Bölgedeki Müslüman Türklere sağladığı yardımlardan dolayı ahali tarafından takdir edilmiş ve çok sevilmiştir.

Ömer Faik'in Ahıska Türklerini örgütlemesi Gürcistan'daki yönetimin onu tehlikeli bir şahıs olarak görmesine neden olmuş, Gürcü yetkililerinin ona karşı harekete geçirmiştir.³¹⁶ Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin resmi yayın organı olan *Azerbaycan* gazetesinde "Gürcü hükûmetinin en ziyade korktuğu Ömer Faik Efendidir ki, köylü cemaatinin yanında onun çok büyük bir nüfuzu vardır" denilmekteydi.³¹⁷ Bu da Ömer Faik'in arkasında onu destekleyen çok geniş bir kitlenin olduğunu göstermektedir.

Ocak 1919 tarihinde o dönemin Gürcistan Cumhuriyeti'nin resmi yayın organı olan *Gruziya* gazetesi Ömer Faik Numanzade'nin Ahıska'da Müslüman Türkleri örgütleyerek Gürcü devletine karşı çok ciddi bir isyana hazırlık yaptığını, Tiflis'te bulunduğunu ve buradan kendi ajanları vasıtasıyla isyan hazırlıkları yaptığı iddia etmekteydi. Bunun yanı sıra Gürcü Hükûmeti, Ömer Faik'in Kafkasya'yı terk eden Türk birlikleriyle kendi nüfuzundan yararlanarak irtibat kurduğunu ve bu yolla onlardan petrol ve diğer malzemeler tedarik ederek kendi adamları vasıtasıyla Ahıska'daki Müslüman Türklere gönderdiğini ve böylece bölge ahalisini tamamen kendi yanına çekmeyi amaçladığını ileri sürmüşlerdir.

³¹⁵ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 112-113, 123.

³¹⁶ A.g.e., s. 121-122.

³¹⁷ Ümidvar, "Alçak Siyaset", *Azerbaycan*, Sayı: 164 (23 April 1919), s. 2-3; Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 119.

Cenub-i Garbi Kars İslam Hükûmeti döneminde Ahıska çok kısa süreli bir bağımsızlık elde etmişse de İngilizlerin bu hükûmeti ortadan kaldırmasıyla son bulmuştur. Ahıska'yı ele geçiren Gürcü birlikleri bölgede tahribatlar yapmıştır. Numanzade'nin kendisi yine *Azerbaycan* gazetesine gönderdiği bir yazısında bölgeyi topraklarına katan "Gürcü ordusunun Rus Kazaklarından daha vahşi olduklarını ve onlardan daha beter davrandıklarını" ifade etmiştir.³¹⁸

1919 senesinde *Azerbaycan* gazetesine yine bir makale gönderen Ömer Faik, bu makalesinde özellikle Bolşevik Devrimi'nin ilk yıllarında köylülerin hukukunu savunduğu ve toprak reformları talep ettiği için kendisine karşı Gürcü devlet yetkilileri tarafından ciddi saldırıların olduğunu ifade etmekteydi.³¹⁹ Ömer Faik, kendisine karşı yapılan bütün saldırılara rağmen sessiz kalmayarak Gürcü devletinin içerisindeki milliyetçi siyasetçilere karşı mücadele yürütüyordu. İşte onun bu davranışlarından dolayı dönemin Gürcü hükûmeti Ömer Faik'i ortadan kaldırmak için çok ciddi tedbirlere başvurmak istediysede bölgedeki Müslüman Türkler tarafından çok sevilmesi, Gürcüleri tedbirli davranmaya sevk ediyordu.³²⁰

Ömer Faik, Ahıska'daki siyasi ve toplumsal faaliyetlerinden dolayı Gürcü Menşevikler tarafından takiplere maruz kalmış ve birkaç defa hapsedilmiştir. Onun, Gürcistan'daki Türklerin siyasi ve kültürel özerkliği uğrunda mücadeleleri Gürcü milliyetçilerini rahatsız etmiştir.³²¹ 10 Ocak 1919 tarihinde ise Ömer Faik, Müslüman Türkleri devlete karşı isyana teşvik etmek ve Türkiye adına casusluk yapmak suçlamalarıyla Gürcü Menşevik Hükûmeti tarafından tutuklanarak meşhur Metek Kalesi'ne götürülmüş, kendisine burada çok ciddi işkenceler yapılmıştır.³²² Ömer Faik'in *Azerbaycan* gazetesinde çıkan "Ömer Faik Efendi'nin Ruhadze'nin Telegramına Cevabı" adlı yazısında

³¹⁸ A.g.e., s. 120.

³¹⁹ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 122.

³²⁰ A.g.e., s. 119.

³²¹ Ömer Faik, "Ömer Faik Efendinin Ruhadze'nin Telegramına Cevabı", s. 2; Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 128.

³²² Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 123, 128; Ömer Faik Numanzade siyasi ve içtimai faaliyetlerinden dolayı Aralık 1918 tarihinde de Gürcistan Hükûmeti tarafından hapsedilmiştir. Bkz. Sahib Rzayev, *Ömer Faik Numanzade'nin Edebi-Publist Faaliyeti*, s. 28.

kendisi bu durumu şu şekilde açıklamıştır: “Benim Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti’nde Ahıska ve Ahalkelek uyezdleri için milli özerklik istemekten başka bir niyetim olmamıştır.”³²³

Bölgedeki siyasi gelişmelerin ardından Ahıska’nın Osmanlı’ya ilhakının gerçekleşmeyeceğini anlayan Ömer Faik, en azından bölgenin özerk bir statüye kavuşması için çalışmalar yürütmüştür. Bu ise Gürcü Hükûmeti’nin Ömer Faik’e karşı cephe almasına sebep olacak bir etkidir. Azerbaycan’da bugüne kadar Ömer Faik’in hakkında yapılan çalışmalarda onun Osmanlı ile ilişkilerini görmezden gelinmiştir. Bunun en büyük nedeni yine Ömer Faik’in kendisidir. Çünkü o, bölgede Türk hâkimiyetinin kurulamayacağını fark edince bölgedeki yeni sistemin içerisinde yer alabilmek ve kendi toplumunu korumak için geçmiş faaliyetlerini örtbas etmiştir. Bunu 1924 tarihinde Gence Ziraat Yüksek Okulunda (Texnikum) Müdür olarak görev yaptığı zamanlarda devletin talep ettiği anketlerde verdiği yanıtlardan anlamaktayız.³²⁴ Bunun dışında o dönem *Azerbaycan* gazetesinde yazdığı makalelerde de yukarıdaki meselelere değinmediğini görmekteyiz.

Ömer Faik’in (1918 yılının Aralık ayında) hapsine hem Gürcistan Türkleri hem de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin aydınları çok ciddi tepkiler göstermişlerdir. AHC’nin resmi yayın organlarında bu mesele ciddi olarak ele alınmış dönemin önemli isimleri tarafından eleştirilmiştir.³²⁵ Ömer Faik hapsedilmeden önce hem çalışmalarıyla hem de dönemin matbuat organlarında yazdığı yazılarıyla Gürcistan Cumhuriyeti’nin yöneticilerinin usülsüz faaliyetleri hakkında topluma bilgi sunuyor bazı devlet adamlarının Müslüman Türklere yaptıkları zulüm ve baskıları dile getiriyordu. Onun hapsedilmesinin en büyük sebeplerinden biri de buydu. Yeni kurulmuş Gürcü Hükûmeti, kendilerinden olmayan toplumsal meselelerde aktif ve hükûmete muhalif olan bu kişiyi tamamen susturmayı düşünüyordu. Gürcü Hükûmeti, Ömer Faik’i hapsetmekle kalmamış onun

³²³ Ömer Faik, “Ömer Faik Efendinin Ruhadze’nin Telegramına Cevabı”, s. 2.

³²⁴ Örnek: Ömer Faik, ankette Bolşevik Devrimi sırasında neredeydiniz ve hangi işlerle uğraşıyordunuz? sorusuna: “köyde öğretmenlik yapıyordum” diye cevap vermiştir. Bkz. Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 112-113.

³²⁵ Ahmet Cevad, “Ömer Faik’in Başına Gelenler”, *Azerbaycan*, Sayı: 104 (3 Fevral 1919), s. 1-2; Muhtar Efendizade, “Faik Efendi’nin Hapsi”, *Azerbaycan*, Sayı: 99 (28 Yanvar 1919), s. 2-3.

Ahıska'daki ailesine ve akrabalarına da baskılar uygulamıştır.³²⁶ Hatta 18 Şubat 1919 tarihinde Gürcistan Cumhuriyeti Parlamentosu, Olağanüstü toplantı gerçekleştirerek Ömer Faik'in "Gürcü Devleti'nin aleyhindeki faaliyetleri"ni müzakere etmiştir. Meclis'te Ömer Faik'i suçlu bulan vekillerle birlikte onu savunanlarda olmuştur. Ömer Faik ile en çok uğraşan ve bütün bu olanları ona yaşatan büyük bir ihtimalle onunla şahsi sorunları olan Gürcistan Devleti'nin İçişleri Bakanı Noe Ramişvili ve kendisinin de söylediği gibi şahsi düşmanları olan bölgedeki Kobilan Beyleri olmuştur.³²⁷

Dönemin Azerbaycan matbuatının verdiği bilgilere göre Gürcü Hükûmeti, Numanzade'yi tutukladıktan sonra ona gözdağı vermek için özel seçilmiş askerlerini Ahıska'ya göndererek onun dönemin parasıyla bir milyonluk değerindeki makine ile çalışan değirmenini, kereste fabrikasını, kereste depolarını, iki katlı evini ve geniş meyve bağlarını yakarak tahrip etmişlerdir. Ömer Faik'e ve yakınlarına yapılan bu saldırılar sırasında Numanzade'nin taraftarları ve onu sevenler, onun ailesini gizleyerek saldırılardan korumuşlardır.³²⁸

Ömer Faik'in üç ay hapiste kaldığı süreçte kamuoyundan gelen itiraz ve talepler karşısında çaresiz kalan Gürcü Hükûmeti, onu kontrol altında tutulmak şartıyla serbest bırakmıştır. Gürcü Hükûmetinin bu kararı vermesinde Ömer Faik'in kötüye giden sağlık durumu da etkili olmuştur.³²⁹

Ömer Faik, serbest kaldıktan sonra ailesinin ve yakınlarının başına gelen sıkıntılar ve mülklerinin talan edilmesi karşısında yine susmamış; "Yeter ki Hukuk-i Milliyetimiz talan edilmesin" diyerek ona karşı yapılan bütün bu saldırılardan korkmadığını dile getirmiştir. Onun hapiste olduğu dönemlerde hem Azerbaycan'ın hem de Gürcistan'ın önemli isimleri ona karşı yapılan saldırıları eleştirmiş bu durumun "bütün Kafkasya

³²⁶ Tiflisli, "Ömer Faik Efendi Üçüncü Defa Hapiste", *Azerbaycan*, Sayı: 159 (17 Aprel 1919), s. 2.

³²⁷ Ömer Faik, "Ömer Faik Efendinin Ruhadze'nin Telegramına Cevabı", s. 2.

³²⁸ Tiflisli, "Ömer Faik Efendi Üçüncü Defa Hapiste", s. 2; Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 125.

³²⁹ A.g.e., s. 125-126.

aydınlarında çok ağır bir üzüntü yarattığını ve demokrasi suçu olduğunu” ifade etmişlerdir.³³⁰

Gürcistan Devleti, Ömer Faik’i serbest bıraktıktan sonra onun arkasındaki çok ciddi desteği görerek onunla baş edemeyeceğini anlamıştır. Onun bu nüfuzundan istifade etmek amacıyla kendisine Ahıska Bölgesinin Komiseri olması teklif edilmiştir. Ancak o, Gürcistan’da yaşadığı bütün bu olaylardan sonra bu teklifi kabul etmemiştir. Bundan sonra Gürcistan’da kalamayacağını anlayınca Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’ne gitmiştir.³³¹

3.4.2. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nde Ömer Faik

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Hükûmeti de çeşitli yollarla Ömer Faik’in kurtarılması için çaba sarf etmiştir. Numanzade Azerbaycan’a gelmesini Azerbaycan Halk Cumhuriyeti aydınları ve devlet adamları sevinçle karşılar. Ömer Faik, Azerbaycan’da hemen devlet işlerine davet edilir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin büyük güven duyduğu Ömer Faik’e en karmaşık ve devleti yakından ilgilendiren sorunların çözümü için görevler verilir.³³²

Azerbaycan’da o döneme dair bazı evraklarda Numanzade’nin Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nde Nezâret Bakanı olarak çalıştığı yazılmıştır. Ancak o AHC İçişleri Bakanlığı’nda Nezaretçi Müfettiş olarak görev yapmıştır. O dönem, Numanzade’nin yiğeni Ahmet Pepinov da AHC’de hem milletvekili hem de hükûmetin Tarım Bakanlığı görevini yürütmekteydi.³³³

Ömer Faik, AHC Devleti’nin sisteminin oturması için elinden geleni yapmıştır. O vazifesi gereği Azerbaycan’ı karış karış gezmiş gördüğü bütün olumsuzlukları dile getirmişti. Numanzade, devlet içerisindeki sorumluları eleştirerek yaptıkları kanunsuzluklardan dolayı mevzuata göre işlem yapmıştır. Ayrıca tesbit ettiği

³³⁰ Tiflisli, “Ömer Faik Efendi Üçüncü Defa Hapiste”, s. 2.

³³¹ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 128.

³³² İltifat Şahseven, *Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Dahili İşler Nazırlığı ve Silahtaşları (1918-1920)*, Mütercim Neşriyat, Bakü 2017, s. 277-278; Yakub Mahmudov, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ansklopedisi*, s. 285-286.

³³³ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 133; İltifat Şahseven, *Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Dahili İşler Nazırlığı ve Silahtaşları (1918-1920)*, s. 277-278.

kanunsuzlukları ve hukuksuzlukları devletin resmi yayın organlarında gündeme taşımıştır.³³⁴

Ömer Faik, yürüttüğü bu vazifesi dışında genel olarak Azerbaycan'da toplumsal ve kültürel konularda da yapılması gereken işlerle ilgili fikirlerini bildiriyor yine burada bütün olumsuzlukları ağır bir dille eleştiriyordu. Hükûmetin milli dil konusunda en kısa zamanda önemli işler yapmasının gerekliliğini dile getiriyor, zira bu meselenin bir milletin var olması için çok önemli bir etken olduğunu bildiriyordu.³³⁵

AHC'nin verdiği yüksek yetkiler çerçevesinde Ömer Faik ülkede tanınmış kişilere karşı işlenmiş birçok cinayetin aydınlatılmasında etkili olmuştur. Bunun dışında bölgelerdeki örf ve töre adetlerinden dolayı meydana gelen olayların devletin kanunları çerçevesinde halledilmesini sağlamış, bölgelerde çeşitli olaylardan dolayı çıkan isyanların yatıştırılmasında önemli bir rol oynamıştır.³³⁶

Nisan 1920 tarihinde Kızıl Ordu'nun Azerbaycan'ı işgaliyle birlikte AHC Hükûmeti son bulmuştur. Azerbaycan'da Sovyet hâkimiyetinin kurulmasından sonra Ömer Faik'in daha önce yapmış olduğu olumlu faaliyetlerden dolayı dostu Neriman Nerimanov³³⁷ kendisine yeni kurulan hükûmette yer almasını teklif etmiştir.³³⁸

3.5. SOVYET DÖNEMİNDE ÖMER FAİK

3.5.1. Ömer Faik'in Sovyetlerin İlk Yıllarındaki Faaliyetleri

Ömer Faik Numanzade, henüz ilk gazetecilik faaliyetlerine başladığı dönemlerde toplumun refahı ve düzeni için Sosyalizmi faydalı görmüş ve Sosyal Demokratlara yakın durmuştur.³³⁹ Ama hiçbir zaman ne Bolşevik olmuş ne de herhangi bir siyasi partinin resmi

³³⁴ Ömer Faik, “İşlerimizde Hercmerclik [Karışıklık]”, *Azerbaycan*, Sayı: 220 (9 Temmuz 1919), s. 2.

³³⁵ Ömer Faik, “Millileşmek”, *Azerbaycan*, Sayı: 327 (21 Noyabr 1919), s. 2.

³³⁶ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 139-140.

³³⁷ Edebiyatçı ve siyasetçi Neriman Nerimanov (1870-1925) Azerbaycan aydınlarından ve Lenin'in yakın arkadaşlarından ve Kominist Partisinin kurucularındandır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Kızıl Ordu tarafından işgal edildikten sonra Nerimanov 1920-1925 yıllarında Azerbaycan SSC Halk Dış İşleri Komisarı Başkanı, Azerbaycan SSC Devrim Komitesi Başkanı, Azerbaycan SSC Halk Komisarları Başkanı ve Zakafkasya Federativ Cumhuriyetler Birliği Başkanı olarak önemli görevlerde bulunmuştur. Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu Türklerine yardımlar yapmıştır.

³³⁸ A.g.e., s. 140.

³³⁹ Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 83-110.

üyesi olmuştur. Ancak 1920’de Bolşeviklerin Kafkasya’yı ele geçirmesinden sonra Müslüman Türklere verdiği vaatlerden dolayı yeni kurulan Bolşevik hükûmetine olumlu bakmış ve onlarla çalışmayı kabul etmiştir.³⁴⁰

Sovyetlerin ayrıştırıcı milli ve kültürel meselelerin istismarına son vererek eşit bir düzenin kurulmasını sağlayacağını vaat edilmesi üzerine Ömer Faik kurulan bu yeni rejime karşı olumlu yaklaşım göstermiştir.³⁴¹ Neriman Nerimanov ile Ömer Faik’in çok eskiden beri dost olduklarını Numanzade’nin hatıratından öğrenmekteyiz.³⁴² Numanzade Azerbaycan’da Sovyetlerin kurulmasından hemen sonra yeni rejimin fikirlerini yaymak ve sağlamlaştırmak amacı ile çıkarılan *Zahmetkeşlerin Gözü* (1920-1929) adlı dergide hem görev almış hem de burada yazılar yazmıştır.³⁴³ Ömer Faik, daha sonra komünistlerin isteği ile Gürcistan’daki Sovyet faaliyetlerine çağrıldı.

3.5.2. Gürcistan Devrim Komitesi’ndeki Faaliyetleri

Gürcistan’da Sovyet rejiminin kuruluşundan sonra ülkenin birçok yerinde isyanlar başladı. İsyen bölgelerinin başında Müslüman ve Türklerin yaşadığı Acaristan, Ahıska ve Borçalı gelmekteydi. Bu karmaşık durumu çözmek amacıyla 16 Şubat 1921 tarihinde kurulan Gürcistan Devrim Komitesi’nin³⁴⁴ onüyesinden biri de Ömer Faik idi. Onun sorumlu olduğu bölgeler Müslüman Türklerin yoğun olduğu Ahıska, Acaristan ve Borçalı’ydı.³⁴⁵ Ömer Faik bu görevi sırasında isyanların bastırılmasında çok büyük rol

³⁴⁰ A.g.e., s. 134, 142.

³⁴¹ Ekim Devrimi’nden (1917) sonra Bolşevikler Müslümanlara milli ve dini kimliklerini tanıyacaklarını, Çarlık Rusyası’ndan farklı olarak yeni sistemde özgürce yaşama hakkı bulacaklarını ilan etmişlerdir. Bkz. Hans Braker, *İslamiyet Sorununun Sovyetlerin İç ve Dış Politikasındaki Yeri*, Çev: Yuluğ Tekin Kurat, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, Ankara, Sayı: 7 (1984), s. 5; Helen Carrere d’Encausse, *Parçalanmış İmparatorluk*, Çev. Nezih Uzel, Sisav Yayınları, İstanbul 1984, s. 29-33; Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 143.

³⁴² Ömer Faik Numanzade, *Hatıralarım*, s. 77.

³⁴³ Bkz. Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 143-150; Ümidvar, “Hasan Eminin [Yevlah’lı Bir Köylü] Şikâyeti”, *Zahmetkeşlerin Gözü Dergisi*, Sayı: 1 (3 İyul 1920), s. 1-2.

³⁴⁴ Y. Kaçarava, *İstoriya Gruzii*, Tom. II, Ganatlebi Yayınları, Tiflis 1973, s. 214; Y. Kaçarava, *İstoriya Gruzii*, Tom. III, Ganatlebi Yayınları, Tiflis 1968, s. 3-5.

³⁴⁵ Ömer Faik Numanzade, *Seçilmiş Eserleri*, s. 493-494 (1992 Baskısı); Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 151.

oyladı. Ahıska'nın bazı mintikalarını elinde bulunduran Menşeviklere veya isyancılara karşı yapılan çalışmalar sonucunda isyanlar bastırıldı.³⁴⁶

Gürcistan'ın çok uluslu yapıya sahip olmasından dolayı Gürcistan Devrim Komitesi 1 Ağustos 1921 tarihinde Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin terkinde Müslüman ahali için Müslüman İşleri Şurası adı altında bir oluşuma gitti. Müslüman İşleri Şurası'nın başına Ömer Faik getirildi.³⁴⁷ Numanzade, Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesinde Müslüman İşleri Şurası'nın başkanı olarak çok yakından katılmış, Müslüman Türk bölgelerini karış karış gezerek bu bölgelerde sosyalist bir cemiyetin kurulması için yakından ilgilenmiştir.³⁴⁸

Devletin emriyle görevlendirilen Ömer Faik, Acaristan, Ahıska ve Borçalı'da Müslüman Türklerin eğitim meselesini, siyasi, ekonomik, durumunu incelemek için ayrıca bölgelerde rejim adına yapılan işleri teftiş etmek amacıyla sınırsız yetki almış, bölgelerdeki problemleri tespit ederek merkezi hükümet nezdinde gündeme getirmiştir.³⁴⁹ 24 Temmuz 1921 tarihinde Ömer Faik, başta Borçalı olmak üzere Gürcistan'daki Müslüman Türk bölgelerinin durumuyla ilgili geniş bir rapor sunmuş, onun bu tespitleri devlet adamları nezdinde etkili olmuştur.³⁵⁰

Ömer Faik'in bu görevde bulunduğu sürede yaptığı çalışmalar ve komiteye yazdığı raporlarda, şu hususlar üzerinde çalıştığı görülmektedir: Müslüman Türk bölgelerinin idari işleri, toprak meselesi, içtimai durumları, gelenek ve kültürel meseleleri, bölgedeki Ermenilerin Türklere karşı tutumu ve yeni sisteme verdikleri zararlar. Ömer Faik devlete yazdığı raporlarda ve toplantılardaki konuşmalarda Kızılordu'nun Müslüman Türklere karşı baskı ve talanlarını, onlara mahsus mal mülk ve arazilerin gasp edilmesini çekinmeden dile getiriyordu. Ayrıca Ahıska'daki Ermenilerin yeni sistem içerisinde yerleşmesi Müslüman Türklere aheyhindeki ciddi faaliyetleri Ömer Faik'i rahatsız eden en önemli meselelerdendi.

³⁴⁶ A.g.e., s. 153; *Pravda Gruzii*, "Революция в Грузии", Sayı: 16 (20 Mart 1921), s. 2.

³⁴⁷ Ömer Faik Numanzade, *Seçilmiş Eserleri*, s. 314.

³⁴⁸ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 154.

³⁴⁹ A.g.e., s. 157.

³⁵⁰ Ömer Faik'in Gürcistan Devrim Komitesi için hazırladığı "Gürcistan Devrim Komitesi Başkanı Maharadze Yoldaşa" adlı raporu. Bkz. Ömer Faik Numanzade, *Seçilmiş Eserleri*, s. 345-353.

Kendisi bu konuya raporlarında yer veriyor, Ahıska'daki kurulan komitelerin terkiibinden Ermenilerin çakarılmasını istiyordu.³⁵¹ Onun Ermenilere karşı bu tutumu gelecekte onun tutuklanarak kurşuna dizilmesinde etken olacaktır.

Ömer Faik'in Sovyet Hükûmeti'nin ilk yıllarında yaptığı görevleri göz önünde bulundurulduğunda kendisinin sosyalizm kuruluşuna bütün samimiyetiyle inandığı, sistem için faydalı çalışmalar yaptığı görülmektedir. Bu çerçevede Gürcistan'da Devrim Komitesi döneminde yaptığı faaliyetler sırasında Müslüman Türklerle ilgili çalışmaları raporları incelendiğinde onun bu sistemin içerisinde ne için yer aldığı anlaşılmaktadır. Numanzade'nin tek derdi uzun yıllardan beri savaşlardan ve çatışmalardan dolayı sıkıntılar çekmiş Müslüman Türklerin refahını sağlamak hak ve hukuklarını korumak, yeni kurulan sosyalist cemiyetin içerisinde kendi yerlerini bulmalarını sağlamaktı. İnanarak çıktığı bu yolda istediği gelişmeler gerçekleşmemiş, hem kendisi hem de mensup olduğu Ahıska Türkleri haksızlıklara maruz kalmıştır.

1922 yılında Ömer Faik'in yaşı ve hasta olması öne sürülerek Gürcistan'daki görevlerine son verildi. Numanzade Tiflis'te yeni faaliyete başlamış *Yeni Fikir* adlı gazetenin idaresine atandı. Kendisi bir süre bu gazetede çalıştı. 1923 yılında Azerbaycan'a giderek Gence şehrindeki Darülmualimin Mektebi'nde edebiyat hocalığı, 1923-1924 yıllarında Azerbaycan'ın Gence şehrindeki Ziraat Teknik Okulu'na müdür olarak görev yaptı.³⁵² Azerbaycan'ın Sovyet döneminin tanınmış şairlerinden Resul Rıza hatıratında Numanzade'nin müdürlüğünü yaptığı Ziraat Teknik Okulu'na girişini aktarıırken Ömer Faik'le temasta bulunduğunu ve onun yardımıyla bu okula kabul edildiğini aktarmaktadır. Resul Rıza'nın Ömer Faik'le ilgili söyledikleri şu şekildedir:

"Gence Ziraat Teknik Okulu'nun müdürü Ömer Faik idi. Ben daha önce bu isimi çok duydum. Onu meşhur *Molla Nasreddin* dergisinin önemli isimlerinden olduğunu biliyordum... Kayıt tarihinin üzerinden altı ay geçtiği için benim okula giremeyeceğimi söylediler. Ben kendimi kaybetmedim,

³⁵¹ Ömer Faik Numanzade'nin Gürcistan Müslüman İşleri Şurası'nın başkanı olarak bağlı olduğu GDK'ya hazırladığı raporlar için Bkz. Ömer Faik Numanzade, *Seçilmiş Eserleri*, s. 493-519. (1992 Baskısı)

³⁵² Fazil Vahidov, *Ömer Faik Numanzade'nin Dünya Görüşü*, s. 78.

oturduğum okul müdürü Ömer Faik adına bir dilekçe yazdım... Müdür (Ömer Faik) beni yanına çağırdı. Ömer Faik kısaboylu, yüzü çopur, sert, mavi gözlü bir adam idi.”³⁵³

Ömer Faik 1924 yılında Bakü’de Azerbaycan Halk Maarif Komiserliği İdaresi’nde çalışır. Okulların yeni sisteme göre düzenlenmesinde ve müfredatlarının hazırlanmasına katkı sunar.³⁵⁴ 1926-1927 yılları arasında Azereşr Matbaasında da görev alır³⁵⁵ ve okullar için 1927 yılında *Üçüncü İl* isimli kitap hazırlar.³⁵⁶ Ömer Faik, sağlık sorunlarından dolayı 13 Haziran 1927 tarihinde emekli olmuş,³⁵⁷ ve o yıldan itibaren matbuat ve iş hayatından tamamen uzaklaşmıştır.

1930 yılından itibaren Stalin terörizminin başlayacağını ayak sesleri duyulmaya başlanmıştır. Nitekim Ömer Faik 1933 yılında sovyetlerde başlayan hapislerin³⁵⁸ ilk dalgasında Bakü’de hapsedilmiş, bir buçuk ay hapiste tutulmuştur.³⁵⁹ 1935 yılında ise Ömer Faik’in yeğeni AHC’de vekillik ve bakanlık yapmış, Ahmet Pepinov hapsedilerek kurşuna dizilmiştir.³⁶⁰

3.5.3. Tutuklanması ve Öldürülmesi

Numanzade ömrünün sonlarına doğru memleketi Ahıska’nın Azgur Kasabası’na bağlı Agara köyünde ata yurdunda yaşamaktaydı. Onun bir oğlu üç kızı vardı. Çocukları

³⁵³ Resul Rza, *Seçilmiş Eserleri*, Haz. Arif Emrahoğlu, Önder Neşriyyat, Bakü 2005, s. 11-12.

³⁵⁴ Fazil Vahidov, *Ömer Faik Numanzade’nin Dünya Görüşü*, s. 78.

³⁵⁵ Sahib Rzayev, *Ömer Faik Numanzade’nin Edebi-Publist Faaliyeti*, s. 30.

³⁵⁶ H. K. Sanılı, F. Nemanzade, H. Ahundov, *Üçüncü İl: Zehmet Mektepleri Üçün Tedris ve Pedagoji Kitapları*, Azereşr, Bakü 1927; Bu kitaplar 1928, 1929 ve 1930 yıllarında üç kere daha neşredilmiştir.

³⁵⁷ Fazil Vahidov, *Ömer Faik Numanzade’nin Dünya Görüşü*, s. 79.

³⁵⁸ Helene Carrere d’Encausse, Stuart R. Schram, *Marksizm ve Milliyetçilik*, çev. Ersoy Doğanıyurt, Yol Yayınları, İstanbul 1976, s. 80; Vincent Monteil, *Sovyet Müslümanları*, Pınar Yayınları, İstanbul 1992, s. 47-52.

³⁵⁹ 1922 yılında Ömer Faik’in Türkiye’de İstanbul Üniversitesinde eğitim gören yeğeni Hüseyin Numanzade, “Türk ajanı” olarak nitelendirilerek Batum’da hapsedilmiştir. Ömer Faik, o dönemde önemli görevlerde bulunmaktaydı. Onun İstanbul’da eğitim alan yeğeninin tutuklanması Ömer Faik’in itibarını sarsmak amacını taşımaktaydı. Numanzade yeğenine ve kendisine karşı yapılan bu haksızlıklardan dolayı itiraz etmiş, başta Zakafkasya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri İttifakı’nın Başkanı Neriman Nerimanov olmakla birlikte dönemin birçok nüfuzlu şahısları Ömer Faik’in bu haklı itirazına destek olmuş ve yeğeninin hiçbir günahı olmadığını serbest kalması gerektiğini düşünmüş ve bunun yapılmasını istemişlerdir. Nerminov’un bu müdahalesi sonucunda Ömer Faik’in yeğeni serbest kalmış, ancak 1926 yılında tekrar casuslukla suçlanarak sürgüne gönderilmiştir.

³⁶⁰ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 168-170.

Bakü’de Tıp Fakültesinde ve Petrol Akademisinde eğitim görüyorlardı.³⁶¹ Ömer Faik’in 1933 yılında Ahıska’dan Bakü’ye evlatlarına yazdığı mektuplarından, onun çok ciddi sağlık sorunları olduğu anlaşılmaktadır. Ömer Faik, mektuplarında evlatlarını teselli etmeye çalışıyor, onu düşünerek kendi eğitimlerine zarar vermelerini istemiyordu.

“Kâmilcan... Senin ve Kamile’nin mektuplarını okudum. İçimde dedim: bunlar ne zayıf, ne aciz insanlarmış. Ne için kendilerini kaybetmişler... Size çok kızdım. Neden siz böyle bir doğal afet karşısında kendinizi kaybediyorsunuz... Ölümün hepimiz için er ya da geç geleceğini ve bunun için hayatı zehirlenmenin lüzumu olmadığını ne için anlamıyorsunuz. Bu zamanda 65-70 yaşa dolamak demek, ölüm denilen kimyevi değişikliklere hazırlanmış demektir... İnan Kamil can, ben ölümden hiç korkmuyorum... Ben ölümden daha çok sizin zayıf sınırlarınızdan korkuyorum...”³⁶²

Ömer Faik, aslında Sovyet rejiminin gerçek yüzünü daha ilk yıllarda görmüştür. Ömer Faik’in kızı Bahtlı Nemanzade babasıyla ilgili bir röportajında: “Ömer Faik’in Bolşeviklerle hiçbir zaman yıldızının barışmadığını” ifade etmektedir.³⁶³ Ömer Faik, 1930’lardan sonra Sovyet Sosyalist sisteminin kendisini de ortadan kaldıracığını düşünmekte ve o anı beklemekteydi. Numanzade’nin küçük kızı Bahtlı Numanzade 1937 yılında babasının tutuklanarak götürülmesini şu şekilde aktarmaktaydı:

“Yazın biz kendi memleketimiz olan Ahıska’ya gittik. Bir gün gece yarısı duyduk ki dışarıda köpekler havlamaya başladı. Babam geldi bizi yerimizden kaldırdı ve dedi ki: “Kalkın beni götürmeye gelmişler”. Babamı tutuklayıp götürən bir Ermeni idi.”³⁶⁴

1937 yılına kadar olan süreç, Stalin terörizminin binlerce aydını, devlet adamını, kamuoyunun öne çıkan kişilerini ajan, Sovyet düşmanı, vatan haini gibi damgalayarak öldürdüğü ve sürgüne gönderdiği dönemdir. Böyle bir zamanda Ahıska’da sağlık sorunlarıyla uğraşan 66 yaşındaki Ömer Faik Numanzade de halk düşmanı suçuyla yok edilmesi düşünülen kişilerdendi.

³⁶¹ Azer Turanlı, “Bahtlı Bu Dünyadan Bahtsız Gitti”, *Edebiyat Gazetesi*, Sayı: 21 (22 İyun 2019), s. 16-17.

³⁶² Ömer Faik Numanzade’nin 20 Kasım 1933 tarihinde köyü Agara’dan Bakü’de eğitim alan oğlu Kamil Numanzade’ye yazdığı mektuptan. Bkz. Ömer Faik Numanzade, *Seçilmiş Eserler*, s. 490-492. (1992 baskısı)

³⁶³ Azer Turanlı, “Bahtlı Bu Dünyadan Bahtsız Gitti”, s. 16-17.

³⁶⁴ Bahtlı Numanzade 2003 yılında Ömer Faik Numanzade hakkında “Işığımız Sönmeyecek” adlı belgeselde babasıyla ilgili hatıralarını paylaşmıştır. Bkz. https://www.youtube.com/watch?v=l6s_zPMPDvg, Erişim Tarihi: 05.06.19.

16 Temmuz 1937 tarihinde Odabaşıyan adlı Ermeni kökenli Ahıska İlçe Savcısının emriyle İlçe Milis Şubesi başkanı Vaso İnaridze, Ömer Faik'i Sovyet hâkimiyeti aleyhinde kurulmuş “milliyetçi karşı devrim teşkilatı'nın” başkanı olmakla suçlayıp hapsedmiştir. Ömer Faik'i yargılayan kamu görevlileri Numanzade'nin 1921-22 yıllarında Gürcistan Devrim Komitesi'nin üyesiyken raporlarında bahsettiği ve yaptıkları hukuksuzluklarla ilgili merkezi hükûmete şikâyet ettiği eski Menşevik mensupları olan isimlerdir.³⁶⁵ Onun hapsine sebep olan bu kişilerin çoğu Sovyetlerin Gürcistan'da kuruluşunun ilk yıllarında Bolşeviklere karşı olmuş, yeni rejimin bölgede oturmasını engel olmuşlardır. Bunlardan biri de Ahıska Milis Şubesi'nde İnaridze'nin yerine tayin edilen Kabulov idi.³⁶⁶

Gürcistan Sovyet Güvenlik Komitesi'nin arşivinde Numanzade'nin adına açılmış 17557 numaralı dosya vardır.³⁶⁷ Bu dosya incelendiğinde Ömer Faik'e karşı düzmece ithamlar, yalancı şahitlerin Numanzade'nin aleyhinde verdiği ifadeler görülmektedir. Ayrıca Numanzade'nin kendisinin soruşturma tutanakların başında verdiği cevaplarla daha sonra verdiği cevapların örtüşmemesi onun içeride çok ciddi işkenceler gördüğünü göstermektedir.³⁶⁸ Nitekim Ömer Faik'in soruşturmasını yürüten Ermeni kökenli Kabulov yaptığı işkenceler ve işlediği cinayetlerle meşhurdur.³⁶⁹ 17557 numaralı dosyada 5 Ağustos 1937 tarihinde soruşturma sırasında Ömer Faik'in masadaki bardağı kırarak intihar teşebbüsünde bulunduğu da yazmaktadır.³⁷⁰ Soruşturma tutanaklarının sonunda Ömer Faik: “Ben itiraf ediyorum ki, Sovyet Hükûmeti'ni yıkmak maksadıyla ciddi çaba gösterdim. Milliyetçi Karşı Devrim Teşkilatı'nı da Türkiye istihbaratının talimatıyla kurdum”³⁷¹ ifadelerini kullanmış, daha doğrusu bu ifadeleri söylemeğe mecbur bırakılmıştır.

³⁶⁵ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 188-189.

³⁶⁶ Kabulov: Ahıska'da Polis Reisi çalışmış daha sonra Sovyetler Birliği İç İşleri Komiserliğinin Hususi Soruşturma Bölümü başkanı olmuştur. 1953 yılında Stalin'nin ölümünden sonra işlediği suçlardan dolayı öldürülmüştür.

³⁶⁷ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 189-190; Rena Paşabekova, *Беженцы*, Gençlik Yayınları, Bakü 1992, s. 212-218.

³⁶⁸ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 192-193.

³⁶⁹ Evgeniy Gnedin, “Sebya Ne Poteryat”, *Noviy Mir*, Sayı: 7 (1988), s. 173-210.

³⁷⁰ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 192.

³⁷¹ A.g.e., s. 193.

Ömer Faik'in işkenceler sonucunda verdiği yalan ifadelerden dolayı tutuklanarak onunla aynı hapisaneyi paylaşmış dönemin Ahıskalı faal gazetecilerinden olan Behram Güneşov, 1954 yılında affedilmesinden sonra Ömer Faik'in ailesiyle görüşmüş, evlatlarına babalarının hapisanede insanlık dışı işkencelere maruz kaldığını anlatmıştır.³⁷²

17557 numaralı soruşturma tutanakları arasında Ömer Faik Numanzade'nin 7 Ekim 1937 tarihinde soruşturmasının bittiği, Gürcistan SSB İç İşler Komiserliğinin 19 Ekim 1937 tarihinde 29 numaralı kararıyla Ömer Faik Numanzade dâhil altı kişinin kurşuna dizilerek öldürülmesinin karara bağlandığı yazmaktadır. Ömer Faik, Ekim ayında Tiflis'te kurşuna dizilerek öldürülmüştür. Numanzade'nin ölümünden yirmi yıl sonra 10 Nisan 1958'de Gürcistan SSC Yüksek Mahkemesi'nin Ömer Faik hakkında iade-i itibar kararı vermiştir. Bu kararla birlikte halk düşmanlığı ithamı ile idam edilen Ömer Faik, ölümünden uzun yıllar sonra beraat etmiştir.³⁷³

10 Nisan 1958 tarihinde Gürcistan SSC Yüksek Mahkemesi'nin Ömer Faik Numanzade hakkında iade-i itibar kararından sonra, Gürcistan SSC Ahıska Vatandaşlık İşlemleri Kayıt Dairesi'nin Numanzade'nin ailesine verdiği 148158 numaralı belgede onun 1941 yılında hapisanede kalp hastalığından dolayı öldüğünü yazmaktadır.³⁷⁴ Ancak bu belgenin gerçeği yansıtmadığını belirtmek gerekir.

³⁷² Bkz. https://www.youtube.com/watch?v=l6s_zPMPDvg, Erişim Tarihi: 05.06.19.

³⁷³ Şamil Gurbanov, *Ömer Faik Numanzade*, s. 195.

³⁷⁴ RE 148158 nollu belge için Bkz. Fazil Vahidov, *Ömer Faik Numanzade'nin Dünya Görüşü*, s. 81.

SONUÇ

Ömer Faik Numanzade siyasi, toplumsal ve fikri faaliyetleriyle Güney Kafkasya Türklüğüne hizmet etmiş önemli bir aydındır. Numanzade'nin Kafkasya Türklerinin milli basınının gelişiminde yaptığı işler ve Azerbaycan eğitim tarihinde açtığı çığır, Güney Kafkasya'da Türk varlığının kendini ispatında ve devamlılığını korumasında çok önemli bir etken olmuştur. O, bu faaliyetleriyle milli şuurda bir cemiyetin kurulmasını gerekli görmüş, gelecekteki bağımsızlığın ve milletler arasında söz sahibi olmanın ancak bu yolla gerçekleşebileceğine inanmıştır. I. Cihan Harbi sırasında bölgede gelişen olaylar üzerine Ömer Faik, Kafkasya ve Doğu Anadolu Türklerinin Rus, Ermeni ve Gürcüler karşısında yok olmaması için siyasi faaliyetlere girişmiş, bu uğurda işkenceleri ve tutuklanmaları göze alarak milleti için hiç bir vazifeden kaçmamıştır. Aynı zamanda kendi toplumu olan Ahıska Türklerinin milli mücadelesini başlatan Ömer Faik bütün varlığıyla Kafkasya Türklerinin aydınlanmasında ve bağımsızlıklarına kavuşmasında büyük rol oynamış ve bu uğurda hayatını ortaya koymuştur.

Darüşşafaka'da aldığı eğitim sayesinde ve Batı'da ilerlemiş olan pedagoji bilimi ile tanışmasından sonra Kafkasya'da Usûl-i Cedid okullarının açılmasında ve yaygınlaşmasında en etkin kişidir. Böylelikle onun matbuat ve eğitim sahasına getirdiği yeniliklerle aydın düşünceli insanlar yetişmiş ve bu kişiler Kafkasya Türklerinin gelişiminde rol oynamışlardır. 1905-1906 Birinci Rus İnkılabı döneminde Tiflis'te işçileri örgütlemiş ve basın-yayın faaliyetleriyle onlara destek olmuştur. Birinci Cihan Harbi'nde Doğu Anadolu'da ezilen halka yardım etmek amacıyla Hayriye cemiyetlerinin teşkilini sağlamış, Müslüman Türk halkının yanında olarak Doğu Anadolu ve Ahıska Türklerini kamuoyunun gündeminde tutmayı başarmıştır.

Bütün ömrünü Kafkasya Türklerinin aydınlanması, milli kimlikleri ve özgürlüklerinin farkına varmaları için adayan Numanzade, dönemin birçok problemini dile getiren ve çözümler ortaya koyan yazılar kaleme almıştır. Kafkasya'da yeni usûlde eğitim merkezlerinin yokluğunu Türk toplumu için bir felaket olarak görmüş, Kafkasya'da Usûl-i

Cedid okullarının kurulmasında ve yaygınlaşmasında etkili olmuştur. “Matbaası ve matbuatı olmayan bir toplumun millet olarak varlık göstermesi de mümkün değildir” şiarını kendisine ölkü edinen Ömer Faik, Kafkasya’da ilk defa Türkçe yayın yapan bir matbaa kurmuştur. Bu matbaa İran ve I. Rus Devriminde etkili olacak, Jön Türk hareketine destek verecektir. Ömer Faik, Türk ve İslam dünyasında ünüyle ses getirmiş *Molla Nasreddin* dergisinin çıkarılmasında en etkili iki isminden biri, ‘Molla Nasreddinciler’ adı ile meşhur olan fikir akımının öncülerinden olmuştur. Doğru bildiği şeyleri söylemekten geri durmamış, bütün baskı ve eleştirilere rağmen yenilikçi fikirlerin bayraktarlığını yapmış, Osmanlı, İran ve Rusya istibdadını çekinmeden hedef almıştır. O, Kafkasya-Türk matbuatında demokratik ve müstakil fikirlerin ortaya konulmasında önde gelen isimlerdendir.

1917 Rus İnkılâbı ile bölgede gelişen olaylardan sonra Kafkasya Türklerinin varlığını korumaları için Osmanlı’yı bölgeye davet etmiş, Kafkas İslam Ordusunun Kafkasya’ya gitmesine vesile olmuştur. Gürcistan’da Ahıska Türklerinin muhtariyeti için hem dönemin Gürcü hükûmetiyle hem de ki Ermeni çeteleriyle mücadele etmiş, Türklerin haklarını savunmak ve mevcudiyetlerini devam ettirmek için elinden geleni yapmıştır. Sovyetlerin ilk kuruluş döneminde önemli mevkilerde çalışmış, Gürcistan Türklerinin yeni sistem içerisinde var olmaları için çok büyük faaliyetler vermiş, Gürcistan Türklerinin ve Müslümanlarının devlet nezdinde sesi olmuştur.

Matbuat, maarif, medeniyet, dil, hak ve hukuk konuları Numanzade’nin yazdığı yazıların ana düşüncelerini oluşturmaktadır. Bu konularda Türk milletinin ilerlemesi için köhne düzenin yıkılması, sadece Türk milletinin değil bütün milletlerin özgürce yaşaması gerektiğini düşünüyordu. Nitekim bu konuda ne kadar kararlı olduğunu I. Rus Devrimi sırasında yaptığı faaliyetlerle ortaya koymuştur. Ömer Faik, dürüst olmayı bir hayat felsefesi olarak bellemiştir. Nitekim kimliğinden ve konumundan bağımsız olarak, halkı için faydalı işler yapmayan, milleti dertler içerisinde boğuşurken kendi menfaati ve keyfini düşünen kişilerle arasına mesafe koymuştur. Türk milletinin özgürlüğü için ilk

mücadelesine, maarif ve matbuat sahasında kalemiyle başlamış, zamanı geldiğinde bu mücadeleyi siyasi sahaya taşımıştır.

Ömer Faik'in atilgan, doğruyu söylemekte tereddüt etmeyen, ülküsü uğruna her şeyi göze alan bir karakteri vardır. O, kendi milleti için yapmaya çalıştığı işlerden dolayı dönemin Ermeni ve Gürcü önde gelenleri tarafından dahi takdir edilmiş, yardımsever ve insanî davranışlarından dolayı çok sevilmiştir. I. Rus Devrimi sırasında işçileri örgütlemiş, yaptığı konuşmalarla kitleleri arkasına aldığı ve çok iyi bir teşkilatçılık kabiliyetine sahip olduğunu da göstermiştir. Ömrünün farklı safhalarında bir kaç kere siyasi tutumunu değiştirmesine rağmen hiç bir zaman milliyetçilik düşüncesinden vazgeçmemiştir. I. Cihan Harbi sırasında Kafkasya ve Doğu Anadolu Türklerinin Ermeni ve Rus zulmüne maruz kalmasından sonra o güne kadar sadece kültür üzerinden milliyetçilik yapan Numanzade bu dönemden itibaren Türk milliyetçiliği ile ön plana çıkmış, Türk milletini birlik olmaya çağırmıştır.

Ömer Faik, Kafkasya Türklerinin varlıklarını koruması için Osmanlı'ya muhtaç olduğunu, Türk ordusunun Kafkasya'yı ilhak etmesi gerektiğini savunmuştur. Bunun için İstanbul'da bulunmuş, Enver ve Talat Paşa ile görüşerek milli talepleri dile getirmiştir. Ayrıca Numanzade'nin Talat ve Enver Paşa'dan İran Türklüğü ile Kafkasya Türklüğünün birleştirilmesini istemesi çok manidardır. Onun bu istek ve niyeti Rusya'nın iç meseleleriyle uğraştığı bir dönemde fırsatı kaçırmayarak en azından Osmanlı, Kafkasya ve İran'ın kuzeyini kapsayacak büyük bir Türk devletinin kurulmasını istediğini göstermektedir. Bütün bunlar gerçekleşmeyince Ömer Faik Ahıska Türklerini örgütleyerek milli mücadelelerini başlatmıştır. Bunun sonucu olarak 29 Ekim 1918 tarihinde Ahıska Hükûmeti kurulmuş, kendisi de bu hükûmetin başkanlığını yapmıştır. Ahıska'nın Gürcüler tarafından işgalinden sonra bu sefer de özerklik mücadelesi vermiş ve tutuklanarak işkencelere maruz kalmıştır. Bütün Kafkasya aydınlarının itirazı ve Azerbaycan Devleti'nin baskıları sonucu serbest kalan Ömer Faik Bakü'ye giderek AHC'de önemli makamlarda çalışmıştır. Kızıl Ordu'nun Kafkasya'yı işgalinden sonra Numanzade yeni sistemde Gürcistan Türklerinin hak ve hukuklarını bulmaları için yeni rejimde önemli vazifeler

almış, ancak çok geçmeden yeni kurulan rejimin hiç de eskisinden farklı olmadığını görmüştür. Ömer Faik öldürüleceğini bilmesine rağmen çok rahatlıkla Türkiye'ye kaçabileceği halde bunu yapmamış, Rusya'daki diğer Türk aydınlardan farklı olarak memleketi Ahıska'da kalmayı tercih etmiştir.

Önceki çalışmalar Ömer Faik'in Ahıska'nın Azgur kasabasında doğduğunu göstermektedir. Bu durum bazı çevrelerce onun kökenine dair yanıltıcı tezler ileri sürmelerine yol açmaktaydı. Azgur kasabası Ermeni, Gürcü ve Türklerin karma yaşadığı bir bölgedir. Ancak bu çalışmada Ömer Faik'in kendi mektuplarından, dönemin aydınlarının hâtıralarından yola çıkılarak onun Azgurlu değil, Azgur kasabasına bağlı ve tamamı Türklerden oluşan Agara köyünden olduğu tespit edildi. Gürcistanlı araştırmacıların ve Ahıska kökenli bazı kişilerin Ömer Faik'i Gürcü kökenli gösterme çabaları böylece çürütülmüş olup onun Türk olduğu kanıtlanmış oldu.

Sovyet döneminde *Molla Nasreddin* dergisi muhtevası itibariyle benimsenmiş ve Arap harflerinden Kril harflerine aktarılarak yeniden basılan az sayıdaki yayın organlarından biridir. Bu derginin çıkarılmasında ve Molla Nasreddinciler ekolünün oluşmasında Ömer Faik'in önemli rolü vardır. Dergiyi Ömer Faik ve Celil Memmedguluzade birlikte çıkarmış, bazı konularda Ömer Faik'in Memmedguluzade'den daha çok çaba ve emek sarf etmiştir. Ancak Ömer Faik'in Osmanlıda eğitim aldığı, bu nedenle Çarlık Rusya gözünde güvensiz biri olduğu için bütün resmi işlemler Memmedguluzade'nin üzerinden yapılmıştır. Bundan dolayı *Molla Nasreddin* ile ilgili çalışmalarda Ömer Faik'in ismi ikici plana itilmiş veya bu isimden hiç bahsedilmemiştir. Sovyet ideolojisi Celil Memmedguluzade'nin yerel milliyetçilik anlayışıyla uyuşmakta, Ömer Faik'in milliyetçi görüşlerine ise mesafeli durmaktaydı. Bu bakımdan Celil Memmedguluzade'nin *Molla Nasreddin* dergisindeki katkıları ön plana çıkarılmış, Ömer Faik'in katkıları ise görmezden gelinmiştir. Bu çalışmada, Sovyet döneminde yapılan tahrifat giderilmeye ve Ömer Faik'in Molla Nesreddin dergisine yaptığı katkılar olduğu gibi anlatılmaya çalışılmıştır.

Çalışmada, Kafkasya’da usûl-i cedit mekteplerinin açılmasında Ömer Faik’in ne denli etkili olduğu da ortaya konuldu. Azerbaycan’daki usûl-i cedit mekteplerinden biri de Şeki kentinde açılmıştır ki bu mektebin tesisinde Ömer Faik’in yadsınmaz rolü bulunmaktadır. Şeki mektebi Azerbaycan mekteplerinin en etkililerinden biri olarak tarihe geçmiştir.

Jön Türklerle ilgili yapılmış olan çalışmalarda Kafkasya’dan İstanbul’a bir destek geldiği görülür. Burada Ömer Faik’in ismi zikredilmese de bütün bu bulgular Ömer Faik’i ve onun “Gayret” adlı matbaasını işaret etmektedir. Dolayısıyla Jön Türkler üzerine yapılan çalışmalarda Kafkasya’dan gelen yardımların bir kısmının Ömer Faik’e atfedilmesi gerektiğini düşünülmektedir.

Ömer Faik hakkında Azerbaycan’da yapılmış biyografi çalışmalarında onun 1917-1920 yıllarında Kafkasya Türklerinin milli mücadele tarihinde oynadığı rola değinilmemiş, katkıları görmezden gelinmiştir. Hatta Sovyet dönemindeki çalışmalarda Ömer Faik Türkiye karşıtı biri olarak lanse edilmiş ve Osmanlı ile olan temaslarına hiç değinilmemiştir. Bütün bunların kasıtlı olarak yapıldığı bir gerçektir. Çünkü Sovyetler onun kendi sistemine uyan fikir ve faaliyetlerini almış, uymayan taraflarını ise tahrif etmiştir. Sovyet sonrasında yapılan çalışmalarda da dönemin kaynaklarına başvurmadan kısmen değişiklikler yaparak bu düşünce devam ettirilmiştir. Bu çalışmada Ömer Faik’in Türkiye karşıtı olmadığı, bilakis Türkiye’yi derin bir muhabbetle sevdiği, hatta Kafkasya’nın Osmanlı’ya birleşmesini arzu eden birisi olduğunu ortaya konuldu. Ayrıca onun Osmanlı yönetimi ile temaslarda bulunduğu, Enver ve Talat Paşalarla görüştüğü, bu temaslarda esnasında istek ve niyetlerinin Anadolu ve Azerbaycan Türklerinin birleşmesi yönünde olduğu tespit edildi.

BİBLİYOGRAFYA

1. ÖMER FAİK'İN ESERLERİ

1.1. Kitapları ve Risaleleri

1. Numanzade, Ömer Faik, *Neşr-i Asâra Dâvet*, Gayret Matbaası, Tiflis 1905.³⁷⁵
2. Numanzade, Ömer Faik, *Bir İki Söz*, Gayret heyeti namına: Ömer Faik Numanzade, *Gaflet*, Gayret matbaası, Tiflis 1906.³⁷⁶
3. Numanzade, Ömer Faik, “Ö. F. Numanzade'nin Cevabı”, (*Bize Hansı [hangi] Elmler Lazımdır* eserinin içinde), Gayret Matbaası, Tiflis 1907.³⁷⁷
4. Numanzade, Ömer Faik, *Üçüncü İl [yıl]*, Azereşir, Bakü 1927.³⁷⁸
5. Numanzade, Ömer Faik, *Molla Nasreddin Jurnalı [dergisi] Nedir?*, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası El Yazmaları Enstitüsü, Korunma birimi 26/2, 25 May 1936.³⁷⁹
6. Numanzade, Ömer Faik, *Hatıralarım*, Haz. Şamil Gurbanov, Gençlik Yayınları, Bakü 1985.³⁸⁰

1.2. Makaleleri

1898

Muallim Numanzade, “Şeki'den”, *Tercüman*, Sayı: 22 (5 İyul 1898).³⁸¹

1900

³⁷⁵ Eserin orijinali Azerbaycan Bilimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü'nde Ömer Faik Numanzade bölümünde muhafaza edilmektedir.

³⁷⁶ Mehemed Ordubadi'nin *Gaflet* isimli eserine yazılan önsöz.

³⁷⁷ Eserin orijinali Azerbaycan Bilimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü'nde Ömer Faik Numanzade bölümünde muhafaza edilmektedir.

³⁷⁸ Okullar için küçük hikâyelerden oluşan kitap H. G. Sanılı ve H. Ahundof ile birlikte yazılmıştır. Kitap daha sonraki yıllarda genişletilerek sırasıyla 1928, 1929, 1930 de yeniden neşredilmiştir.

³⁷⁹ Altı sayfave elyazma halindeki bu yazının orijinali Azerbaycan Bilimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü'nde Ömer Faik Numanzade bölümünde muhafaza edilmektedir. 25 May 1936 tarihli bu yazıda Ömer Faik, Molla Nasreddin dergisinin kuruluşunu ve derginin fikri muhtevası ve buna bağlı olarak yürüttüğü mücadeleden bahsetmektedir.

³⁸⁰ El yazma halinde olan bu hatıralar Azerbaycan Bilimler Akademisi El Yazmaları Enstitüsü'nde Ömer Faik Numanzade bölümünde muhafaza edilmektedir.

³⁸¹ Ömer Faik Numanzade, *Seçilmiş Eserleri*, Haz. Şamil Gurbanov, Şark-Garb Yayınları, Bakü 2006, s. 21.

Ö. Numanzade, “Ahıska’dan”, *Tercüman*, Sayı: 1 (7 Yanvar 1900).³⁸²

1903

Faik Numanzade, “Derdimiz ve Dermanımız”, *Şark-ı Rus*, Sayı: 3-5 (4-11 Aprel 1903), s. 2-3.

Faik Numanzade, “Ahıska -2”, *Şark-ı Rus*, Sayı: 4 (6 Aprel 1903), s. 2.

F. Numanzade, “Şehir Mektubu - Hutbe ve Cuma Namazı”, *Şark-ı Rus*, Sayı: 17 (9 May 1903), s. 3.

1904

Numanzade, “Ahıska-Matbuat-Şark-ı Rus Muhbirleri”, *Şark-ı Rus*, Sayı: 32 (19 Mart 1904), s. 2.

Numanzade, “Dilimiz ve İmlamız”, *Şark-ı Rus*, Sayı: 40, (7 Aprel 1904), s. 2.

Numanzade, “Cevabı”, *Şark-ı Rus*, Sayı: 42 (11 Aprel 1904), s. 3.

Numanzade, “İbkay-ı Hissiyat”, *Şark-ı Rus*, Sayı: 43 (14 Aprel 1904), s. 3.

Numanzade, “Şehir Mektubu-Şeytan Pazarından Geçerken”, *Şark-ı Rus*, Sayı: 45 (18 Aprel 1904), s. 2.

Ö. Faik Numanzade, “Niçin Hakkımızı İstemiriz”, *Şark-ı Rus*, Sayı: 52 (5 May 1904), s. 2.

Ö. Faik Numanzade, “Ahmed Bey Ağayev”, *Şark-ı Rus*, Sayı: 60 (23 May 1904), s. 2.

Numanzade, “Son Bir İki Söz-Mukallid Efendi”, *Şark-ı Rus*, Sayı: 63 (30 Mayıs 1904), s. 3.

Numanzade, “G-K Harfleri”, *Şark-ı Rus*, Sayı: 78 (19 İyun 1904), s. 2.

Numanzade, “Kabirden Hortlayan Adam”, *Şark-ı Rus*, Sayı: 80- 81 (21-22 İyun 1904), s. 2.

³⁸² Ömer Faik Numanzade, *Seçilmiş Eserleri*, a.g.e., s. 21-22.

Numanzade, “Tiflis’te Müslüman Muallimlerin Muharebesi ve Köhne Usûl Talimimizin Neticesi”, *Şark-ı Rus*, Sayı: 84 (25 İyun 1904), s. 2.

Numanzade, “Günah Kimde?”, *Şark-ı Rus*, Sayı: 88-91 (29 İyun 1904), s. 2.

Numanzade, “Cavan Bir Milletperestin [Zekeriye Kuluzade] Vefatı”, *Şark-ı Rus*, Sayı: 112 (24 İyul 1904), s. 3.

Derdli, “Kend Mektupları -1, 2, 3”, *Şark-ı Rus*, Sayı: 122-125-134 (3-6-15 Avgust 1904), s. 3, 3, 3.

Numanzade, “Biz de Vakte Göre Çalışsak”, *Şark-ı Rus*, Sayı: 147-148-152 (28-29 Avgust, 2 Sentyabr 1904), s. 2, 2.

Numanzade, “Dünya Mümin İçin Zindandır”, *Şark-ı Rus*, Sayı: 240 (4 Dekabr 1904), s. 3.

Numanzade, “Bir Mukaddime: Putperestlik mi, Müslümanlık mı?”, *Şark-ı Rus*, Sayı: 249 (14 Dekabr 1904), s. 3.

İmzasız [Numanzade], “Putperestlik mi Müslümanlık mı?”, *Şark-ı Rus*, Sayı: 250 (15 Dekabr 1904), s. 3.

Numanzade, “Tiflis Cemiyet-i Hayriyesi Ne Halde”, *Şark-ı Rus*, Sayı: 25 (19 Dekabr 1904), s. 2.

F. Numanzade, “İhtilaf-ı Ümmeti Rahmeten”, *Şark-ı Rus*, Sayı: 259 (25 Dekabr 1904), s. 3.

Numanzade, “Medeniyet mi, Sefahat mi?”, *Şark-ı Rus*, Sayı: 262 (30 Dekabr 1904), s. 2.

1905

F. Numanzade, “Ağacı Kurd İçinden Yiyer”, *Hayat*, Sayı: 45 (7 Avgust 1905), s. 3.

1906

Ümidvar [Numanzade], “Besdir [yeter] Bu Kadar”, *İrşad*, Sayı: 73 (21 Mart 1906), s. 2.

Ümidvar, “Barışık Ne Tür Olur”, *İrşad*, Sayı: 76 (24 Mart 1906), s. 1-2.

Ümidvar, “İdraye-i Ruhaniyelerimiz Ne Vakit Düzelecek”, *İrşad*, Sayı: 80 (29 Mart 1906); Sayı: 85 (Aprel 1906), s. 2.

Ümidvar, “Muallimlerimiz Niçin Bakü’ye Kaçıyor?”, *İrşad*, Sayı: 87-88 (11-13 Aprel 1906), s. 2-3.

Ümidvar, “Ne Vakte Kadar?”, *İrşad*, Sayı: 91 (17 Aprel 1906), s. 2-3.

Ümidvar, “Ümidvaram”, *İrşad*, Sayı: 102 (1 May 1906), s. 1-2.

Ümidvar, “Cevab”, *İrşad*, Sayı: 104-105, (4-5 May 1906), s. 2.

Nameyus, “Kafkas Haberleri”, *İrşad*, Sayı: 106 (7 May 1906), s. 3.

Ümidvar, “Bu Günler ve Bizim Rehberler”, *İrşad*, Sayı: 113 (15 May 1906), s. 2.

Ümidvar, “Kabahat Sizde ve Bizde”, *İrşad*, Sayı: 121 (24 May 1906), s. 2-3.

Nameyus [Numanzade], “İdarey-i Ruhaniye Baresinde” *İrşad*, Sayı: 124 (26 May 1906), s. 3.

Ümidvar, “Hususi Muhbirimizden Gelen Telegraf”, *İrşad*, Sayı: 147 (23 İyun 1906), s. 3.

Ümidvar, “Tiflis-22 İyun Subh Saat Sekiz”, *İrşad*, Sayı: 149 (26 İyun 1906), s. 1-2.

Hafıyyebaşı [Numanzade], “İstatistik”, *Molla Nasreddin*, Sayı: 15 (14 İyul 1906), s. 2.

Bir Cevan [Numanzade], “Ne Etmeliyik?”, *İrşad*, Sayı: 183 (4 Avgust 1906), s. 3.

Bir İranlı, “Hürriyet Bayramı”, *İrşad*, Sayı: 191 (14 Avgust 1906), s. 3.

Geyret Matbaasının Müdürü Ö. Faik Numanzade, “Davet ve Tevegge [Rica]”, *İrşad*, Sayı: 209 (6 Sentyabr 1906), s. 2.

Ümid, “Azizin Cenazesi”, *İrşad*, Sayı: 214 (12 Sentyabr 1906), s. 3.

Ümid, “Ağacı İçinden Kurt Yiyer”, *İrşad*, Sayı: 215 (13 Sentyabr 1906), s. 1-2.

Numanzade, “Vasitay-ı Necatımız Nededir?”, *İrşad*, Sayı: 237 (9 Oktyabr 1906), s. 2-3.

Numanzade, “Mazlum En Büyük Zalimdir”, *İrşad*, Sayı: 245 (18 Oktyabr 1906), s. 1-2.

Numanzade, “İran’a Dair: Alınan Azadlığı Nasıl Saklamalı”, *İrşad*, Sayı: 269 (22 Noyabr 1906), s. 4.

Numanzade, “İdarey-i Ruhaniye Mektepleri”, *İrşad*, Sayı: 274-276 (29 Noyabr, 1 Dekabr 1906).

Numanzade, “Milletperestlik Zamanıdır”, *İrşad*, Sayı: 282 (10 Dekabr 1906), s. 2.

Numanzade, “Deryadan Katre”, *İrşad*, Sayı: 286 (15 Dekabr 1906), s. 3.

Ümidvar, “Çinovliklerimiz”, *İrşad*, Sayı: 293 (26 Dekabr 1906), s. 3.

1907

Faik Numanzade, “Çare-i Terakkimiz”, *İrşad*, Sayı: 27 (16 Fevral 1907), s. 1-2.

Ümidvar, “Cemaat Darülfünunu”, *İrşad*, Sayı: 54 (28 Mart 1907), s. 3.

Mozalan, “Hakikat”, *Molla Nasreddin*, Sayı: 13 (31 Mart 1907), s. 2.

Köylü, “İtiraz, Ahıska’dan”, *İrşad*, Sayı: 81 (3 Maya 1907), s. 3.

Lağlağı, “Ermeni ve Müslüman Arvatları [kadınları]”, *Molla Nasreddin*, Sayı: 20 (19 May 1907), s. 2-3.

Cehreci Hala, “Mektup”, *Molla Nasreddin*, Sayı: 21 (26 May 1907), s. 1.

Molla Nasreddin, “Kafkas Şeyhülislamına İki Dene [âdet] Mektup”, *Molla Nasreddin*, Sayı: 22 (2 İyun 1907), s. 1-2.

Ömer Faik Numanzade, “Düşünürem ki”, *İrşad*, Sayı: 113 (17 İyun 1907), s. 2.

Molla Nasreddin, “Hicab Meselesi”, *Molla Nasreddin*, Sayı: 23 (25 İyun 1907), s. 2.

Molla Nasreddin, “Bir Neçe [kaç] Günlüğe – Zevc-i Âher Meselesi”, *Molla Nasreddin*, Sayı: 23 (25 İyun 1907), s. 1-2.

Ömer Faik Numanzade, “Açık Sözler”, *İrşad*, Sayı: 104 (5 İyul 1907), s. 2.

Ömer Faik Numanzade, “Molla Nasreddin Bağlandı”, *İrşad*, Sayı: 110 (13 İyul 1907), s. 1-2.

1908

Mozalan, “Allah’a Rüşvet”, *Molla Nasreddin*, Sayı: 8 (24 Fevral 1908), s. 1-2.

Lağlağı, “Ziyaret”, *Molla Nasreddin*, Sayı: 17 (28 Aprel 1908), s. 2.

İmza: Sultan Abdülhamid, “Sultanın Kâğıdı”, *Molla Nasreddin*, Sayı: 19 (12 May 1908), s. 1-2.

Numanzade, “Matbuat - Rüstem ve Söhrab”, *İrşad*, Sayı: 79-80 (3-4 İyun 1908), s. 1-2.

Lağlağı, “Arap İzzet Gaçmayıb”, *Molla Nasreddin*, *Molla Nasreddin*, Sayı: 50 (14 Dekabr 1908), s. 1-2.

1909

Faik Numanzade, “Yazımız, Dilimiz, İkinci İlimiz”, *Terakki*, Sayı: 41 (20 Fevral 1909); Sayı: 42 (22 Fevral 1909), s. 1-2.

Numanzade, “Özür”, *Terakki*, Sayı: 42 (22 Fevral 1909), s. 2.

Ö. F. Numanzade, “Yazımız, Dilimiz, İkinci İlimiz”, *Terakki*, Sayı: 44 (26 Fevral 1909); Sayı: 52 (12 Mart 1909); Sayı: 53 (13 Mart 1909); Sayı: 55 (16 Mart 1909), s. 2, 1-2, 1-2.

Lağlağı, “Hanımlar”, *Molla Nasreddin*, Sayı: 13 (29 Mart 1909), s. 1.

Molla Nasreddin, “Bizim Şeyhin Kırksekiz Arvadı Var”, *Molla Nasreddin*, Sayı: 34 (23 Avgust 1909), s. 1-2.

Ümid, “Böyledir mi?”, *İrşad*, Sayı: 209 (6 Sentyabr 1909), s. 1-2.

1911

Ömer Faik Numanzade, “Teşekkür”, *Molla Nasreddin*, Sayı: 4 (25 Yanvar 1911), s.

1.

Meşrutaçı, “Ey İran”, *Molla Nasreddin*, Sayı: 21 (5 İyun 1911), s. 1-2.

1915

Ömer Faik Numanzade, “Yardım Tecilli Lazım”, *İkbal*, Sayı: 842 (19 Yanvar 1915), s. 1-2.

Ömer Faik Numanzade, “Bir Lokma Etmek”, *İkbal*, Sayı: 844 (21 Yanvar 1915), s.

2.

Ömer Faik, “Hamıyyet Zamanıdır”, *İkbal*, Sayı: 854 (27 Yanvar 1915), s. 1-2.

Ömer Faik, “İmtahan”, *İkbal*, Sayı: 894 (24 Mart 1915), s. 2.

Ömer Faik, “Kömekleşelim” [Yardımlaşalım], *İkbal*, Sayı: 915 (15 Aprel 1915), s.

1-2.

Ömer Faik, “Bakı Cemiyet-i Hayriyesine”, *İkbal*, Sayı: 916 (19 Aprel 1915), s. 2-3.

Ömer Faik, “Ne Yazam?”, *Yeni İkbal*, Sayı: 16 (15 May 1915), s. 2.

Ömer Faik, “Aşk ve Muhabbet”, *Yeni İkbal*, Sayı: 57 (2 İyul 1915), s. 2-3.

Ömer Faik, “Çok Utandık”, *Yeni İkbal*, Sayı: 58 (3 iyul 1915), s. 2-3.

Ömer Faik, “Uzun Günlerde Oruç”, *Yeni İkbal*, Sayı: 70 (17 İyul 1915), s. 3.

Ömer Faik, “Tiflis’te Yetimler Evi”, *Yeni İkbal*, Sayı: 75 (27 İyul 1915), s. 1-2.

Ömer Faik, “Fırsat Az İhtiyaç Büyük”, *Açık Söz*, Sayı: 1 (2 Oktyabr 1915), s. 2.

Ömer Faik, “Kurban Bayramı”, *Açık Söz*, Sayı: 5 (7 Oktyabr 1915), s. 2.

Ömer Faik, “Milli Meselelerimizin Vakti mi?”, *Açık Söz*, Sayı: 31-32-44-55 (10-11-25 Noyabr, 6 Dekabr 1915), s. 3, 3, 3, 2.

Ömer Faik, “Büyük İhtiyaç Karşısındayız - Cemiyetimizin Dikkatine”, *Açık Söz*, Sayı: 61 (14 Dekabr 1915), s. 1-2.

1916

Ömer Faik, “Ne olur?”, *Açık Söz*, Sayı: 76 (3 Yanvar 1916), s. 3.

Ömer Faik, “Işığımız Sönmeyecektir”, *Açık Söz*, Sayı: 90 (20 Yanvar 1916), s. 1-2.

Ömer Faik, “Ne Umuyoruz?”, *Açık Söz*, Sayı: 110 (12 Fevral 1916), s. 1-2.

Ömer Faik, “Haşim Bey [Haşim bey Vezirov] İçin”, *Açık Söz*, Sayı: 113 (17 Fevral 1916), s. 2.

Ömer Faik, “Dileklerimiz”, *Açık Söz*, Sayı: 144 (28 Mart 1916), s. 2-3.

Ömer Faik, “Gülsüm (Küçük Hikâye)”, *Açık Söz*, Sayı: 182 (11 May 1916), s. 2.

Ömer Faik, “Ölümden de Beter” *Açık Söz*, Sayı: 346 (7 Dekabr 1916), s. 3.

1917

Ömer Faik, “Gürcü Politikacıları”, *Açık Söz*, Sayı: 380 (18 Yanvar 1917), s. 2.

Ömer Faik Numanzade, “Ben Kimim?”, *Gardaş Kömeyi [yardımı]* Dergisi, Bakü, (May 1917), s. 3-11.

1919

Ömer Faik, “Ömer Faik Efendinin Ruhadze'nin Telegramına Cevabı”, *Azerbaycan*, Sayı: 132 (9 Mart 1919), s. 2.

Ümidvar, “Alçak Siyaset”, *Azerbaycan*, Sayı: 164 (23 Aprel 1919), s. 2-3.

Ümidvar, “İşlerimizde Hercmerclik [Karışıklık]”, *Azerbaycan*, Sayı: 220 (9 İyun 1919), s. 1-2.

Ümidvar, “Aldanmayınız”, *Azerbaycan*, Sayı: 209 (20 İyun 1919), s. 2-3.

Ömer Faik, “Millileşmek”, *Azərbaycan*, Sayı: 327-328 (21-24 Noyabr 1919), s. 1-2.

1920

Ümidvar, “Hasan Eminin [Yevlah’lı Bir Köylü] Şikâyeti”, *Zehmetkeşlerin Gözü*, Sayı: 1 (3 İyul 1920), s. 1-2.

2. ÖMER FAİK HAKKINDA YAZILANLAR

Cevad, Ahmet. “Ömer Faik’in Başına Gelenler”, *Azərbaycan*, Sayı: 104 (3 Fevral 1919), s. 2-3.

Efendizade, Muhtar. “Faik Efendi’nin Hapsi”, *Azərbaycan*, Sayı: 99 (28 Yanvar 1919), s. 1.

Gasımov, Muhtar. “Molla Nasreddinçi Ömer Faik Numanzade (1872-1938)”, *Azərbaycan Jurnalı*, Sayı: 2 (Fevral 1965), s. 196-200.

Gurbanov, Şamil, *Ömer Faik Numanzade - Seçilmiş Eserleri*, Yazıcı Yayınları, Bakü 1992.

Gurbanov, Şamil, *Ömer Faik Numanzade*, Azərbaycan Bilik Cemiyeti Yayınları, Bakü 1985.

Gurbanov, Şamil, *Seçilmiş Eserler-Ömer Faik Numanzade*, Şark-Garb Yayınları, Bakü 2006.

Gurbanov, Şamil. *Azərbaycan’ın Görkemli Adamları-Ömer Faik Numanzade*, Gençlik Yayınları, Bakü 1992.

Gurbanov, Şamil. Rzayev, Sahib. Memmedov, Kamran. *Ömer Faik Numanzade-Eserleri*, Yazıcı Yayınları, Bakü 1983.

Hacıyeva, Galibe, *Ömer Faik Numanzade’nin Eserlerinde Dil ve Dilcilik Meseleleri*, Nurlan Neşriyat, Bakü 2007.

Hacıyeva, Galibe. “Ömer Faik Numanzade’nin Ortak Türk Dilinin Gelişmesindeki Çabaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: II/7 (Bahar 2009), s. 128-132.

İmzasız. “Ömer Faik Efendi”, *İkbal*, Sayı: 843 (20 Yanvar 1915), s. 3.

Kemaloğlu, Yahya. “Ömer Faik Numanzade’nin Siyaset, Din ve Eğitime Dair Görüşleri”, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

Köçerli, Firidun. “*Molla Nasreddin*”ci Ömer Faik, Elm Yayınları, Bakü 1995.

Numanzade, Kamil. “Atamın Dostu”, *Bakü Gazetesi*, Sayı: 24 (26 Yanvar 1966), s. 2-3.

Rzayev, Sahib. “Demokratik Matbuatın Mubariz Carçısı”, *Azərbaycan Devlet Universiteti Elmi Eserleri*, Bakü, Sayı: 4 (1969), s. 35-41.

Rzayev, Sahib. “Ömer Faik Numanzade’nin Edebi-Publist Faaliyeti”, Azərbaycan İlimler Akademiyası Nizami Adına Edebiyat Enstitüsü, Doktora Tezi, Bakü 1973.

Rzayev, Sahib. “Ömer Faik Numanzade’nin Neşriyatçılık Faaliyeti”, *Azərbaycan Devlet Universiteti Elmi Eserleri*, Bakü, Sayı: 1 (1971), s. 45-51.

Sevil, Hasan. “Kafkasyalı Eğitimci - Yazar Ömer Faik Numanzade’nin Eğitim Hakkındaki Görüşleri ve Bu Alandaki Çalışmaları”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1997.

Tiflisli. “Ömer Faik Efendi Üçüncü Defa Hapiste”, *Azərbaycan*, Sayı: 159 (17 Aprel 1919), s. 3.

Vahidov, Fazil. “Ömer Faik Numanzade’nin Dünya Görüşü”, Azərbaycan Devlet Üniversitesi, Doktora Tezi, Bakü 1971.

Vahidov, Fazil. “Ömer Faik’in Eserlerinde Ahlak ve Terbiye Meseleleri”, *Azərbaycan Devlet Üniversitesi Dergisi*, İlmî Eserler-Tarih ve Felsefe Serisi -2, Bakü, 1971, s. 55-61;

Vahidov, Fazil. “Ömer Faik’in Siyasi-İçtimai Görüşleri”, *Azərbaycan Devlet Üniversitesi Dergisi*, İlmî Eserler-Tarih ve Felsefe Serisi-1, Bakü, 1970, s. 55-63.

Zamanov, Abbas. “Ömer Faik Numanzade”, *Kirov Adına Azerbaycan Devlet Üniversitesi Dergisi*, Dil ve Edebiyat Serisi-6, Bakü, 1973, s. 3-9.

Zamanov, Abbasov. “Ömer Faik Numanzade (1872-1937)”, Çev. Yavuz Akpınar, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı: 7, (1976), s.195-202.

3. DİĞER ESERLER

“İlan”, *Molla Nasreddin*, Sayı: 38 (22 Aralık 1906), s. 2.

“İlan”, *Molla Nasreddin*, Sayı: 8 (26 Mayıs 1906), s. 2.

“Zemletryasenie vı Şemahı”, *Niva Dergisi*, (St. Petersburg), Sayı: 8 (23 Fevral 1902), s. 157-160.

Ağayev, Ahmet. “Emeni-Müslüman Meclisi”, *İrşad*, Sayı: 41 (10 Şubat 1906), s. 1-2.

Ağayev, Ahmet. “Emeni-Müslüman Meclisi”, *İrşad*, Sayı: 41 (8 Şubat 1906), s. 1.

Ağayev, Ahmet. “Eşidin Müslümanlar ve Ermeniler!”, *İrşad*, S. 141 (16 Haziran 1906), 1-2.

Ağayev, Ahmet. “Kalaşçapov’un Cinayetleri”, *İrşad*, Sayı: 175 (26 Temmuz 1906), s. 1-2.

Ağayev, Ahmet. “Müfsitler”, *İrşad*, S. 69 (16 Mart 1906), s. 1-2.

Ahundov, Nazım. *Molla Nasreddin Jurnalı'nın Neşri Tarihi*, Azərneşr, Bakü 1959.

Akpınar, Yavuz. “İsmail Gaspıralı ve Mehmet Şahtatlı'nın Alfabe Konusundaki Tartışmaları”, *VI.Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, (20-25 Ekim 2008), TDK Yayınları, Ankara 2013.

Akpınar, Yavuz. *Azeri Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1994.

Arzumanlı, Vakıf. Mustafa, Nazım. *Tarihin Kara Sayfaları*, Gartal Neşriyat, Bakü 1998.

Aşırılı, Akif. *Azerbaycan Metbuat Tarihi (1875-1920)*, Elm ve Tahsil Yayınları, Bakü 2009.

Ayhan, Halis. Maviş, Hakkı. “Darüşşafaka”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: IX, s.7-9.

Bala, Mirza. “Gürcistan “, *İslam Ansklopedisi*, Cilt: IV, 1964, s. 837-845.

Bala, Mirza. *Azerbaycan Türk Matbuatı (1875-1921)*, Birinci Hükûmet Matbaası, Bakü 1922.

Barataşvili, Letifşah. “Biz Mesketilerik”, *Literaturnaya Gruzıya*, Sayı: 8 (1989), s. 115.

Baykara, Hüseyin. *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, Azərneşr, Bakü 1992.

Bayraktar, Rasim. *Ahıska Çıldır Beylerbeyliği*, Yaşayan Kitaplar, İstanbul 2000.

Bayramoğlu, Alhan. *Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti Devrinde Edebiyat*, Elm Yayınları, Bakü 2003.

Bedirhan, Yaşar. *Selçuklu ve Kafkasya*, Çizgi Yayınları, Konya 2000.

Beşikçioğlu, Bahar Melis. *İrşad Gazetesi'nin 1907-1908 Yıllarının Kronolojik Fihristi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2008.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı, C.2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.

Bize Hansı [hangi] Elmler Lazımdır, Gayret Matbaası, Tiflis 1907.

Braker, Hans. *İslamiyet Sorununun Sovyetlerin İç ve Dış Politikasındaki Yeri*, Çev: Yuluğ Tekin Kurat, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Asya – Afrika Araştırmaları Grubu Yayınları, Ankara, Sayı: 7 (1984), s. 5.

Buntürk, Seyfeddin. *Rus Türk Mücadelesinde Ahıska Türkleri*, Berikan Yayınları, Ankara 2007.

Cavanşir, Hamida. *Hatıralarım*, Apostroff Yayınları, Bakü 2012,

d'Encausse, Helen Carrere. *Parçalanmış İmparatorluk*, Çev. Nezh Uzel, Sisav Yayınları, İstanbul 1984.

d'Encausse, Helene Carrere. Schram, Stuart R.. *Marksizim ve Milliyetçilik*, çev. Ersoy Doğanyurt, Yol Yayınları, İstanbul 1976.

Darıüşşafaka: Türkiye'de İlk Halk Mektebi, Haz. Mehmet Kanar, (Yayın yeri yok), İstanbul 2000.

Demrel, Muammer. *Erzurum İsyanı 1906-1907*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yakınçağ Tarihi Anabilimdalı, Tez, İstanbul 1989.

Dzibzoev, Valeriy Dubarobiç. "Territorialnie Prityazaniya Gruzii Na Abhaziya İ Yuznuyo Osetiya V Svete Georgievskogo Traktata 1783 Goda", *Severo-Kavkazskiy Yuridiçeskiy Vestnik*, Valadikavkaz, Sayı: 4 (2014), s. 38-44.

Edward David Allen, William. Muratoff, Paul. *Kafkas Harekâtı (1828-1921): Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966.

Ekinci (1875-1877), Haz. Turan Hasanzade, Aziz Mirahmedov, Avrasiya Press Yayınları, Bakü 2005.

Emrak, Mais. Maiskızı, Mehseti. *Şeki'de Tahsil: Tarih, İnkişaf Yolu*, (Yayın yok), Bakü 2015.

Ergin, Osman. *Türk Maarif Tarihi*, C: III-IV, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

Erincik, Emel. *İrşad Gazetesi'nin 1905-1906 Yıllarının Kronolojik Fihristi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2009.

Gasimov, Muhtar. *Mubariz İnkılabi Satirik "Molla Nasreddin" Dergisi ve Onun İctimai-Siyasi İstikameti*, Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi: Azerbaycan Tarihi Bölümü, Doktora Tezi, Bakü 1965.

Gayıbov, B.. *Daşnaki: Teks Pekataetsya İz Arhivov Departamenta Poliçii*, Kommunist Yayınları, Bakü 1990.

Gnedin, Evgeniy. "Sebya Ne Poteryat", (Tiflis) *Noviy Mir*, Sayı: 7 (1988), s. 173-210.

Gökdemir, Ahmet Ender. *Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989.

Guraşvili, İrma. *Kartl-Gahetis Samepol Sagareo Orientaçiis Sagithi XVIII. S-is 70-80-ian Vlebşi*, Üniversite Yayınları, Tiflis 2015.

Habibbeyli, İsa. *Celil Memmedguluzade-Eserleri*, C.I, II, III, IV, Önder Neşriyat, Bakü 2004.

Hacıyeva, Galibe. “Ömer Faik Numanzade’nin Ortak Türk Dilinin Gelişmesindeki Çabaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, II/7 (Bahar 2009), s. 128-132.

Kaçarava, Y.. *İstoriya Gruzii*, Tom. II, Ganatlebi Yayınları, Tiflis 1973.

Kaçarava, Y.. *İstoriya Gruzii*, Tom. III, Ganatlebi Yayınları, Tiflis 1968.

Keykurun, Naki. *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinin Hatıraları*, İstanbul Ekspres Matbaası, İstanbul 1964.

Kırımlı, Hakan. *Kırım Tatarlarında Milli Kimlik ve Milli Hareketler (1905-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2010.

Kırzioğlu, Fahreddin. “Ahıska Bölgesi ve Türklük”, *Türk Kültür Dergisi*, Sayı: 87 (Ocak 1970), s. 202-203.

Kırzioğlu, Fahreddin. *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*, TTK Yayınları, Ankara 1992.

Kırzioğlu, Fahrettin. “Cenûbu-Garbî Kafkas Cumhuriyeti (Kars Milli-Şûrâ Hükümeti)”, *Türk Kültürü*, c. VI, sayı: 72, (1968), s. 961

Kırzioğlu, Fahrettin. *Kars Tarihi*, C. I, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.

Köçerli, Feridun. “Ana Dili”, *Molla Nasreddin*, IV/22 (12 Oktyabr 1913), s. 2.

Kurat, Aktes Nimet. *Türkiye ve Rusya*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1970.

Kurt, Songül Keçeci. *Osmanlı Devleti’nde Özel İslam Mektepleri*, Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum 2011.

Mahmudov, Yagub, *Azərbaycan Halkına Karşı 1918-ci İl Soyqırımları*, AMEA Tarih İnstitutu Yayınları, Bakü 2016.

Mahmudov, Yakub. *Azərbaycan Halk Cumhuriyeti Ansklopedisi*, C:I-II, Lider Neşriyat, Bakü 2004.

Maviş, Ferruh. “Mehmed Halis Efendi: (1843-1913)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C: 28, s. 490.

Mehmedova, Terane. *Azərbaycan Edebi Fikrinde Garibçilik Meyilləri: XX. Yüzyılın Başı*, Avropa Neşriyatı, Bakü 2014.

Memmedguluzade, Celil. *Dram ve Nesr Eserleri*, Haz. Memmed Memmedov, Azərbaycan Devlet Üniversitesi Neşriyatı, Bakü 1958.

Memmedguluzade, Hamide. *Mirza Celil Hakkında Hatıralarım*, Azərneşir, Bakü 1967.

Memmedli, Gulam. *İmzalar*, Azərbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1977.

Mirahmedov, Aziz. “Mukaddime”, *Azərbaycan Kitabı*, Cild: I, Kitap Palatası, Bakü 1963.

Mirahmedov, Aziz. *Azərbaycan Molla Nasreddini*, Yazıcı Yayınları, Bakü 1980.

Monteil, Vincent. *Sovyet Müslümanları*, Pınar Yayınları, İstanbul 1992.

Nazmi, Ali. *Seçilmiş Eserleri*, Haz. Feridun Hüseyinov, Şark-Garb Yayınları, Bakü 2006.

Nemanzade, Kamil. “Atamın Dostu”, *Bakü Gazetesi*, Sayı: 24 (26 Yanvar 1966), s. 3.

Nevruzov, Şevki. *Şark-ı Rus'un Çağrısı*, Yazıcı Yayınları, Bakü 1988.

Nimet Kurat, Aktas. *İdil Boyu ve Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 2002.

Numanzade, Ömer Faik. *Hatıralarım*, Haz. Şamil Gurbanov, Gençlik Yayınları, Bakü 1985.

Ordubadi, Mehmet Said. *Kanlı Seneler*, Kafkas Yayınları, Bakü 2007.

Ömer Faik Numanzade, *Hatıralar*, Haz. İrfan Murat Yıldırım - Fazıl Gökçek, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.

Paşabekova, Rena. *Bejençi*, Gençlik Yayınları, Bakü 1992.

Pravda Gruzii, “Revolyuçia v Gruzii”, Sayı: 16 (20 Mart 1921), s. 2.

Resulzade, Mehmet Emin. *Seçilmiş Eserleri*, Cild: 3, Haz. Şirmemmed Hüseyinov, Elm Yayınları, Bakü 2012.

Rüstemov, Ferruh. *Azərbaycan Təhsil Tarixi*, Cild: 1, Təhsil Neşriyatı, Bakü 2011.

Rza, Resul. *Seçilmiş Eserleri*, Haz. Arif Emrahoğlu, Önder Neşriyyat, Bakü 2005.

Sander, Oral. *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitapevi, Ankara 2005.

Sarı, Mustafa. “Ahıska’da Son Osmanlı İdaresi (1918)”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Yaz 2015, Sayı 46, s.153-179.

Sarı, Mustafa. “I. Dünya Savaşı’ndan Sonra Ahıska ve Civarında Türk Teşkilatlanması”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 78 (Ekim 1918-Nisan 1919), s. 309-323.

Sarı, Mustafa. “Kafkas Murahhaslarının İstanbul Seyahati ve Kafkas Cephesi (1918)”, *Kafkas Çalışmaları: Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:2 (Mart 2016), s. 75-100.

Saygılı, Hasip. *1905 Rus Devrimi ve Sultan Abdulhamid*, Ötüken yayınları, İstanbul 2016.

Sevimli, Yakup. *Hayat Gazetesi Üzerine Bir Araştırma*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2001.

Sevimli, Yakup. *Hayat Gazetesi Üzerine Bir Araştırma*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2001.

Seyidov, Hidayat. *Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti 1918-1920*, Genclik Yayınları, Bakü 1990.

Süleymanov, Mehman. *Azərbaycan Halk Cümhuriyyəti və Kafkas İslam Ordusu*, Nurlan Neşriyat, Bakü 2008.

Süleymanov, Mehman. *Gülüstan Antlaşması*, C:I-II, Elm ve Tehsil Yayınları, Bakü 2014.

Şahin, Enis. *Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya ilişkileri içerisinde Trabzon ve Batum konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002.

Şahseven, İltifat, *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dâhili İşler Nazırlığı ve Silahtaşları (1918-1920)*, Mütercim Neşriyat, Bakü 2017.

Şahsevenli, Zülfikar, *İstiklal Fedaileri-Azerbaycan Halk Cumhuriyeti İç İşler Bakanlığı ve Silahtaşları (1918-1920)*, Mütercim Yayınları, Bakü 2013.

Şahtahtlı, Muhammed Ağa. *Seçilmiş Eserleri*, Haz. İsa Habıbbeyli, Çaşoğlu Yayınları, Bakü 2006.

Şahverdiyev, Akif. *Azerbaycan Matbuat Tarihi*, Tahsil Neşriyat, Bakü 2006.

Şerif, Aziz. *Geçmiş Günlerden: Atam ve Ben*, Yazıcı Yayınları, Bakü 1983.

Şükürov, Giyas. Gafarov, Vasif. *Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-120)*, Teas Press Yayınları, İstanbul 2018.

Turan, Azer. *Ali Bey Hüseyinzade*, Salam Press Yayınları, Moskova 2008.

Turan, Şerafeddin. "1829 Edirne Antlaşması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IX/I-II, Ankara, 1951, s. 111-151.

Turanlı, Azer. "Bahtlı Bu Dünyadan Bahtsız Gitti", *Edebiyat Gazetesi*, Sayı: 21 (22 İyun 2019), s. 16-17.

Türkdoğan, Orhan. "Hüseyin Tosun: Bir İhtilalcinin Profili", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 46 (Şubat 1987), s. 69-83.

Türkyılmaz, Selçuk. "Şark-ı Rus Gazetesi'nin İzahlı Makaleler Bibliyografyası", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 18 (Ocak-Haziran 2010), s. 123-254.

Türkyılmaz, Selçuk. *Şark-ı Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006.

Veliyeva, Sona. *Üç Asrın Gazetesi: Kaspi*, Kanun Neşriyatı, Bakü 2011.

Vernadsky, George. *Rusya Tarihi*, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

Zenkovsky, Serge A.. *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, Çev. İzzet Kantemir, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1983.

Zeynalıoğlu, Cihangir. *Muhtasar Azerbaycan Tarihi*, Kitap Odası, Bakü 1992.

Zeyrek, Yunus. *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*, Pozitif Matbaacılık, Ankara 2001.

4. ARŞİV BELGELERİ

BOA, DH.EUM.5.Şb., 55/26, v.3, s. 1-2

5. İNTERNET KAYNAKLARI

Vladimir Rogovin, Melbourne Üniversitesinde verdiği konferanstan “Stalin’in Büyük Terörü: Kökenleri ve Sonuçları”, <http://www.wsws.org/tr/2004/aur2004/rog1a21.shtml>, Erişim tarihi: 02.04.19.

Lider TV, “Işığımız Sönmeyecek”, https://www.youtube.com/watch?v=16s_zPMPDvg, Erişim Tarihi: 05.06.19.

EKLER

İstanbul'da Sadrazam Talat Paşa'ya

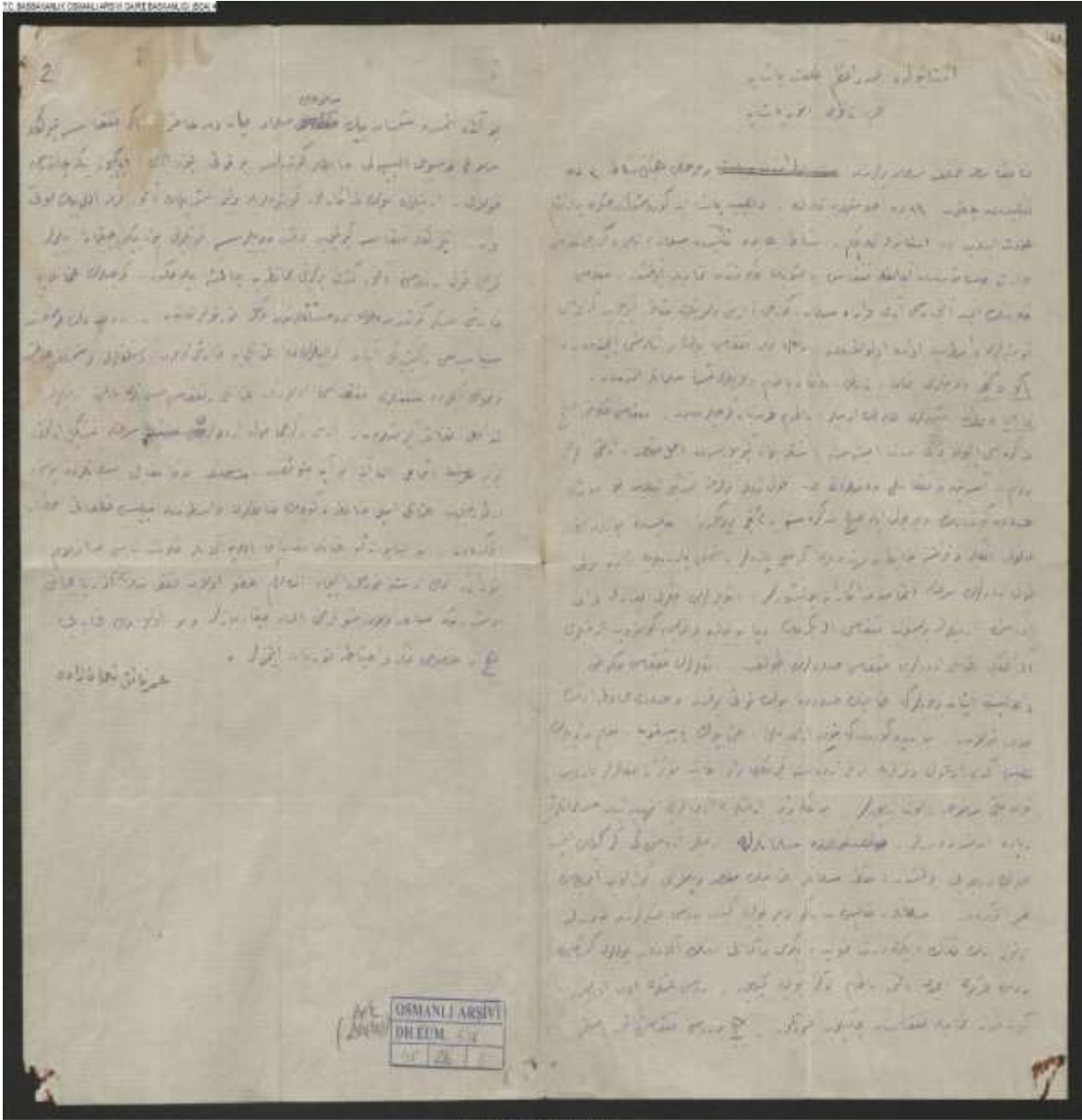
Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya

Kafkas'ın muhtelif Müslüman yerlerinden bir murahhas heyeti Şubatın 3'de Tiflis'ten çıkıp Şubatın 19'da Suşehri'ne gelerek, Vehip Paşa ile görüştüktan sonra yoldaşlarını avdet edip ben İstanbul'a geleceğim. Şubatın 5'de Tiflis'e Müslüman, Ermeni ve Gürcü azasından ibaret Meclis-i Müessesan açılmakta Kafkas, Bolşevik Hükûmetinden tamamıyla ayrılmıştır. Kafkas Hükûmetinin ise ancak resmi adı var. Müslüman, Gürcü, Ermeni vilayetleri filen ayrılıp kendi komiteleri vasıtasıyla idare olunmaktadır. Bununla beraber Kafkas büyük bir anarşi içindedir. Bakü ve Gence Vilayetleri tamamen, Kars, Revan ve Batum Vilayetleri kısmen Müslümanların elindedir.

Kars ve Revan şehirleri hâlen Ermeniler, Batum Hristiyan Gürcülerdedir. Kafkas Hükûmeti sulh müzakeresi için bir ay müddet istemesine başka behane getiriyorsa da asıl maksad Ermeni, Gürcü, Rum, Osetin ve Kafkaslı Ruslardan birer kolordu ve fırka teşkil edip bu müddette hududa göndermek ve bu yol ile sulh müzakeresine bir tesir vermektir. Tiflis'te yüzden fazla bulunan İngiliz ve Fransız zabıt ve mühendisleri Gürcü paraları ve şahsi yardımlarıyla taze yerli kolorduların süratle itmamına fedakarane çalışıyorlar. İngilizlerin fikri Bağdat'la Van arasında Ermenilerle büsbütün Kafkas'ı ele geçirmek veya bu yolda bir nümayiş gösterip Ermenileri aldatmakla Osmanlı ordularını Kafkas hudutlarında tutmaktır. İngilizler Kafkas Hükûmeti'ni ve ahalisini inandırıyorlar ki Osmanlı'nın hududda büyük kuvveti yoktur ve hududu muhafaza etmek çok kolaydır. Bu ümide göredir ki bütün Ermeni milleti, hatta büyük piskopos, muallim ve ediblerin hepsi kendi oğul ve kızlarıyla Ermeni ordusuna girmekle beraber gayet müessirane makaleler yazıp bütün milleti silaha davet ediyorlar. Bununla beraber Ermeniler arkalarını tehdid eden Müslümanlardan ziyade endişededirler. Müslümanlarla Ermeniler arasındaki gerginlik ise son dereceyi bulmuştur. Fakat Müslümanlar Osmanlı'nın maksad ve planını gözleyip imdilik sabr etmektedir. Müslümanlar Tiflis-Bakü demiryoluyla giden Rus askerlerinden zorla otuz bin tüfenk,

yirmi dört top, yirmi makineli tüfenk alarak yolları kestiklerinde Rus askeri imdi ancak Batum deniz yoluyla gidiyor. Rus askeri on onbeş güne tamamıyla Kafkas'tan çekilip kurtulur. Hiçbir Rus Kafkas'ta kalmak istemiyor. Bu anda yetmiş-seksen bin silahlı silahlı Müslüman yardıma hazır. Eğer Kafkas'a tezlikle silah ve sivil elbiseli zabıtlar gönderilirse bu kuvveti yüz elli bine çatırtmak kolay. Ermenilerin büyük fedâkarlık göstermeleriyle beraber şimdilik ancak kırk elli bin kuvveti var. Tezlikle Kafkas'a girilmeyip vakit verilirse kuvvetlerini yüz bine çıkarabilirler. Gürcü kolordusu ancak kendi yerlerini muhafazaya çalışabilecektir. Gürcülerin Osmanlı'ya karşı asker göndermemeleri dostluklarından değil, korkularındandır. Rusya'nın vaziyet-i siyasiyesi değiştigi anda Gürcülerin de Osmanlı'ya karşı olan dostlukları düşmanlığa çevrilmiştir ve son aylarda müttefikleri muktezası olarak Osmanlı ve Kafkas Müslümanları aleyhinde Ermenilerle tedafü ittifaka girmişlerdir. Ermeni ve Gürcü kolorduları süratle teşkil olunmakla beraber itmamı en az bir aya mütevakıftır. Buna mukabil Müslümanlar da boş oturmayıp Osmanlı esir zabıt ve küçük zabıtları vasıtasıyla milis kıtaatı ihzar etmektedir. Biz inanıyoruz ki Osmanlı mukadderatını ellerine alanlar hükümet binasını sağlam duran temeli üstüne kurmak için en mühim olan Kafkas'la İran Azerbaycanını birleştirmeye müsaid olan şu fırsatı elden çıkarmazlar ve ulu milli gayeyi hiçbir hususi fikir ve ihtiyata kurban etmezler.

(Ömer Faik'in Talat Paşa ve Enver Paşa'ya yazdığı mektup)

DH.EUM.5.Şb.00055.00026.003

Ömer Faik'in Talat Paşa ve Enver Paşa'ya yazdığı mektubun orijinali.

(BOA, DH.EUM.5.Şb., 55/26, v.3, s. 1-2)

Ömer Faik (1872-1937)

(Azerbaycanlı gazeteci ve koleksiyoner Dilgam Ahmet'in şahsi arşivinden)

Ömer Faik ailesi ve akrabalarıyla birlikte.

(*Edebiyat Gazetesi*, (Bakü), Sayı: 21 (22 İyun 2019), s. 17)

Soldan sağa: Ali İsgender Caferzade, Mirza Celil Memmedguluzade, Hamzat Kabulov
(ayakta), Mecid Ganizade, Ömer Faik Numanzade (ayakta), Gurbanali Şerifov.

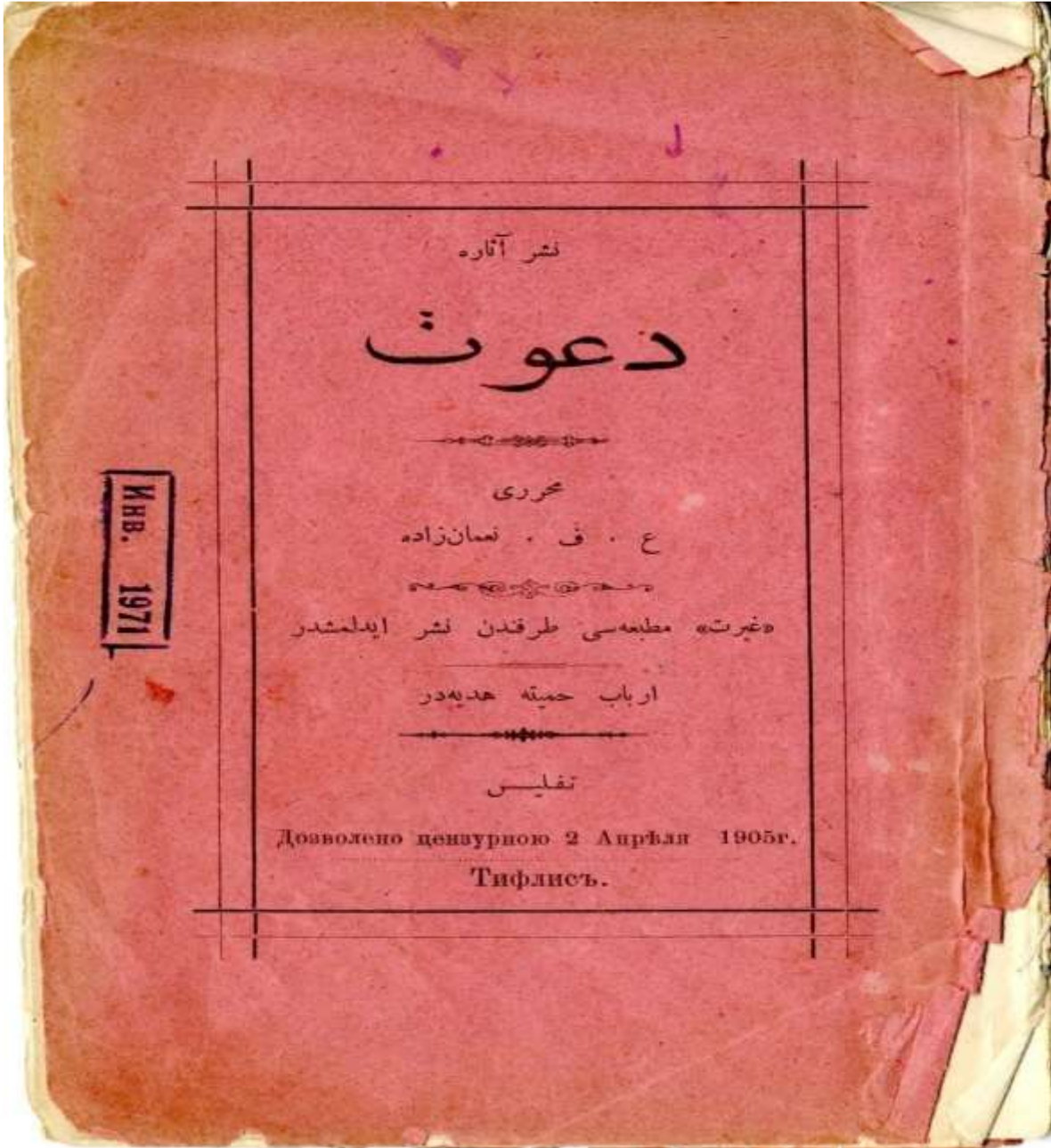
(Tiflis 1907)

(Dilgam Ahmet'in arşivinden)

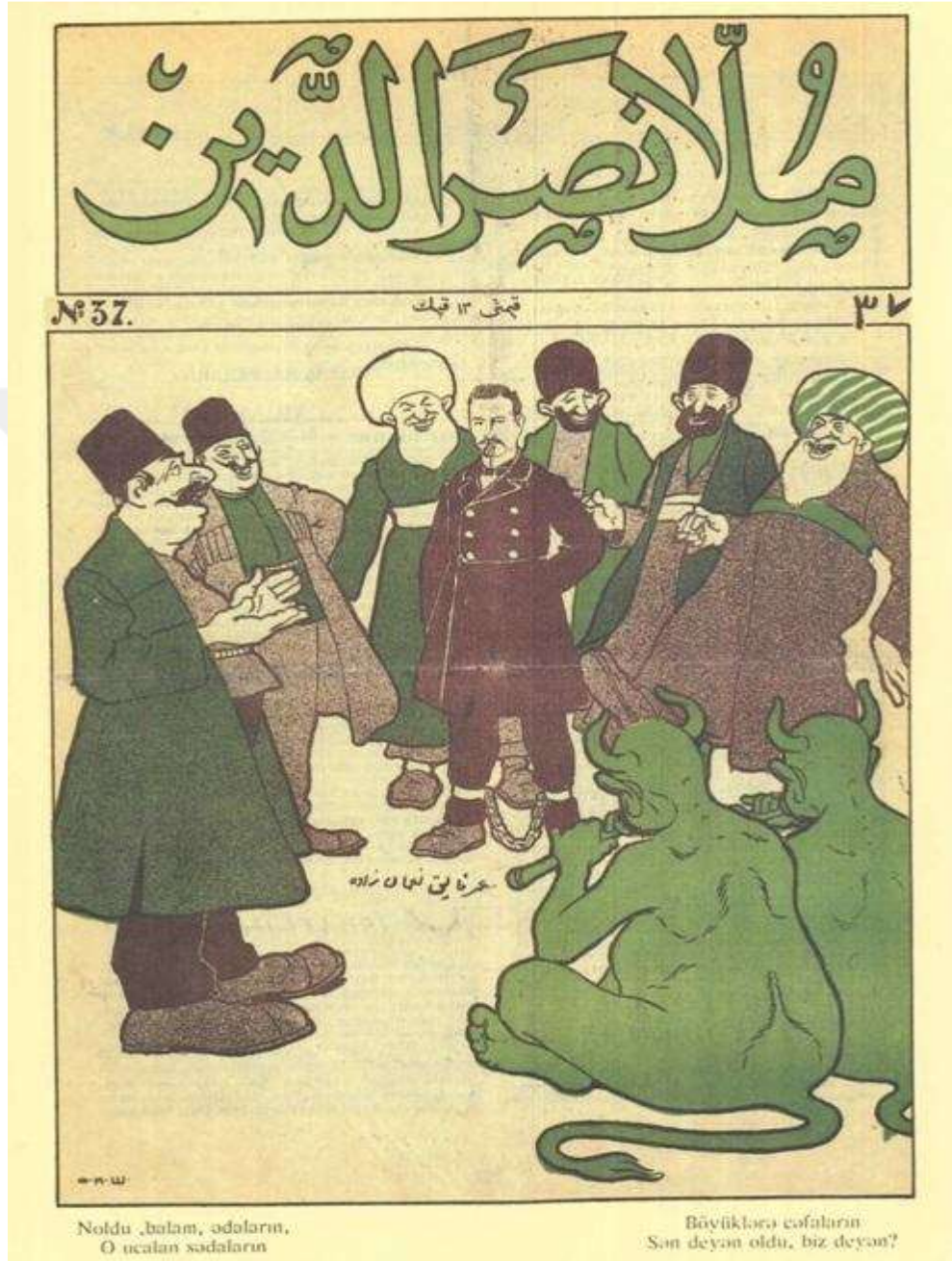

Ömer Faik ailesiyle birlikte. (Gürcistan Borjomi 1934)

(Dilgam Ahmet'in arşivinden)

Ömer Faik'in *Davet* isimli risalesi.

Ömer Faik'e karşı yapılan baskıları gösteren bir karikatür.

(*Molla Nasreddin*, No:37 (2 Oktyabr 1907), s. 1)